

# СЕЛО ЖУКИ – БАТЬКІВЩИНА ЛІТОПИСЦЯ САМІЙЛА ВЕЛИЧКА



2020

Центр пам'яткознавства Національної академії наук України  
і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури  
Департамент культури і туризму  
Полтавської обласної державної адміністрації  
Полтавська районна рада  
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського

# **СЕЛО ЖУКИ – БАТЬКІВЩИНА ЛІТОПИСЦЯ САМІЙЛА ВЕЛИЧКА**

*Збірник статей та матеріалів  
до Четвертої наукової конференції*

*До 300-ліття «Літопису» Самійла Величка*

Київ-Полтава  
2020

Друкуються за рішенням Вченої ради Центру пам'яткознавства  
Національної Академії наук України і Українського Товариства охорони  
пам'яток історії та культури (протокол № 9 від 19 грудня 2019 р.)  
та Вченої ради Полтавського краєзнавчого музею  
імені Василя Кричевського (протокол № 7 від 11 грудня 2019 р.).

*Редакційна колегія:*

**Л. Л. Бабенко**, доктор історичних наук, професор; **В. М. Вадімов**, доктор архітектури, професор, заслужений архітектор України; **М. М. Кононенко**, кандидат наук з державного управління (*голова*); **В. О. Мокляк**, заслужений працівник культури України; **О. Б. Супруненко**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України (*відп. редактор*); **О. М. Титова**, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України; **В. П. Титаренко**, доктор педагогічних наук, професор; **А. Л. Тягнирядно**; **Г. І. Шаповалов**, доктор історичних наук, професор; **М. А. Якименко**, доктор історичних наук, професор.

*Рецензенти:*

**Р. О. Литвиненко**, доктор історичних наук, професор,  
**О. О. Нестуля**, доктор історичних наук, професор.

*При передруку та іншому використанні матеріалів збірника  
посилання на джерело обов'язкове.*

**Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка:** зб. ст.  
**С 29** та мат-лів до Четвертої наук. конф. / Ред. кол.: Л. Л. Бабенко,  
В. М. Вадімов, М. М. Кононенко (голова) та ін.; О. Б. Супруненко  
(відп. ред.) / ЦП НАН України і УТОПІК; ДіКТ ПОДА; Полтавська  
районна рада; ПКМ імені Василя Кричевського. – Київ;  
Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК; ТОВ «АСМІ», 2020. – 232 с., VIII  
кол. вкл.

ISBN 978-966-182-594-8

Наукові статті, публікації та матеріали до Четвертої наукової  
конференції «Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка»,  
присвяченої 300-річчю «Літопису» Самійла Величка та  
350-річчю від дня народження козацького літописця, в м. Полтаві  
(1 березня 2020 р.).

Для істориків, краєзнавців, працівників музеїв, учителів загальноосвітніх шкіл,  
широкого загалу шанувальників стародавньої історії Полтавщини, учнівської молоді.

УДК 902/904 (063) (477.53)

© Автори статей і матеріалів, 2020  
© ПКМ ім. Василя Кричевського, 2020  
© Полтавська районна рада, 2020  
© ТОВ «АСМІ», 2020

## СЕЛО ЖУКИ ТА НАШ ЗЕМЛЯК ЛІТОПИСЕЦЬ САМІЙЛО ВЕЛИЧКО

*Про історичне та державотворче значення «Літопису» Самійла Величка, заходи з увіковічнення імені літописця в селі Жуках.*

**Ключові слова:** Самійло Величко, Жуки, Тахтаулове, літопис, державотворення, козацький час.

З-поміж видатних українців, яких народила Полтавська земля, ім'я нашого видатного земляка, уславленого козацького літописця Самійла Величка (бл. 1670 – після 1728) – автора наймонументальнішого твору, що охоплює події української історії від початку XVII ст. до 1700 року, блищить зорею першої величини. Майбутній літописець народився близько 1670 р. у козацькій родині на території Полтавського полку, вірогідно, у сс. Жуки або Тахтаулове. Він був високоосвіченою людиною, отримав освіту у Києво-Могилянському колегії, вільно володів кількома мовами. У 1690 р., по закінченні навчання, вступив на службу до канцелярії генерального писаря В. Л. Кочубея. Від звичайного канцеляриста пройшов шлях до довіреної особи генерального писаря.

Після переходу І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII, наприкінці 1708 р., Самійла Величка було заарештовано. Наступні роки він провів у в'язниці, звідки вийшов близько 1715 р. Після звільнення решту життя жив у Жуках та Диканьці під Полтавою, де вчителював у місцевих школах, навчаючи старшинських і сільських дітлахів, працював над укладанням одного із найбільш величких прозових творів України XVII – XVIII ст. – «Літопису», перекладав на українську мову відомі історичні праці.

Значною мірою саме завдяки твору Самійла Величка село Жуки, місто Полтава і Полтавщина ввійшли до української та світової історії. Діяльність чималої кількості гетьманів Лівобережної і Правобережної України – І. Виговського, І. Брюховецького, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи, їх політичні помилки часу становлення європейських національних держав, набуття українцями власного досвіду будівництва своєї держави відбилися на сторінках «Літопису».

Лісостепові терени історичної Полтавщини були осередком національно-визвольної боротьби і центром державотворення, базуючись не лише на військово-політичній силі городового та запорозького козацтва, волелюбності посполитих, а й на проявах державницьких світоглядних прагнень гетьманів в укріпленні незалежності України, підтримувались відродженням культурної ідентифікації нації.

Полтава та її околиці не раз опинялися у центрі державотворчих подій, як військових, так і культурних. Поразка шведської армії у Полтавській битві, а разом із цим крах геополітичних ідей гетьмана Івана Мазепи, запустили механізм фатальних наслідків для України. Та українські історики, мемуаристи, письменники і надалі продовжували утверджувати концепт державотворення в історико-літературних творах. Українська культура втілювалась у взірцях барокової архітектури високого гатунку, ужитковій майстерності ремісників і творах красного письменства.

З ініціативи Полтавської обласної державної адміністрації та громадськості кілька разів порушувалося питання про відзначення на державному рівні знаменної дати в історії українського народу — у 2020 р. минає 300 років від часу створення монументального твору української історико-мемуарної прози XVII—XVIII ст. — «Літопису» Самійла Величка. Написання видатної історичної пам'ятки було завершено автором у селі Жуки під Полтавою між 1715 і початком 1720 рр. У 2020 р., найімовірніше, виповнюється і 350 років від дня народження видатного історика-патріота.

Цю ініціативу підтримують Полтавська районна рада, Тахтаулівська сільська територіальна громада, громадськість і козацтво Полтавського району. Сподіваючись гідно увіковічнити ім'я видатного земляка — найвідомішого літописця козацької доби Самійла Васильовича Величка, разом із науковцями Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського та вченими полтавських вишів й інших наукових закладів, підтримані Департаментом культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації, ми провели цикл наукових конференцій, робота яких проходила щороку впродовж 2017—2019 рр. Сподіваємося, що Четверта ювілейна наукова конференція, першою в Україні проголосить світові про відзначення ювілею славетного «Літопису» та сповістить про 350-річчя від дня народження видатного літописця — нашого земляка. У роботі конференції візьмуть

участь полтавці та земляки Самійла Величка, відомі вчені, знані краєзнавці і музейники. Спільними зусиллями нами в суспільстві утверджуватиметься думка, що давнє козацьке село Жуки є загально визнане місце увічнення пам'яті людини, яка зберегла у своєму творі історію державотворчих зусиль українського народу і першочергову роль у цьому Полтавської землі.

Рішенням двадцять третьої сесії Полтавської районної ради сьомого скликання від 16 серпня 2019 р. № 23/VII-821 була затверджена районна програма підготовки та відзначення 350-річчя від дня народження українського літописця Самійла Васильовича Величка на 2019–2020 рр. Вона розроблена для забезпечення належного організаційно-мистецького рівня проведення тематичних масових заходів із відзначення цієї дати, патріотичного виховання молодого покоління. Зокрема, в ній зазначається, що відзначення 350-річчя від дня народження українського козацького літописця, автора одного із найбільш масштабних прозових історичних творів України – «Літопису», повинно включати науково-дослідницькі і культурно-просвітницькі заходи з популяризації історії України XVII – XVIII ст.

«Літопис» – це книга про Україну, про її непросту долю, видатних і рядових людей. А водночас – і про самого Самійла Величка, який, ніби на сповіді у читача, розповідає про свою віру, надію, прикрощі й болі, ділиться своєю мудрістю. «Літопис» розповідає, до якого народу ми належимо, чий ми духовні діти. З нього черпали матеріали й енергію найкращі наші письменники. Це – насправді Велика книга українського народу і подвиг усього життя Самійла Величка, нашого земляка. Добре відомо, що все минає, а слово – залишається. Це – найбільше диво написаного слова, що мандрує через роки, століття та покоління.

Основною метою втілення у життя програми є забезпечення достойного рівня відзначення цієї дати, сприяння усвідомленню в молодого покоління переконань і поваги до культурного та історичного минулого України, нашого краю, своєї національної приналежності; формування любові до рідної мови, культури, народу, минулого, національних традицій, звичаїв; почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язків із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України.

Реалізація зазначеної Програми буде здійснюватися за рахунок коштів районного бюджету. Зокрема, заплановано організацію урочистостей і святкових заходів біля пам'ятного знаку Самійлу Величку, прийом делегацій у районній раді, видання історико-краєзнавчих та публіцистичних матеріалів про Самійла Величка, листівки і сувенірної продукції, встановлення на автошляху Н-12 туристичного вказівника на село Жуки, здійснення благоустрою на території Меморіального комплексу українського козацтва у Жуках. Загалом на ці заходи планується витратити із районного бюджету 118,0 тис. грн.

Усе це має створити належні умови для святкування 350-річчя від дня народження українського літописця, активізувати участь закладів, установ, підприємств району у його соціально-економічному та культурному житті, сприяти патріотичному вихованню молодого покоління.

*Михайло Кононенко*

#### **Село Жуки та наш земляк літописець Самійло Величко**

Про історичне та державотворче значення «Літопису» Самійла Величка й увіковічення імені літописця в селі Жуки.

**Ключові слова:** Самійло Величко, Жуки, Тахтаулове, літопис, державотворення, козацький час.

*Mykhailo Kononenko*

#### **Zhuky Village and our Countryman Chronicler Samiilo Velychko**

Concerning historic and country-making meaning of “The Chronicle” of Samiilo Velychko and commemorating of his name in Zhuky Village.

**Keywords:** Samiilo Velychko, Zhuky, Takhtaulove, chronicle, country-making, the Cossacks Time.

## Літопис Величка

*Публікується маловідоме дослідження академіка Д. І. Багалія «Літопис Величка», останній раз оприлюднене друком у «Вибраних працях» ученого в 2001 році.*

«Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского, 1720». Издана Временною комиссиею для разбора древних актов. Том первый. К. 1848. VIII+454. Приложения к 1-му тому 51 стр.+XXXII. Том второй. К. 1851, 612+XVII+III. Том третий. К. 1855. IV+XII+568. Том четвертый. Приложения. К. 1864. XI+407.

Надрукований за списком Погодіна, що купив його на аукціоні відомого колекціонера Лаптева, автора «Древней русской Дипломатики». В рукопису літописа поділено на три томи. Перший том кінчається роком 1659, цеб-то тим самим роком, що й віршоване оповідання Твардовського «*Воуна Домова*», що було за основне джерело для 1-го тому. Інші два томи мабуть розбито було на дві частини вже згодом, бо розділи в них мають спільну пагінацію. Перший том літопису, на жаль, має чималенькі лакуни: на початку не стає п'ятьох аркушів. Рукопис починається продовженням щоденника Матвія Титлевського. Бракує також кінця 1-ої частини, II, III, IV та V частин (од 1648 аж до 1652 р.). Другий том, що починається від року 1660, доховавсь багатокраще, отож у ньому не стає тільки двох аркушів. Третій том доховавсь мало не весь, але без кінця. Здається, що при Величчиному літопису були ще якісь оповідання або матеріали про давні події до Хмельниччини, бо про них згадується в тексті літопису: оповідаючи літописець про Сагайдачного, додає од себе: *«яко прежде написахом, року от Рождества Господня 1595»* і далі, розказуючи про патріярха Теофана, каже, що *«оний (яко прежде на листе... выразился) первое року от рождества Господня 1619, бысть в царствующем великом граде Москве»*. Здається так само, що закінчився літопис не 1700 роком, як це ми бачимо з його тексту, а пізніше, адже-ж, в оглаві не дурно поставлено 1720 рік; далі, у 2-му томі є реєстр подій до 1723 року; у 3-му томі автор згадує про події 1700–1720 років; сам Величко в



тексті літопису обіцяється розповісти про теє лихо, що скоїлось із ним року 1708.

Зберігся тільки один список Величинного літопису (Погодинський). Список оцей, здається, чи не належав самому-ж-таки Величкові, ба навіть був і його власний автограф, хіба-що за виїнятком декотрих актів і умов, що їх було написано іншою рукою і вставлено до тексту літопису згодом. Писано літописа скорописом початку XVIII ст. Рукопис оздоблено 10 портретами гетьманів – Богдана Хмельницького, Виговського, Юр. Хмельницького, Брюховецького, Тетері, П. Дорошенка, Многогрішного, Ханенка, Самойловича, Мазепи. Ці портрети вставлено до тексту рукопису, тушовано тушшю, але не дуже-то вміло, не по-мистецькому.

Єдину автобіографічну звістку подає про себе сам Величко в своєму літопису (III, стор. 90): *«Сего ж 1690 року, на самом початку его, между свята Рождества Господня, начал я, сих летописных деяний граф и сказатель (в килконадцать лет будучи), служити войску Запорожскому, в поважном доме з панов Малороссийских благородного Его Милости пана Василия Леонтиевича Кочубия, писаря на тот час войскового енерального, за пререченого гетманства Мазеповаго; служилем же верне и тщаливе, як моя мне повелевала цнота, не тилко в домашних пана моего делех всяких, а найбарзей писарских, але и войскових нужнейших и секретных на тот час, так до самого Пресветлейшого Монархи Всероссийского Петра Алексеевича, яко и в цеферных в его ж монарших делех, от Гетмана тогда бывших до Государов Волоского и Мултанского за исправлением пана моего корреспонденциях, котории канцелярии войсковой не были явними. Послуживши зась в таких премногих неусипных трудах чрез лет 15, зосталем за тую мою службу вправлен до канцелярии войсковой енеральной на початку року 1705, в которой з между худших братии, моей былем не последним в делех писарских, сполна чрез лет 4; ним за тую мою долговременную и верную службу моя недоля крайним мне на самом конце рока 1708 заплатила нещастем, которое впредь в помененом року припомнеться может».* Отож, виходить, що Самійло Величко почав свою канцелярську службу у В. Л. Кочубея, генер[ального] військового писаря з року 1690 – тоді він був іще молодий, мав щось двадцять років. Службу цю він провадив і у військових справах, дуже поважних і секретних. Служив він там п'ятнацять років (аж до 1705 р.), а далі геть аж до 1708 р. був за писаря чотири роки. Лиха недоля, що його спіткала року 1708 – це, певне, було те, що його усунуто було з

посади у звязку з тим, що його патрона, В. Л. Кочубея, смертю покарано; можлива річ і його самого було притягнуто до слідства. В усякому разі, на превеликий жаль, Величко не описав цікавих подій, що відбувалися за Мазепиних часів після року 1709. Отже, коли про Самовидця можна тільки здогадуватись, що він служив у військовій канцелярії, про Величка це ми знаємо напевне з його-ж-таки власного свідоства; з нього був писар і не останній поміж інших; він близько стояв до військових і цивільних справ, ба навіть що-найсекретніших, адже була з нього довірена людина у генерального військового писаря Кочубея. Це давало йому спромогу дізнатися про найважливіші справи не тільки тих часів, коли відбувалася його служба, це-б-то з 1690 року, але й за давніших часів, про які залишилися документи у Генеральній військовій канцелярії.

Окрім цієї автобіографічної звістки, Величко залишив у літопису ще й свою цікаву *«предмову до чителника»*, де він пояснює свій літописно-історичний світогляд. Починає він свою передмову з того, яку велику вагу має історія — *«ведение прежде бывших деяний и поведений людских»*. Вона, історія отая, дає велику втіху людині, задовольняючи її дух коли вже завдоволено потреби тіла. Це — найкращі ліки в тузі, у журбі, у скорботах. Дізнавсь про це й я сам, — каже Величко, — коли в своїх скорботах, що мене були спіткали, заходивсь читати книжки й довідався з них про колишні людські нещастя, навчивсь терпляче переносити і власні злигодні й нещастя, згадуючи слова св[ятого] письма: *«в терпении вашем стяжите душа ваша»*. І читаючи літописи і історію чужоземних народів, бачив у них пояснену й відому для всіх славу тих народів. А власних наших сармато-козацьких предків лицарські й шляхетні учинки залишилися не описані й не пояснені своїми власними літописцями, вони-бо через їхні лінощі застаються навіки невідомі. А коли навіть хто-небудь з цих давніх слов'яно-козацьких літописців і записав сучасну їм і гідну пам'яті подію, то записував це тільки для себе невеличким реєстриком, дуже коротенько, жодних пояснінь не додавши — що саме до цієї події спричинилося, як вона відбувалася й чим закінчилася. А коли часом і можна знайти дещо на похвалу нашим козако-руським предкам зложено, як хто й записав дещо з подвигів їхніх для пам'яті, то це не наші ледачі, а чужоземні — грецькі, латинські, німецькі і польські історіографи (як це видно з опису Хотинської

війни). Істориків отих не то перекласти на козацьку мову важко, ба навіть здобути їхні твори в Україні не можна. Як мертвого тіла без особливої благодати божої воскресити не можна, так само без свідoctв і описів літописних і працьовита людина це все списати не спроможна. Отож і я, не через якісь лінощі, а тому, що бракує козацьких літописів, йдучи за цими ледачими давніми літописцями, котрі залишили неописані славні й великі діла своїх проводирів, що за їхніх часів одбувалися, і собі не насмівивсь про них оповідати. І *«проходя тогобочную, иже от Корсуна и Белой Церкви Малороссийскую Украину (тут ми наведемо його слова текстуально), потим на Волинь, в Княжение Руское-ж до Львова, Замостя, Бродов и далее странствуя, видех многие гради и замки безлюдные и пустые вали, негдись трудами людскими, аки горы и холми висипание, и тилко зверем дивным прибежищем и водворением суици. Мури зась, яко то в Чолганском, в Константинове, в Бердичеве, в Збараже, в Соколю, що тилко на шляху нам в походе войсковом лучилися, видех едни малолюдные, другие весьма пустые, розваление, к земле прилпнувшие, зплеснялие, непотребным биlichem зарослие, и тилко гнездящихся в себе змиев и розных гадов и червей содержащие. Поглянувши паки, видех пространные тогобочные Украина-Малороссийские поля и розлеглие долины, леси и обширние садове и красные дубравы, реки, стави, иезера запустелие, мхом, тростием и непотребною лядиною зарослие. И не всуе Поляки жалеючи утрати Украины оная тогобочная, раем света Полского в своих уневерсалах ея наричаху и провозглашаху; понеже оная, пред войною Хмельницкого, бысть аки вторая земля обетованная, медом и млекоом кипящая. Видех же к тому, на розных там местцах, много костей человеческих, сухих и нагих, тилко небо покров себе имущих, и рекох во уме — кто суть сия. Тех всех, еже рех, пустих и мертвих насмотревшись, поболех сердцем и душою, яко красная и всякими благами прежде изобиловавшая земля и отчизна наша Украина малороссийская во область пустыне Богом оставлена и населници ея, славные предки наши, безвестны явишася. Аще же и вопрошах о том многих людей старинных, почто бысть тако, из яких причин и чрез кого опустошися тая земля наша? — то не единогласно отвещеваху ми, еден тако, а другой инако; и немощно мне было совершенно з их не единогласных повестей информоватися, о падении и запустении оная тогобочная отчизни нашей. Аж приникнувши в летописная писания Казацкая, доведемся мало причин (якие напреде, в разделе втором, суть выражены) запустению тоя Украины: от книги зась Самоила Твардовского вершовой, Война Домова названной, в*

*Калешу року 1681 печатанной, и от книги гисторика Немецкого Самуила Пуфендорфия, в царствующем великом граде Санкт- Петербурхе, з Латинского на Руский язык переведенной и року 1718 випечатанной, и от диариуша Самоила Зорки, секретара Хмельницкого (о котором на- презде в части первой, в разделе девятом, ширшей доложилось), получи- лем досконалшое о том запусении Украинском ведение»... (Том пер- ший, стор. 4–6). Далі Величко каже. А втім, побачивши я незгоду як поміж усних народніх переказів, так само і поміж літописних оповідань, зовсім не знав, хто з літописців отих правду каже, а хто ні. І ось тоді, бажаючи я попрацювати для твоєї користі, цікавий український читачу, вирішив скласти простою козацькою мовою історію про війну Хмельницького з поляками і про спустошен- ня тогочасної України. І тому з книжки Твардовського, віршами складеної, проминувши панегірики, що тільки для самих учнів придатні, узяв тільки те, що торкалося справ військових; але вір- шовий склад Твардовського позмінювавши, я не переінчував од- наче військових подій. А коли чого не ставало у Твардовського, те я додавав із Зорки й інших літописців і записок козацьких, а чого не було у Зорки, теє доповнював навпаки з Твардовського. Адже Пуфендорф, як історик, що-до України не належав, над- то вже коротко написав про тую Хмельниччину. Твардовський, дарма що описав дванацятирічну війну домову польську, усе-ж із них описав допіру вісім років війни Хмельницького з поляками, коли приєднавсь Хмельницький до Москви, а інші чотири роки «провлеклися». Тим часом тоді відбулися такі події, як смерть Хмельницького, гетьманування Виговського, зрада його, Га- дяцька умова, недоля сьогочасної України за гетьманів Безпалого і Юрка Хмельницького, коли людність українська до краю зубо- жіла була. Отже, коли, ласкавий читачу, щось таки здаватиметься тобі підозріле й неправдиве, то, може, воно й справді так. А ти, коли часом здобудеш кращих козацьких або інших якихось літо- писців, повинен будеш одкласти лінощі і, вибачивши звичайно мою в цій справі несвідомість, на підставі звісток цих літописців, не нищачи й мою нікчемну працю, – виправити дарованим тобі од Бога розумом. Адже я писав історію цих військових подій аж через сімдесят років після того, як вони відбувалися: важко було тоді довідатися як слід певної правди про тодішнє спустошення Правобічної України і тяжке становище Лівобічної, бракувало- бо козацьких літописів. Отож, коли вони, літописці отії, що в них*

я брав звістки про ції події, помилялися, то помилявся і я, за писанієм: всяк человек лож. А ти, ласкавий читачу й аматоре правди, вибач мені за ції помилки. Я-ж бажаю тобі од Бога всіх благ дочасних і вічних. Підпис такий: *«Истинный Малия России син, тебе же чителнику тоеяж отчизни всех благ присно желателствующий брат и слуга, Самоил Василиевич Величко, бывий иногда в енеральной войска Гетманской Канцелярии Канцеляриста войска Запорозского»* (стор. 7).

Ця передмова Величчина до «чителника» надто цікава. Вона пояснює його історично-літописні завдання і його світогляд. З неї ми довідуємось про ті джерела, що на підставі них Величко склав свого літописа, довідуємось і про те, як він до тих джерел ставивсь. З цього боку передмова нагадує трохи «Предисловие к истории Государства Российского». Адже й тут автор почине з того, що розкаже, чим історія для кожної людини корисна. Він каже, як згодом казав і Карамзін, що вона, історія тая, розважає в скорботах. Завдання авторові не релігійні, але патріотичні й національні, він стоїть на ґрунті національної самосвідомости українського або, як він каже, козацько-малоросійського народу: він мав душевну потребу дізнатися й описати його героїчні події, щоб нагадати про них своїм сучасникам, щоб вони не залишилися забуті.

Треба так само звернути увагу на те, що Величко хотів дати правдиву козацьку історію в своєму літопису, і коли сам помилявся, дак це залежало од помилок його джерел. Він удається до ласкавого читача, нехай той помилки ці повиправляє. Це нагадує нам автора давнього руського літопису, — той теж звертався із таким проханням до свого читача. Величко, як він сам каже, совісно дошукувавсь історичної правди у своєму літопису.

У своїй передмові Величко пояснює, що саме спонукало його заходитися писати свого літописа — це була велика руїна, що її зазнала тоді Україна. Її він бачив на власні очі, проходячи Правобережною Україною. Це найкраща сторінка його літопису, хоча й тут, правду кажучи, ми бачимо риторичні вигуки, що дуже характерні для його викладу. Але разом із тим ми помічаємо ще в більшій мірі правдивий і щирий високий патос, велику скорботу за рідну неньку Україну, яку шарпали і нищили вороги з усіх боків і яка обернулася з землі обіговоної в якусь мертву, безлюдну пустиню. Це було правдиве вражіння патріота українця од того,

що він сам бачив. Він навіть перелічує усі ті місцевості, якими він проходив і де бачив велику руїну. Отже, тут не сама лірика, але це є справжня картина, що її намалював автор-самовидець. І коли ця руїна, що він бачив на Україні, так глибоко запала йому в душу, не дивно, що в нього з'явилася потреба й самому довідатися, описати й передати потім сучасникам і нащадкам про те, що утворило цю руїну, хто був винний у цьому і як дійшла Україна до такого сумного становища. І ось у передмові до другого тому свого літопису Величко знову вертається до цього пекучого питання. Цей том починається 1660 роком, роком, коли почалася й Руїна. І ось Величко знову вдається до свого читача й каже: *«...умножишся тогда абие в Украине, а найпервей в значних, потом и в посполитих Казаках гнева, несогласия, властолюбия, раздвоения, изменения, рвеня, зависти, вражды, междуособия с кровопролитием, и иная тим подобная злочючения и непотребства; между же тем, на крайнюю тоя-ж Маляя Росии руину, обезсиление и истощание, многия зо всех сторон нашествяя неприятелская. Начинающу же ми теперь о том писати з кратких Казацких летописних записок (елико возмогах их достати), воспомянух, яко по успокоенних оних заверухах Полских, издана бысть языком Полским, художеством-же печатным невеликая книжица, сие название имущая — Nedza z biada z Polski yda: а куди идуць, невиразил того имено автор тоя книжици»*. Далі він каже, що оці дві сестри *«Нендза и Беда, присовокупивши себе подобних свойственниц, привендровали и загостили»* на Україну з Польщі. Наслідки з того для України надто прикрі були. Вони-бо...: *«губителним илекворами своими напоили народ наш Казако-Руский..., мало що о прошлих, настоящих и пришлих речах и поведениях разсуждати хотящий; толко до внутренней между собою незгоди, а наипаче за древнии волности свои,... завше... до брани и кровопролития склонний. От которого напоения, паче-же от умножившегося в нем Богопрогневателного беззакония, изсякла в нем (по глаголу Господню) любви многих, и от тоя прозябоша и умножишся в нем вся вишепомянутая губительная действия, раздвоения, несогласия и инная злочючения и непотребства»*... В цьому Величко найбільш проводирів народних обвинувачує, що *«...реч посполитую Украине-Малоросийскую в краиную привели гибель и разорение»*. Особливо сумує він, згадуючи про тяжке становище Церкви. Він навіть у риторичному стилі порівнює Правобережну Україну з гріховним Вавилоном. Тут як-найбільше виявилася релігійна ідеологія Величчина. Та взагалі вона для нього не домі-

нантна, бо переважають у нього мотиви політично-національні і моральні. Та й тут, як ми бачимо, оповідання про руїну Правобережної України – ось осередок, ба навіть мета усієї Величчини її праці. Він хотів був дізнатися, що саме спричинилося до занепаду Правобережної України, що він сам бачив наприкінці Руїни, як її наслідок. Це й примусило його скласти свого літописа. Руїні присвячено усенький 2-й і 3-й томи його літопису.

Оскільки Величко був підготований до своєї праці? Про це він сам оповідає в уривку з своєї автобіографії, що його ми вже були навели раніше. Оповідает він про це й у своїй передмові. Виявляється, що його службова посада – не останнього канцеляриста Військової канцелярії – давала йому цілковиту спроможність скласти його літописа. А втім, літописа його в цьому відношенні на дві частини поділити випадає: першу частину до [року] 1690 він повинен був складати на підставі джерел, хіба тільки дещо міг додати з своїх дитячих споминів за кінець 70 і 80 рр. XVII ст. Другу частину – з 1690 до 1700 року, а випадково і далі геть аж до 1720 року він складав уже, як сучасник, ба навіть самовидець деяких подій. У великій пригоді стали для нього також документи, що переховувались у Генеральній військовій канцелярії та в інших установах, ще й у приватних осіб, котрі ними дуже цікавилися. Про це він сам не каже, але це ясно видно з його літопису, що в ньому документів таких сила-силенна. Про свою-ж посаду у Військової канцелярії він говорить сам, підписавшись наприкінці передмови «до чителника» «канцеляристою» цієї канцелярії. У канцелярії цій він мав височеньке супроти інших писарів становище, що в їхніх руках було всеньке діловодство канцелярії. А в руках Величчиних була навіть найголовніша частина цього діловодства – секретне листування. Далі, і з передмови, і з тексту самого літопису ми бачимо, що з Величка була дуже освічена людина. Цим він був багато вищий од Самовидця. З передмови ми бачимо, що він скористувався для першого тому свого літопису з історичного віршованого оповідання Твардовського «Woyna Domowa», переклавши його на ту русько-українську мову, якою написано його літописа. За друге джерело для першого тому його літопису, що його він мусів писати тільки на підставі джерел, був Самійло Пуфендорф – в його російському перекладі. Далі він вніс до першого тому свого літопису переклад Континуації польського Діяріуша Окольського, надрукованого в Кракові року

1639. В діяріуші цім описано повстання Остряниці і війну його з татарами. Усе це, окрім Діяріуша Окольського, якого зовсім не видано, надруковано в 4-му томі видання Величчиного літопису.

Питання про джерела для Величчиного літопису – це головне питання щодо цього літопису. Отож, коли хтось напише (а це дуже бажано і це чергова тема нашої історіографії) спеціальну розвідку про цей літопис, він повинен буде звернути особливу увагу на це питання. Що-до першого тому літопису, – його Величко писав виключно тільки на підставі джерел, дак там за головне джерело, як про це оповідає й сам Величко, були Твардовський і Самійло Зорка. Величко навіть каже: «...чого в Твардовском не ставало, тоє з Зорки... доложилем, а чого в Зорки не обрелоя, тоє з Твардовского дополнилем». Отже, Діяріуш Зорчин був йому за головне джерело. Удававсь він і до інших козацьких літописів, що їхніх іменнів не називає, мабуть самі коротенькі і сухі реєстрики вони понаписували. Про Зорку-ж Величко говорить, опріч передмови, ще й у тексті літопису. Оповідаючи він про Богдана Хмельницького, як той прибув до Запорізької Січи, подає таку озвістку: «В тоє время кгда прибыл Хмелницкий з Чигрина до Сечи, было на Кошу два писаре барзо добрых, и в речах писарских языком Словенским и Полским добре цвечоних: еден старейший Степан Брацлавский, а другой молодой Самоил Зорка з Вольня; з тих убо старейший на Кошу зоставлен, а молодой з Хмелницким з Сечи отпущен, занеже он и в Крыму был з ним Хмелницким; тот убо Зорка, чрез увесь час войны Казацкой з Поляками бывшей, зостаючи писарем и секретаром при Хмелницком, о всех речах и поведениях совершенно ведал, а досконале и пространно в дяриуше своем оние описал, которий дяриуш был в товариша моего Силевестра Биховца, канцеляристи войскового. Его-же отец, Иоан Биховец, при того бочних Чигринских Гетманах бе канцеляристом, и тамо тот Хмелницкого деяний дяриуш переписал был себе; из негоже аз (взявши з сына его помененного, товариша же моего) зело сокращенне потребнейшие и нужнейшие Хмелницкого военных сукцессов вичерпнувши и поготовавши речи, потрудихся в сей моей книзе оние положить и выразити. Аще-же в том пререченого Самоила Зорки дяриуше были ретелне положени листовнии Хмелницкого о тогдашних делех и поведениях, до посторонних Монархов и владетелей корреспонденции, но я их (аще и велце были потребны) без переписания оставилем, едно краткостти последствую, другое и часу поволного на тоє неимея, всегдашними и



*непрестанними в канцелярії войскової писарськими будучи обов'язан и отягощен делами»* (Том I, стор. 54).

Це свідоцтво Величчине не аби-яку вагу має, щоб розв'язати питання про правдивість усього його літопису. Коли ми були-б визнали це свідоцтво за непевне, ми мусили-б визнати, що й з самого Величка дурисвіт. Але хіба-ж можна це на нього подумати, коли він сам повинивсь, що хтів тільки одного – дошукатися правди у своїх джерелах. І чи-ж має в собі якусь непевність цеє Величчине оповідання? Немає в ньому нічого неймовірного. Запорозький Кіш, що мав повсякчасні політичні зносини з своїми сусідами – Московською державою, Польщею, ба навіть з Австрійською імперією, дніпровськими козаками, повинен був мати і своїх писарів-канцеляристів. Вони-бо, писарі отії, читали листи до Запоріжжя надіслані й писали відповіді запорозців. Величко подає ймення тих двох писарів, що були на Запоріжжі, коли туди приїхав Хмельницький. Запорозці вирішили усяково підтримати Хмельницького, тож не дивниця, що вони віддали йому й одного з цих писарів – молодшого – Сам. Зорку, а старшого – Ст. Брацлавського залишили собі. Адже й Хмельницькому, що розпочинав повстання й мусів зав'язати зносини і з Кримом, і з Москвою, і з Польщею, треба було мати путящого, досвідченого писаря, знов і Запоріжжю залишитися без досвідченого канцеляриста не випадало. Величко навіть додає, що С. Зорка був родом із Волини. Хіба-ж-таки це все можна було вигадати? Та й нащо це було-б робити? І яка велика відповідальність і зневага лягли-б на Величка тоді, коли були-б дізналися, як він ошукав свого «ласкавого чителника». Не забудьмо, що Величко християнству й моралі не аби-яку вагу падавав. Не можна одкинути й ту його звістку, що він мусів був скоротити для себе Зорчин діяріуш. Адже-ж не мав він спромоги й часу переписати його цілком, дарма що гаразд розумів усеньку вагу того діяріушу, особливо що-до документів, яких він і зовсім не переписував. Тут можна висловити таку думку. Величко, як це звичайно робили мало не всі тогочасні літописці-письменники, можлива річ, навмисне не визначив, що саме запозичив у Зорки, бо він будь-що-будь мав себе самого за літописця, але не історика. До того й історики тодішні не мали звичая докладно свої джерела визначати. Через те й Величко зовсім не подає іменнів інших козацьких літописців, що з реестриків їхніх він брав різні звістки. Інша річ, указівки літературні, і Величко

їх робить, бо це повинно було викликати ще більшу пошану до його поважної праці. З Величка був літописець учений. Цим він незмірно вищий – од Самовидця. На ньому, на його науці відбилося, з одного боку, тодішня школа, а з другого – тогочасне польське письменство й освіта. Величко вчивсь у Київській духовній академії, а там за цих часів панували схоластика й красномовство, як це видно з розвідок про Академію акад[еміка] М. І. Петрова (за другу половину XVII ст) і В. Серебренкова (з половини XVIII ст.). Красномовство – це головна риса Величчиного літопису, його стилю, його викладання, його мови. У Величка красномовства й риторики безмірно більше, ніж в інших українських літописців. Це характерно, бо з нього, як ми знаємо, не була духовна особа. Величчин літопис – це значною мірою історична праця, на підставі джерел написана. Ми вже були наводили його вказівки на деякі з його джерел – Твардовського, С. Зорку та інших. Окрім цих джерел, він ще користувався з козацьких кронічок (I, [стор.] 24). Але найбільш Величко посилається на Пуфендорфа (за обрахунком акад[еміка] В. С. Іконнікова 13 разів в 1-му, 2-му і 3-му томі, на Твардовського більш, як 10 разів). Посилається він і на польські хроніки – Кромера, Гваньїні. Він користується з творів відомих українських письменників XVII–XVIII вв. – Лазаря Барановича, Інокентія Гізеля (Синопис), Іоанікія Галятовського, Дмитра Ростовського, Симеона Полоцького. У другому томі його літопису ми бачимо довжелезний витяг з Скарбниці Іоанікія Галятовського про суперечку його за церковні єрархії з єзуїтом Пекарським. З Скарбниці Галятовського Величко бере звістку про чудо в Єлецькому монастирі, коли точилася війна – українці билися з турками, що здобували тоді Львів, Броди, як про це, каже Величко, свідчить Галятовський у Скарбниці своїй, в чуді 26, на 26 аркуші: *«А же написалем Лвов, Дубно, Броди и инния гради тамошня Росиею Малою, додає Величко – учинилем не з моего мнения, але з Скарбницы прем удрого мужа отца Галятовского, который в той своей Скарбницы, в чуде 26 вишположенном, ясно гради преречоние Малою нарицает Росиею»* (II том, стор. 372). Тут цікаво те, що Величко не тільки подає запозичену в Галятовського звістку, але до цієї звістки додає й свою думку, що Галичину й Волинь Малою Росією називати випадає. Величко зазначає, що книжечку цю друковано в Новгородсіверській друкарні (II, стор. 410). З передмови до книжечки Галятовського *«Старий Костел заходний»* Величко

взяв життєписа й реєстр літературних творів архієпископа Лазаря Барановича (Меч, Труби, Лютня, Мера, Животы Святих, Книга Рожаю, Книга смерти) (III, стор. 178).

Широченько користується Величко і з пам'яток красного письменства — римованої поеми Твардовського (нам відомого), поеми Бучинського про боротьбу з турками за Чигирин, з памфлетів, сатир і панегіриків. Сам Величко пише, що він не мав інших джерел про Чигиринську війну й тому мусів користуватися тільки з поеми Бучинського. *«Я, каже він, сие деяние описующий, не могуци совершенной имети ведомости з записок реестровних Казацких о той первой войне Чигринской, муселем оную вичерпати з рифмом панигиричних преречоного Александра Бучинского, который так пишет»...* (далі йде оповідання Бучинського, перероблене з віршів на прозу) (II, стор. 428). Цей панегірик Бучинський присвятив був гетьманові Самойловичеві (II, стор. 409). З нього Величко наводить одповідь Хмельниченка турецькому султанові про похід на Україну (II, стор. 409—410). Цей панегірик було надруковано у Новгород-Сіверському року 1678 (Літ[опис] Сам[овидця], передм[ова], стор. 2). Окрім цього панегірика, Величко про першу Чигиринську війну наводить уривки ще й з іншого панегірика, теж написаного мовою польською: *«О той-же первой войне щасливой Чигринской Казакоруской з Турками, иншого неякогось Автора досталамися тетрадка, рифмами Полскими написанная, якая хочай мней потребна до речей моих летописных, еднак для забави охочому чителниково полагаю ея zde от слова до слова»* (II, стор. 444—449). Оповідаючи Величко про Чигирин, наводить панегірик хазарського панегіриста Олександра Бучинського Яскольда на 4 сторінках свого літопису (II, стор. 414—418, III, стор. 434—438, 438—444). Подає він (попольськи і по-російськи) і *«Слово на погребение Богдана Хмельницкого, Гетмана войск Запорожских, сказанное бывшим секретарем его Самойлом Зоркою, в Суботове, Августа 1657года»* (I, стор. 289—294). Підчас тієї-ж-таки Чигиринської війни цар Федір Олексієвич надіслав до українського війська панегірика, що його склав був Симеон Полоцький. Згодом панегірика цього було надруковано в його книжці «Вечеря Духовная», звідкіля й переніс його до свого літопису Величко — *«хочай й над потребу, обаче ку удоволствованию чителничому»*, додає від себе Величко (II, стор. 419—426). В розпорядженні Величка були ще й інші вірші, отож, приміром, вірша

на смерть наказного гетьмана Іскри, що загинув у січі з татарами року 1659. Вона починається так (I, стор. 363–364):

*«Згаснул там Искра имевший светити,  
А нехотевший будущих смотрети;  
Збытня отвага зашкодило зело;  
Врагу наступлишу на него всецело»...*

Величко наводить епітафію, зложену над могилою замордованого гетьмана Брюховецького в Гадячі, у церкві Соборній Бого-явленській, де було його поховано (II, стор. 164–165). В епітафії цій між иншим було сказано:

*«Вечна ему буди  
Память от всех людей.  
Иван в сем зложен  
Бруховецкий гробе».*

Він наводить епітафію на смерть митр[ополига] Нелюбовича-Тукальського (в Чигрії похованого року 1675), що її зложив був Лазар Баранович польськими віршами (II, стор. 384–388), і вірші на смерть архім[андрита] Новгород-Сіверського Лежайського (III, [стор.] 543), що зложив його приятель, митрополит київський Варлам Ясинський; вірші ці починаються так:

*«Се Михаил Лежайский лежит плоть зложивий,  
Архимандрит Северска Новгородка бывый».*

Цікавішого вірша присвячено гетьманові Самойловичеві з приводу того, що його було скинуто з гетьманування. Цю сатиричну віршу зложив зараз-таки, як Самойловича було скинуто з гетьманування, «еден некто з ближних его подручных» (III, стор. 15–17). Вона починається так:

*«Эй, Иване, поповичу Гетмане!  
Чому ти так пустил себе в недбанье ?  
Ой був еси зпершу добрим всем паном,  
Потом еси зостал гордым всем станом!  
Принявся есь целодушне гетмановати,  
Жеби твоим и потомкам в том стати.  
Неуважав давной в войску волности,  
И всем станом належитой годности.  
Себе тилко почиталесь так быти,  
Же твой рожай з давних давен стал жити.  
Забув еси, же тя з любви избрано,  
И старшим себе паном названо»...*

Величко від себе додає до цих віршів таку цікаву примітку: *«Якия речи аще и негладко суть зложени, обаче ясно в них показується якого нраву был Самойлович, и для чого на него старшина и значное товариство войсковое вознегодовали, и от уряду гетманского низложити потщалися»* (III, стор. 17). Наводить Величко і вірш про те, як плакала у Іллінському монастирі ікона Божої Матері (II, стор. 24–25). Він знав і літературні твори Московської держави, коли в них було що-небудь до історії України. Він оповідає про те, що року 1696 московський патріярх наділав гетьманові через коректора друкарського еромонаха Каріона Істоміна книжку, перекладену з ново-грецької мови – катехізіс і при ній грамоту. Каріон оцей привіз ще й од себе букваря або граматку для дітей, де грецькі і слов'янські літери було визначено людськими обличчями й по-статями (III, стор. 415–417).

Але найцікавіша та сатирична пісня або, як каже Величко, дума, що зложив її львівський єпископ Йосип Шумлянський на гетьмана Самойловича. Ось її текст:

*«Послушайте, послушайте що есть живо,  
Послушайте, послушайте що есть живо:  
Яко войсковое живо  
Нас молодцов омилло  
И в неславу впровадило!  
Жался Боже, жался Боже на Гетмана,  
Жался Боже, жался Боже на Гетмана,  
Самойловича Ивана!  
Що заказал Християном  
Пойти против басурманом!  
Отож бачиш, отож бачиш, що ся стало,  
Отож бачиш, отож бачиш, що ся стало:  
И без тебе ся надало.  
Королев и Поляком  
Кавалером и юнаком»...*

(Кінця немає; II, стор. 536).

Але багато більше Величко наводить у своїм літопису актів, грамот, дипломатичних умов і офіційних листів. Вони всі разом становлять чималеньку частину літописного тексту в усіх трьох томах літопису.

У першому томі, наприклад, розміщено – листи Хмельницького з Запоріжжя до Барабаша (I, стор. 32–33), до польського комісара на Вкраїні (стор. 34–36), його-ж-таки до коронного гетьмана

Потоцького (стор. 36–40), до коронного хорунжого (стор. 41–43), до Отамана Кошового 1648 р. (стор. 75–76), до кримського хана 1648 р. (стор. 76), до народу українського 1648 р. (стор. 80–89), до народу – 1653 р. (стор. 139–142), до Кошового Отамана 1654 р. (стор. 167–168), відповідь запорозців на ней лист р[оку] 1654 (стор. 168–170), двоє надавчих листів Хмельницькому од царя Олексія Михайловича 1654 р. (стор. 177–182), лист Хмельницького про ці грамоти Запорозькому Кошеві і відповідь Коша р[оку] 1654 (стор. 183–185), умова поляків зо шведами (стор. 285–286), універсал Яна Казимира до Богдана Хмельницького, лист гетьмана Виговського на Запоріжжя (стор. 306–308), відповідь на нього запорозців (стор. 309–312), Гадяцька умова або пакти (стор. 335–337), лист запорозців до Виговського про його зраду московського царя р[оку] 1658 (стор. 353–356), надавчий лист і статті Переяславські р[оку] 1659 (стор. 401–420), з підписами всієї старшини (цікаво, що за калницького полковника Івана Сірка підписавсь Юрко Хмельницький), Олівська умова поляків зо шведами (стор. 443–449).

У другому томі Величинного літопису є такі акти й грамоти: ганебний лист до Юрка Хмельницького із Запоріжжя (П, стор. 31–35), універсал польського короля ігуменові Макошинського монастиря (стор. 90–93), лист запорозців до гетьм[ана] П. Дорошенка 1666 р. (стор. 98–100), Андрусівська умова 1667 р. (стор. 103–133), лист кримського хана Адель-Гірея 1667 р. (стор. 137–143), копія грамоти Гасан-Гірея, бея Перекопського 1667 р. (стор. 143–145), умова з солтаном Калгою 1667 р. (стор. 146–151), татарська присяга (стор. 151–152), умова з гетьм[аном] Дорошенком 1667 р. (стор. 152–156) і присяга його (стор. 156–158), царська грамота з приводу зради Брюховецького р[оку] 1668 (стор. 171–175), Глухівські статті при виборах на гетьмана Многогрішного р[оку] 1669 з додатком до них (стор. 180–222), лист запорозців до гетьм[ана] Дорошенка 1669 р. (стор. 224–226), інструкція (частина) П. Дорошенка (стор. 227–232), інструкція польська р[оку] 1670 (стор. 240–251), грамота і універсал польського короля Михайла 1670 р. (стор. 255–294), загрозовий лист П. Дорошенка до запорозців з підписами усієї старшини р[оку] 1671 (стор. 295–302), Конотіпські статті 1672 р. при виборах на гетьмана Самойловича з підписами усієї старшини (стор. 306–328), ганебний лист Сірка з запорозцями до П. Дорошенка р[оку] 1673

(стор. 343–346), промова польського короля Яна Собеського до сойму р[оку] 1675 (стор. 367–370), лист кошового Сірка до кримського хана р[оку] 1675 (стор. 378–382), лист Дорошенка до Сірка (стор. 390–394) і відповідь на нього Сірка (стор. 394–396), лист од запорозців до гетьм[ана] Самойловича 1678 р. (стор. 467–472), грамота польського короля Яна III р[оку] 1679 (стор. 479–482), лист Самойловича до Сірка р[оку] 1680 (стор. 489–492) і відповідь його (стор. 492–493), лист запорозців до Самойловича (стор. 498–500), пункта про унію єп[ископа] Шумлянського і Жохівського (стор. 505–509), лист Дуки Молдавського до гетьм[ана] Самойловича 1683 р. (стор. 528–529), лист запорозців до Самойловича р[оку] 1684 (стор. 539–543), універсали гетьм[ана] Самойловича 1685 і 1686 рр. (стор. 544–545, 555–557), лист до Самойловича із Запоріжжя р[оку] 1686 (стор. 557–561), умова Москви з Польщею р[оку] 1686 (стор. 562–594), грамоти польського короля Яна III р[оку] 1686 (стор. 595–601), благословенна грамота патріярха московського Іоакима київському митрополитові Четвертинському 1686 р. (стор. 603–612).

У третьому томі так само ми бачимо силу документальних джерел – актів та грамот: лист Самойловичевого сина до кн[язя] В. В. Голіцина (III, стор. 18–21), Коломацькі статті, ухвалені при обранні на гетьмана Мазепи р[оку] 1687 (стор. 23–53), лист запорозький до Мазепи р[оку] 1686 (стор. 57–58), лист київського митрополита Четвертинського р[оку] 1688 (стор. 63–69), лист польського гетьмана Яблоновського до гетьмана Мазепи р[оку] 1689 (стор. 74–75), відповідь гетьм[ана] Мазепи Ігнатовському (стор. 76–82), лист намісника, Києво-Печерської лаври до Мазепи р[оку] 1690 (стор. 88–89), лист з Києво-Печерської лаври про вибори намісника архімандрита р[оку] 1691 (стор. 92–94), лист патріярха Досифея до митр[ополита] київського В. Ясинського 1691 р. (стор. 96–99), лист патр[іярха] Адріана до гетьм[ана] Мазепи 1692 р. (стор. 101–102), лист гетьм[ана] Мазепи 1692 р. (стор. 106–111), універсал Петрика 1692р. (стор. 111–113) і відповідь на нього полтавців (стор. 114–116), лист гетьм[ана] Мазепи до царя Петра 1692 р. (стор. 116–121), лист Кочубея до київського митрополита 1692 р. (стор. 121–125), лист Палія до Мазепи 1693 р. (стор. 131–134), лист Мазепи до Петра 1693 р. (стор. 135–139), універсал Мазепи р[оку] 1693 (стор. 139–141), лист Кграбе до митр[ополита] Ясинського р[оку] 1693 про православну віру

(стор. 142–145), такі-ж листи інших лютеран (стор. 146–154), лист патр[іарха] Адріяна до Мазепи про одзвонення кримських полонянників р[оку] 1693 (стор. 166–168), лист сотника київського Ісаковича про Сицилію і Німеччину, про що йому оповідав київський міщанин Петро Силич, повернувшись із Силезії р[оку] 1693 (стор. 168–170), лист запорозців до Мазепи р[оку] 1693 (стор. 170–176), 4 листи гетьмана Мазепи до ц[аря] Петра про Палія р[оку] 1693 (стор. 187–189, 190–192, 192–195), універсал польського коронного гетьмана Яблоновського до Палієвого війська і поспільства р[оку] 1693 (стор. 195–197, 198), лист Мазепи до ц[аря] Петра 1693 р. про Палія (стор. 199–203), 5 листів його про Палія р[оку] 1694 (стор. 205–207, 208–211, 216–222), листи патр[іарха] Адріяна до Мазепи і київського митрополита р[оку] 1694 і відповіді на них (стор. 222–234). Далі бачимо велику силу аналогічних листів до стор. 455. Од 455 до 470 стор. уміщено вимогу курф[юрста] Саксонського, обраного на короля польського. Вніс Величко до свого літопису Карловицьку умову поляків з Туреччиною (стор. 511–514) і постанову сойму 1699 р. (стор. 517–542). Але для нас має куди більшу вагу *«Реестр речок и прикмет, по обоих сторонах реки Днепра зостаючих, от города Переволочнои починаючихся. Прислан в канцелярию войсковую Енералную в Батуриин от полковника Полтавского, року 1697, ноеврия 24»* (стор. 471–486), що його Величко знайшов у військовій канцелярії. Це дуже цікавий топографічний опис, що нагадує нам славнозвісну московську *«Книгу глаголемую Большой чертеж»* – тут говориться і про річки з їх допливами і про острови, і про луки, і про пристані, і про сторожові могили, і про гори, і про прогної, і про постоянки, і про воду, і про дрова. Ось, для зразку, коротенький уривок з цього опису *«Шестой отпочивок на речце Инкгуле, где тож дрова доволнии будут, на которой два броди шляховии найдуются, якими здавна по рибу ходят, которыми то бродами можно у три и в чотири лаве ити табором, коли вода мала, а опроч тих бродов на ииших местцах переправи робыти трудно для плес многих и крутих берегов»* (III, стор. 484). Вніс Величко до свого літопису й уривок з астрономії краківського астронома Ормінського про величинь землі (стор. 487–489). Останні документи, внесені до III-го тому, – це листи польського коронного гетьмана Яблоновського р[оку] 1700 (стор. 556–565).

Вніс Величко до свого літопису й другий топографічний документ – *Тракт земний и водний з Стародуба и Чернегова до Кролевца*



и Риги, описан по сказце купцов Чернеговских и Стародубских 1700 р. (стор. 551–552). Надто цікавий для нас елекційний протокол виборів київського вйта року 1699; його Величко вніс цілком, «*хочай, каже він, мало належишь до летописания моего*» (III, стор. 544–550).

Четвертей том Величинного літопису містить у собі різні документи, що належать або самому Величкові, або доповнюють його оповідання і знайдені були в інших рукописах. Таких документів 7, а саме – 1) оповідання про війну козаків з ляхами 1648, 1649 і 1651 років; 2) офіційні акти про Гадяцьку умову; 3) реєстр речам Сем. Палія; 4) про війну Острияниці з ляхами 1638 року; 5) Записки Матвія Титлевського про два походи султана Османа Гордого 1620 і 1621 року; 6) щоденник Сем. Окольського про війну Острияниці з поляками 1638 року; 7) доповнення, що склав Стефан Лукомський, його додано до щоденника Окольського.

Що-до першого документа, то його взято з рукописного збірника. Він має такий заголовок – *«Космография, то есть всего круга земного и сущих на нем панств и монархий, также островов морских, народов и племен человеческих описание, з приложенными в ней, к ведению людскому потребными, речами, по желанию и велению Самойла Василиевича Величка, чрез отроков при нем бывших и учившихся з рукописной переписанная, в полку Полтавском, в Диканце, маестности его милости пана Василия Василиевича Кочубея, полковника войска Его Императорского Пресветлого Величества Запорожского, Полтавского, року 1728, месяца актоврия»*. Цей збірник написано на 866 сторінках письмом XVIII ст., близьким до письма Величиного літопису. У передмові до чителника Величко подає відомості як про саму космографію, так точнісінько і про себе самого. Ці автобіографічні відомості доповнюють нам Величкова життєписа, що за нього ми вже були казали раніше, новими звітками про ті часи, коли він уже осліп, був надто старий, а все-ж не кидав своїх науково-історичних праць. Вони пояснюють нам і його настрої заті часи. Я, – каже він, – сам був-би радий читати, але я осліп і мусів не без жалю надокучати иншим, щоб вони мені читали книжки. І, слухаючи, ознайомився з цією космографією і хоч вона була не друкована, а рукописна і мала силу помилок, одначе, слухаючи її, як той ворон, сидючи у норі, довідався про те, про що за весь свій довгий вік, мандруючи по різних землях і сторонах, не міг-би дізнатися. З неї і ти, чителнику, можеш тепер дізнати-

ся про всі племена людські і монархів, про їхні звичаї, а також про великі і малі міста, про їхні гарні будинки, про гори, моря, острови, річки, дерева, зілля, каміння дорогоцінне й про інші речі. І тому, — каже Величко, — я звелів хлопцям, що вже тямали писати, попереписувати усе це для тебе, чителнику; прохаю тебе тепер вибачити мені ці помилки, що їх вони нарobili через свої лінощі, одуривши мене самого, бо я, сліпий, не міг сам цього виправити. До цього приклав я першу частину війни Хмельницького з поляками, котру переложив з віршованої польської книжки «*Woyna Domowa*» лубенський полковий писар Стефан Савицький. Може, пан Савицький переклав був і всю книжку Твардовського, а в усякому разі інші дві частини переклав і я сам у своєму літопису, може не так гарно, як це зробив Савицький. Підписавсь Величко так: «*Истинный Малия России сын з племени Хазарского и из слуг войска Запорожского найменьший слуга Самуило Василиев Величко*». Цікаво, що за предків українських козаків Величко вважав хазар. Виходить, що ще року 1728 проживав він у Диканці, маєтності Вас. Кочубея, де вчив хлопців грамоти, дарма що з нього був сліпець, і доручав їм переписувати космографію з готового рукопису. Він гадав, що цю книгу було мабуть надруковано, але мусів користуватися з рукопису. З цього рукопису взято й уривок про війну Хмельницького. Цей уривок поповнює мало не всі ті роки у Величчиному літопису, що їх загублено, його Величко взяв з «*Woyna Domowa*» Твардовського у перекладі Савицького, що він, як ми знаємо, взагалі був за його головне джерело для цієї доби. До цього уривка Величко робить таку примітку: «*Дозде з вершової книги Твардовского на гисториялний сенс перевод, благоразумного мужа пана Стефана Савицкого, писара полкового Лубенского, мне, Самоилу Величку, случися видети и переписать веле-ти*» (IV, стор. 84).

Комісія Гадяцька 1658 року доповнює оповідання самого Величка про Гадяцьку умову. Цей документ видавці взяли з рукописного збірника М. І. Ханенка і надрукували в «Истории Малороссии» М. А. Маркевича (III, стор. 159), але за списком, де було багато помилок. Тут уміщено Гадяцьку умову, ствердження її, присягу короля, Гнізненського архиєпискупа, польських гетьманів, печатарів і маршалка.

«*Реестр всего описанного при бытности пана Димитрия Полоцкого, войта Магистрату Киевского и Пана Яска Кривого, Бургмистра*

*Киевского, по указу Его Ясновельможности Гетмана Мазепы, имения Семена Палея. Учинен 1704 году, октября 12 дня». Це дуже цікавий офіційний документ для старшинського побуту кінця XVII і початку XVIII в. взагалі, а для життєпису Сем[ена] Палія зокрема. Тут перелічується всеньке рухоме майно Палія – і чарки, і ліхтарі, і келіхи, і ложки, і дзигарі, і пояси (угорські, турецькі), і шаблі, і пістолі, і пірначі, і луки, і кульбаки, і жіночі сплендори (намиста, сережки, персні), чоловіча й жіноча одежа – рушники, кошулі, плахти, ковдри, кунтуші, жупани, хутра, килими, образи. Далі йдуть гроші; знайшлися гроші, які в чотирьох глечиках було закопано в землю. Бажано, щоб про цей документ було написано особливу розвідку – такий він поважний.*

Оповідання про війну Остріяниці з ляхами було в тексті 1-го тому, але без початку, що його для 4-го тому взято з іншого списку Величкового літопису. Списку отого М. О. Судієнко знайшов був у нащадків відомого Гр. Ан. Полетики. Тут ми знаходимо універсал Остріяниці року 1638 до українського народу про утиски від поляків, далі йдуть коротенькі відомості про саму війну і пояснення самого Величка до перекладу щоденника Окольського. Такий самий універсал Комісія знайшла в збірнику Лукомського. Раніше цього універсала надрукував був П. О. Куліш у 2-му томі його «Записок о Южной Руси». Там на підставі і з приводу його було надруковано два коментарі до нього – П. О. Куліша і М. Грабовського – «О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян в XVII в.».

Далі маємо переклади двох польських записок – Матвія Титлевського й Окольського. Записки Титлевського описують два походи турків проти поляків 1620 і 1621 року. До щоденника Окольського Величко додав свого власного, ще й дуже цікавого коментаря, де він каже: *«Увидевши и вычитавши, чительнику ласковый! тот Окольского Диариуш, з печатного польского, на славянский язык переведеный, увиделем в нем много непотребных панагиричных речей, и несправный перевод неискусного переводчика; для чего намерилем был и перевод тот лучше исправить и панагиричные выкинути речи; леч рассмотревшись, абим там не укривдил чительника, ничего не дерзнулем в оном переменить, разве меню що на месцах приличных приложилем з летописца козацкого... Жалосним сердцем и тое тут докладаю, же Поляки, всему злу и кровопролитию людскому будучи початком и виною (яко прежних лет, так и сего года 1638 ониж, через*

*вирутного и шаленого товарища своего Геродовского, подвинули на гнев против себе и войну войско запорозское, що ясно показується на заде з универсалу остраинового) на Козаков бедних и простосердечних вини складают и нестатечними их, а ребеллиантами навивают. Не хотят в себе досмотрити того, что заздростию сатанинскою, сами обуздание суще, многим градам и провинциям, около себе будучим: царским, поморским и иним, нанесли войною своею многие бедства и разорения. Но и тим зивистних сердец своих не уконтентовавши, наложилися били вольний з древних веков народ православний и шляхетний, козакороссийской, по обоих сторонах реки Днепра жительствующий, в подданское себе ярмо вложити и, вечного подданства правом обложивши, Православие Святое на Унею обернути, а ко римскому привести заблуждению... Познейше билоби им Поляком, гдиби гордость и заздрость дущей древнюю отринувши, мандатом королевским чинили досить и, не нарушаючи древних войска запорозского и народу малороссийского прав и волностей, привилеями королевскими утвержденных, заховали народ в своей доброй протекцией и ласце; сами не утесняли и иним утесняти и обиждати не допускали, а обидимих гдиби праведным судом и сатисфакциею уконтентовали, войско зась запорозское любовию и приязнию улагодили, обидчиков теж и ругателей людских;якото предписаного шаленого Геродовского и иних, ему в шаленстве подобних, гдиби належите скарали, то и всего войска запорозского и народу малороссийского взаимной ку себе по прежнему дознавалиби приязни и поволности»<sup>1</sup>... Ця Величкова примітка пояснює нам його погляд на причини боротьби українського народу з польським; погляд його, узагалі кажучи, правдивий. Бо, справді, — як він каже далі, — Остряничине повстання, нехай і скінчилося польською перемогою, усе-ж вона, перемога отая, боротьби не скінчила, бо через 10 років почалося нове повстання Богдана Хмельницького, отже даремне згинуло кількадесят тисяч війська польського й українського — братерських народів.*

Далі, наприкінці IV-го тома вміщено доповнення до щоденника Окольського, що його склав Степан Лукомський про роки 1639—1648. Автор його посилається на «Русскую достоверную летопись», на універсали Остряниці й Богдана Хмельницького, на історика Воновського; є й його власна примітка про жидівські збори й побори. У кінці є така примітка Лукомського: «Следует

---

<sup>1</sup> [Летопись..., т. [ IV, [стор.] 290—292.

*после сей частной, полная тогож Твардовского история и руския верния летописе обявляющия: какия войны и миротворения между Хмельницким и Ляхами происходили, даже до здачи ним под высочайшую Всероссийскую державу всей Малоросии, по обоим сторонам реки Днепра Украины, и что прежде и по смерть его в той же Украине тогда происходило»...*<sup>1</sup>

Літописа надрукувала Київська тимчасова комісія за єдиним списком, що становить власність самого Величка, можлива річ, його автограф. І тільки коли вже почали друкувати літописа, знайдено було інший, але пізніший список, що його М. О. Судієнко здобув од нащадків відомого Г. А. Полетики. Редагували видання літопису Рігельман і Самчевський. Про те, яку велику вагу мала ця археографічна знахідка, М. О. Максимович каже, «Що його Большаков здобув для Погодіна, це було справді відкриття ще й поважне надбання для української історії, бо досі жаден історик не знав про цей поважний літопис; з відомих осіб знав про нього у XVIII ст. депутат Полетика. У нього була й копія Величкова літопису, що теж була невідома геть аж до XIX ст. коли Судієнко придбав її у спадкоємців Полетики<sup>2</sup>. З Величка був дуже вчений письменник супроти, хоча-б, Самовидця: він тямив мову латинську, польську, німецьку. Але літопис його має надто компліятивний характер, як це ми були бачили, перелічуючи акти, грамоти й листи, що їх Величко позаносив до свого літопису. Їх така сила, що читачеві часом важко стежити за авторовим оповіданням. З автора швидше історик, як літописець; він справді писав систематичну історію України, більше на підставі історичних джерел: першу й другу частину виключно за джерелами, – третю й за власними споминами, але й до неї, як ми бачили, позаносив був силу документальних джерел. Величко де історик, але історик свого часу, отож і не завдовольняє він тим вимогам, що їх ми ставимо тепер до істориків. Часом він намагається критично розглянути ту чи іншу звістку в своєму джерелі. Так, він виправляє Твардовського в його оповіданні про прихильників Виговського, кажучи: *«но не так тоє все деялося як он написал, але так, як в сей моей книзе назаде же виразилося»* (I, стор. 436). Далі, оповідаючи Величко про Юр. Хмельницького, пише: *«За тим вскорє Хмельниченко будто (як Твардовский пишет равнствуяй от провди) зменивши*

<sup>1</sup> Ibidem, ст[ор]. 313.

<sup>2</sup> [М. А. Максимович.] Собр[ание] соч[инений], [т.] I, [стор.] 525.

*Полякам, а содруживишися з Росіяни, значнии з Росіянами-ж Козацкии виправил подьезди под Льов и Варшаву...»* (I, стор. 437). Далі, оповідаючи Величко про Віденську війну, додає: *«О той же войне Венденской в летописях Козацких показуется и тако (обаче нефундаменталне), же будто Солтан Турецкий з Королем Французским учинил был тогда союз такой, абы сполне он Француз ему Турчинов помогл войны на Цесара и Рим; якая война если бы поищстилася Турчинове, то будто мел позволить ему Французови Римским и Цесарским панством владелти...»* (II, стор. 535). Часом з Величка раціоналіст, адже він критично ставиться до тої чи іншої звістки, коли звістка тая, як її гаразд обміркувати, викликає сумнів що-до її правдивости. Так, наприклад, починаючи оповідання про війну Хмельницького, він наводить оповідання Твардовського про три ознаки тих подій — відміну сонця, комету й сарану, але *«з придатком им толкованя от мелкого разума и разсмотрения моего»* (I, стор. 55). Він тлумачить їх алегорично — відміна сонця могла віщувати про те, що славетні роди, котрі блищали, наче зірки на небі, мусіли потім потьмаритися; комета, або мітла, пророкувала, що багачько людей буде виметено з цього світу за свої беззаконства; сарана провіщала прихід нової сарани кримських орд і руїну Польщі, що доти кипіла була млеком та медом. І збулося тоді слово Господне, що вкупі з дужими повинні випити чашу страждань і кволі, разом з багатими — убогі, разом з винними і невинні. Розказавши Величко, на підставі козацького реєстрику, що турки не встигли підступити до Києва, бо його охороняло християнське військо, додає од себе таку цікаву виправку: *«...еднак з другого рукописного летописца Козарского ясно показуется тое, же он Солтан Турецкий, аще в тое время в миру находался з Полцею, еднак не посмел приходити под Киев, не тилко для ополчивишихся на оборону его войск християнским, але и для того, иж будучи в распре з Цесаром християнским, приуготовлялся з войсками своими и на него...»* (II, стор. 476–477). Тут уже Величко виступає перед нами, як історик-критик.

Оповідуючи Величко про вбивство гетьманового Самойловичевого сина, каже: *«...не ведомо же за якую вину, леч домишлятися можно, иж за тщаливим старанием (це було зроблено) Леонтия Романовича Неплюева воеводи Севского, который могл опасатися, же гдиби Гетманич по указу Монаршому на волю зостал отпущен, то могл бы на нем Неплюеву доходити добр и скарбов своих в войску за ним Гетманичом забранних»* (III, стор. 59). Як каже проф[есор] В. Б. Антонович

у своїх лекціях, він наводить свідощтва польських і чужоземних джерел, не критикуючи їх, сам цілком на них покладаючись, і не завдає собі труда їх перевіряти. Акад[емік] В. С. Іконніков (Т. 2-й, кн. 2-а, стор. 1591) пояснює, чого не завважив Замисловський, що за інше джерело для Величка (окрім Пуфендорфа) був Козарський, се-б-то малоросійський літописець, адже терміна «Козарський» Величко вживає замість «малоросійський», як це видно з 414 стор. його літопису, де він Бучинського зве козарським пане-гіристою. Величко совісно вагається і не знає, кому йняти віри що-до кількості років царювання ц[аря] Олексія – чи Пуфендорфові, що визначає 30 років його царювання, чи Козарському, це-б-то малоросійському літописцеві, що визначає 31 рік (II, стор. 390). А втім, взагалі кажучи, Величко не міг критично поставитися до всіх своїх джерел, отож, як він сам казав, коли помилялися вони, помилявся і він із ними. Він не завсіди вибирав найкращі, найпевніші джерела. Здається, він частенько давав перевагу, скажемо, Твардовському перед короткими козацькими реєстрами, мабуть, через те, що сам дуже цінував його літописа, вважаючи, що він вищий од їх – бо літературно оброблений. В усякому разі Діяріуш Зорчин він ставив тільки на один рівень з «*Woyna Domowa*» Твардовського, можлива річ, ще й нижче від неї, бо поклав її у підвалину свого оповідання, а Діяріуш Зорчин не переписав цілком, а дуже його, на превеликий жаль, укоротив. На що це він зробив? Коли-б нам тепер трапивсь Діяріуш Зорчин, ми-б його не скорочували і напевне поставили-б вище за історію Твардовського, як першорядне джерело, як записи сучасника подій. Видима річ, Величко додержувавсь тут своїх літературних традицій, високо ставлячи своїх проводирів – польських істориків. Так точнісінько і своє оповідання про гетьмана Конашевича Сагайдачного він веде цілком і виключно на підставі польського історика Матвія Титлевського, дарма що про цю славу в історії України добу за його часів були й інші джерела, ще й документальні... Йому-бо, звичайно, легше було все цілком узяти в Титлевського, що не був відомий для його земляків, як складати історію про Сагайдачного на підставі різних джерел. Величко тільки додав до Діяріуша Титлевського про Хотинську війну додаток, виписавши його «*з рукописны хлетописцов Козацких, чого в дияриуше Титлевского не обрелоя*»... (1, дод., стор. 33). Величко чи не любив, чи не хтів, чи попросту не вмів складати своє оповіда-

ння на підставі джерел, і цілком переписував до літопису тієї документи, які знаходив – воно було й легше, та й почасти й характер його праці того вимагав. Проте, це була для нього не історія, а літопис, дарма що він дуже скидався на історію. Головну частину свого літопису – про Хмельниччину – Величко теж склав на підставі трьох Самійлів – Самійла Твардовського, Самійла Зорки й Самійла Пуфендорфа, з чого іронізує Г. Карпов. Той дак навіть виводить з цього, що й самий літопис непевний, хоча, звичайно, такого висновка й не можна було зробити з того факту. З Величка надто вже балаклива людина була – отож пише про все він широченько, просторікуватю. – Це велика його хиба, що шкодить усенькій його праці. Не маючи він, де взяти подробиць для тих картин, що їх він завсіди був охочий малювати, Величко раз-у-раз плутовсь, таки частенько допускавсь помилок. Мабуть, чи не через те отих коротеньких реєстриків він не полюбляє, що невеличкі вони були і не давали йому матеріялів для його картин. Його оповідання й описи куди просторші, ніж Самовидцеві або Граблянчині. Окрім того, вони й дуже розтягнені, кучеряві мовою, але неяскраві, взагалі риторичні, написані високим штилем, пишати – і тому часто в подробицях непевні<sup>1</sup>, неістотні, несправні. М. О. Максимович, наприклад, довів, що Величкове оповідання про смертний час Чаплінського непевне. Акад[емік] В. С. Іконніков<sup>2</sup> закидає Величкові, що той, Чигиринську облогу описуючи, з Гізелевого Синопису користується. Але треба сказати, що Величко бере тут з Гізеля не про Чигиринську війну, а про те, що той міг гаразд знати, це-б-то, що в Києві 27 серпня Інокентій Гізель архімандрит Лаври вкупі з духівництвом правили молебня перед чудотворною іконою Києво-Печерської лаври. Порівн[яємо] також стор. 476, де він бере з Гізеля певну звістку про заснування в Києві фортеці на Печерському (II, стор. 433). За джерело-ж для Чигиринської війни він узяв поему Бучинського. «Я, – каже він, – *сие деяние описующий, не могучи совершенной имети ведомости з записок реестровних Козацких о той первой войне Чигиринской, муселем оную вичерпати з рифмом панигиричных пререченого Александра Бучинского, который так пишет*»... (далі йде переклад з Бучинського) (II, стор. 428). Виходить, що Величко дещо взяв і з козацьких реєстрів, а чого не вистачило в них, те він вичерпав з поеми Бучинсько-

<sup>1</sup> [М. А. Максимович.] Собр[ание] соч[инений], [т.] I, [стор.] 450–452, 456.

<sup>2</sup> [В. С. Иконников.] Опыт..., том второй, часть вторая, стр. 1591.



го. Тут він зробив знов-таки за своїм правилом, про яке ми були казали раніше: чого в одному джерелі не знайшов, те з іншого доповнив. В оповідання про сатири Величко вмістив деякі промови з 4-ої пісні Торквато Тассо. Та про це він і сам каже читачеві. Це не вадить його історичному оповіданню<sup>1</sup>. Цікаво встановити, як ставився С. Величко до історичних діячів і подій як своїх, так і чужих. Коли порівнюємо його з Самовидцем, то побачимо, що він ясніше й яскравіше виявляє свої погляди, аніж занадто обережний і об'єктивний Самовидець. Генеральному писареві Вас. Леон. Кочубеєві він складає, наприклад, цілий панегірик за те, що той тринадцять років на генеральному писарстві служив Богові, цареві російському, батьківщині своїй Малоросійській і Військовій Запорозькому, де навіть попсував своє здоров'я, надто очі. Промову, що той виголосив був, генерального писарства зрікаючись, він зве «*красною и розума полною*»; про самого Кочубея каже, що з нього був «*муж zelo благорозумний и в писирских делех совершенный*». Він одмовивсь од писарського уряду, а мусів прийняти посаду генерального судді, за прислів'ям, як каже Величко: «*и ж що себе человек обещует, тое Бог нищует*» (III, [стор.] 554). «*...И так пан мой преречоний, ухилившись трудов писарских, не ухилился больших трудов судейских, як той, що криючийся от доща станул под ринвою*» (III, [стор.] 555). Оповідаючи Величко про смерть Богдана Хмельницького, каже, що той «*докончил в Чигрине многотрудного и многопечального жития своего, заставивши махину войны своим наследникам, Гетманам Козацким, а Украине всей по себе осиротелой немалый жаль*»<sup>2</sup>. Далі він наводить надгробну промову<sup>3</sup> секретаря Богдана Хмельницького Самійла Зорки, де той зве його вождем, що його воїстину дав нам Бог, вождем, що залишив безсмертну славу, од якого мудрости вся українська Річ Посполита сподівалась довгих років щасливого життя і успіху. Од його перемог тремтіли мури самого Царгорода, оповиті димом козацьких рушниць. Помер той, — каже Зорка, — чийм змаганням може назавсіді оджили права й вільності українські. Нехай про вашу з ним лицарську відвагу оповідають лани й долини, гори й межигір'я, замки й гарматні пащі. Як прославили ви себе, за всемогутньою поміччю Божою, на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявою, Збаражем, Збо-

<sup>1</sup> [Летопись..., т.] II, стр. 402–409.

<sup>2</sup> [Ibid.,] I, стор. 288.

<sup>3</sup> [Ibid.,] I, стор. 289–194.

ровим, Берестечком, під Білою Церквою, Львовом і на багатьох ще інших місцях, що їх не можу навіть і перелічити. Далі промовець удається до небіжчика Богдана, взиваючи його «возлюбленным вождем», «красноречивым от рождения», «Гетманом доблестным и возлюбленным». Очевидно, і сам Величко ставивсь до Богдана Хмельницького так само як Зорка, якого він дуже шанував. А як високо ставив Богдана Хмельницького сам Величко, це видно з його власної характеристики Богдана: приміром він каже про нього, що його сам Бог послав українському народові, як Мусія — визвольника од тяжкого лядського ярма й неволі. Господь дав йому розум, що ним міг він український народ визволити й дарувати йому жадану волю<sup>1</sup>. До гетьмана Сагайдачного Величко ставиться з великою пошаною і складає йому похвалу, кажучи, що з нього «человек вери Православной Греко-Руской, шляхетне урожоний, в науце посменной от инших непоследний, в ростропности мирской цікавій, к товариству войсковому ласкавий, в чину Козацком над инших знаменитший, и в цнотах рицерских справний и без похиби первейший».....» *Отринувши все художества лекарствении, оплакивал (перед смертю) грехи свои, и чрез килко неделное пред кончиною время килко раз исповедался; сем раз приймавал Тайну Маслосвятия, а за ним зараз приймавал и Тайну душеспасительную Пренайсвятейшой Евхаристии. Потом распорядил имение свое на церкви, на шпитале, на школи и монастыре, кроме жены своей. Не препомнел тогдаж (хоч далекого) ялмужною брацства Лвовского уконтентовати; особливе брацство Киевское значною килкотисячною удоволивши ялмужною, записался в него зо всем войском Запорозским, з таким желанием, аби в том брацстве отправовалось школное учение. На остаток, при таком расположению имения своего, чи то в месяцю марту чили в последних, чили в априлю или в маю, неведомо числа якого, скончил живот свой; и погребен чесно и знаменито, чрез преосвященного митрополита своего Киевского отца Юва Борецкого, при церкви Соборной, в том же монастыру Брацком Киевском сущей, тогож 1622 року; оставивши Козаков и все войско Запорозское во великой печали и в неустроенном по себе сиротстве, без Гетмана и начало-вожда им потребного» (I, дод., [стор.] 51). Тут ми бачимо силу чисто фактичних указівок, що на підставі їх і складено життєписа Сагайдачного; цікава надзвичайна совісність Величкова, коли він не визначає, бо достоту не знає, дня*

---

<sup>1</sup> [Летопись..., т.] I, стор. 31.

смерти Сагайдачного; але разом із тим виявляється тут, як спочутливо ставиться він до надзвичайного релігійного настрою Ко-нашевича, до його пожертв на користь церков та освіти, особливо Львівського та Київського братств.

Величко подає біографію й характеристики й інших українських історичних діячів. Особливо цікава його характеристика гетьмана Виговського<sup>1</sup>. Цей уривок Величкового літопису має свій окремих заголовок *«Изъявление о Виговском»*. Це, власне, життєпис Виговського, написаний досить яскраво і навіть не без гумору (про шкапу). Цікава теж його закидка на оповідання старих людей про цю шкапу.

Юрка Хмельниченка Величко характеризує негативно за його пиху, викликану князівським титулом, за великі здирства з української людности, за його немилосердну жорстокість, за вбивства невинних — за єдине супротивне слово звелів він розстріляти браславського полковника Коваленка. Але й сам він загинув лихою смертю — його було забито за те, що звелів зняти шкуру з однієї жидівки (II, стор. 546–547).

---

<sup>1</sup> Ось що він каже про нього (I, стор. 303–304): *«Иван Виговский бысть породю шляхти Руской, под владением Полским обретающоися; будучи же наук визволионих, был дощепним и беглим в делех писарских, и ради суетия временного и благополучия сегосветного, одного духа был з Поляками; чего доля пред войною Хмельницкого был писарем при комисару Полском, на Украине вместо Гетмана над Козаками бывшем, подлуг уставления комисияльного после войны Остриановой у Маслового Ставу, чрез Поляков учиненного... А будучи он при комисару писарем, пришол з Хмельником до обознаыся. Егда же по утечке Хмельницкого з Чигрина до Запорожья, комисар з сином Гетманским и з войском Полским выправлен от Гетманов коронних ку Запорожю против Хмельницкого, тогда Хмельницкий з войском Запорожским стретивши их, Поляков, на Воде Жолтой, при весисилной помощи Божией розгромил и поразил всех на голову. В какой поражеце едни Поляки трупом пали, а другие з сим Виговским живцем в руки Ординские достались. В той убо погибелной тоне увидевши себе Виговский, подпал под Хмельницкого з слезним прошением, аби з тоей Татарской неволи его визволил, обовязуючыся ему щире тое отслужовати. — Хмельницкий теди, так для знаемости какой же колвек, для обовязку помененного, для прошения слезного, яко найбарзей для любви Християнской выкупил его Виговского у Татарина за цену великую, албо по старих людей повести, за одну виминял шкалу; и обобравши потим в него Виговского твердую присягу на верную и щирую ку себе приязнь и зичливость, учинил его себе писарем войсковым енералним. На том теди писарстве он Виговский мал не десять лет верне Хмельницкому услужючи, дождался и кончини его; а по кончине, при непозibleмой Государю своему Росицкому верности Хмельницкого, зостал он старшини и Войска Запорожского учинен Гетманом; но на том ураде Гетманском мало при верности Государю своему поживши (яко предлежащая явит о том повесть), зменил, и откинулся до Поляков, наведши на Украину Малоросийскую великое злоклочение, многий мятеж кровопролитие и крайное разорение. А учинен он Виговский Гетманом в Чигрине року тогда настоящего 1657, месяца септеврия 12».*

До Брюховецького ставиться Величко теж негативно. Він гостро виступає проти Брюховецького за те, що той зрадив московського царя<sup>1</sup>, але він разом з усім тодішнім українським суспільством був і проти присилки московських воевод на Україну і зве їх, не без сарказму «*нелюдскими инспекторами*» над самим Брюховецьким. Мабуть, він згадував собі, що цих інспекторів закликав та згодився на їх приїзд на свою голову сам Брюховецький, що сам-же потім видав таємне розпорядження повигонити їх з українських міст. Совісливому Величкові не до серця була така двоєдушна політика Брюховецького що-до Москви і убивство воевод, отож він прихильно ставиться до тих розумних людей (м. Полтава), котрі висилали їх з свого міста, не вчинивши над ними ніякого насильства.

Величко подає фактичну біографію гетьмана Самойловича, до якого він добре ставиться<sup>2</sup>. Оповідуючи він, як скинуто було

<sup>1</sup> *Ось що каже про цей вчинок Брюховецького Величко: «Року от сотворения всея твари 7176, а от Рождества Господня 1668. Омрачений умом Гетман Бруховецкий, пять лет тилко и три месяце на гетманстве при верности Государу своему преживши, неполезное меж себе и всему народу Малороссийскому прияние воевод з войсками Великороссийскими в Украину разсмотревши, и всенародное за тое на себе скритое и явное роптание уславивши, начал промышляти о изгнании з Малия воевод поменених з их войсками. Того ради, егда бысть звычайный праздничный полковников и иной сегобочной старшины, о Крещении Господнем, в Гадячое до Гетмана Бруховецкого зъезд, тогда он Бруховецкий тайно з ними, полковниками, советовал о выраженню з Малия Росии воевод и недешкретных з ними ратных консистентов их.*

*Якая Бруховецкого рада любо в тайне делана, еднак несть тайно еже не открыеться; ибо по розызде полковников з Гадяча во свояси, зараз между народом поголоска такая грухнула, же мететь воеводи выгнани быти з Малия Росии; що любо и самим воеводам пришло до ведомости, однак они того не варовалися, надежны будучи на крепость замков, в них же живяху, и на силу ратных людей своих. В тим времени, феввария первого, в субботу сирную, когда прибыл в Лохвицу Соха полковник Запорожский з полком Запорожцев, тогда явную до измени Великому Государу готовость начал выявляты, — Потом февваря осмого, в первую субботу святого великого поста, и сам Гетман Бруховецкий в Гадячом, исполняючи skutком выпроводил их з Гадячого, з великою нуждою и насилем. Шо заслушавши, и во всех полках сегобочных тое-ж подлуг учиненно из Гетманом Бруховецким намови зараз сотворено: воевод со всех городов полковых и замков их преч в Великую Росию вислано, зо всего оголотивши; а где спротивлялися и вооружалися, там вибито и нуждею вигнано. В Переяслове зась, в Чернегове и Нежине, воеводи з людьми ратными в замках крепких зашпунтовавшия, недалися добуты, а Киев и не зачепан. З Полтавы зась, города Украинского Малороссийского, за породню и советом людей умных, выпровожено воеводу з людьми ратными до Рублювки и Калантаева без жадного кровопролития, в целости, вещи тилко их себе от них поотберавши».*

<sup>2</sup> *«Тот Иван Самойлович бе син священнический, а во время тогбочной руины и разорения, егда многи тогбочнии люди на сюю Днепра сторону для жития вигоднейшего прехождаху, тогда и он Самойлович з священником отцем своим, небогат суци, на сюю-ж Днепра сторону пришед и начат житы в Красном Колядине горде; а иж был в писме*

Самойловича з гетьманування, пише сатиричні проти нього вірші, що їх ми вже були наводили раніш, і каже, що в них правдиво виявляється, через віщо обурилася на нього козацька старшина — це через його пиху, гордощі (т. III, стор. 17).

Негативно ставиться Величко і до Мазепи, хоч і подає його об'єктивного життєписа на підставі фактичного матеріалу<sup>1</sup>.

Мазепу Величко зве «валечним невестюхом и Махивевелем»<sup>2</sup>.

---

*Козакоруском доволен, разумен, уроди красной, добр и ко всем людем склонен и прихилен, того ради вскоре в том же Красном Колядине поставлен писарем сотенним, за Бруховецкого гетманства, занеже и писивал красно. Потом за причиною Стефана Потребича Гречаного, писаря Бруховецкого енерального, учинен сотником в Вепрыку, полку Гадыцкого городе; потом переменен з Веприцкого сотництва на Красноколядинское. А з Красноколядинского сотництва, за причиною того-ж Гречаного писаря енерального поставлен от Бруховецкого наказним полковником Чернеговским, и жил в городе Седневе. Потом на Глуховской раде, при обрании Многогрешного на гетманство, поставлен и он Самойлович судиею войсковим енеральним. А наконец Богу о нем благоволящу, по взятии Многогрешного на Москву, единогласним войска Запорожского словом и вотами у козацкой Дубровы, яко и вишшей выразился тому-ж всему войску сегобочному козацкому избран и поставлен Гетманом», (т. II, стор. 305–306).*

<sup>1</sup> «Тот Мазепа был значный шляхтич Козакоруский; отец его Степан Мазепа мешкал тих времен в Белоцерковщине, в маетности своей Мазепиных; син зась его, сей о нем же слово, выслушавши прежде в Киве риторики, одийшол до Полски, где подобно окончивши философию, яко был дворяк и беглец во всяких речах, залечил на службу до двору Королевского и был близким боку Короля тогдашнего Яна Каземера; егда-же тот Король машируючи под Глухов был в Белой-Церкви, тогда он отклонившись за службу Королеве зостал при отцу своему, еще в живых бывшему. Гди потом вскоре Король Каземир чрез Бруховецкого под Глуховом разгромлен и з Украины вигнан... да и Гетман Тетеря тож вскоре з Корсуна до Полци невозвратно уехал, а Дорошенко на его месцу в Чигрине Гетманом поставлен, тогда и он Иван Степанович Мазепа к нему Дорошенку присвоился и для своей ростропности и цекавости вскоре от Дорошенко учинен ротмистром надворной его компание. З якого ротмистрства на тую до Криму от Дорошенко послан функцию, которая его до Сечи (яко вишей рехом) в тесние запровадила кайдани, которых по многокrotnних слезных своих до Самойловича Гетмана суплекациях, но килкох летех, за его Самуйловичовим старанем, при особливом на войско тое Запорожское тысячи талярей и двадцяти куф горелки датку, зостал освобожден и из Сечи Запорожской к нему в Батурин, на его-ж Самуйловичово пришло нещасте, яко о том вперед будет, отпущен. А у Самойловича при своей нищете тогдашней верне, охочо и справне, як человек умный во всяких делех справуючися и служащи, скоро дослужился его ласки и респекту, так иж перво дворянином Гетманским застал, потом и войсковим асаулом енеральним учинен от Самойловича; наконец зоставши ворогом Самойловичови добродееви своему, получил по нем и добор гетманский, року 1687на Коломаку, яко о том написахом напреде, в разделе 28» (т. II, стор. 342–343).

<sup>2</sup> Він обурується на нього за його лукавство супроти В. Л. Кочубея, кажучи: «Явна была невинность Василия Кочубея, писаря войскового енерального, за виправу Петрика до Сечи и Крима, а спадала тая вина вся на Гетмана Мазепу; еднок он Махивель и хитрий лис, себе от того подзору очищаючи и правим творячися, вливал тую всю беду своим коварством на невинную душу помененого Кочубея, пана моего доброго, мудрого и побожного человека; который от злокозненных наступств и губительных на себе винаделков Мазепиных, а звлаца старшого своего, не могуци що чинити, и як би оправдितись, положился во

Дуже непогану характеристику дає Величко вельми славному запорозькому кошовому І. Д. Сіркові *«Того-ж лета, – пише він, – Иван Серко, славный Атаман кошовый, в Грушовце пасеце своей, чрез неколикое время поболевши, преставился от жизни сея, августа 1, и припроваженный водою до Сечи Запорожской, и погребен честно всем войском Низовим Запорожским в поле за Сечою, против Московского окопу, где иншое товариство Запорожское погребалось. Погребен теж знаменито, августа 2, з многою арматною и мушкетною стрелбою и со великою всего войска Низового жалостию, яко по том вождю своем справном и щасливом, который от младости, аж до старости своея военными бавячися промыслами, не тилко значне Крым воевал, и некоторые в нем попалил гради, также и в полях диких на розних мєсцях многие Татарские громлювал чамбули, и плененный ясир християнский отгромлювал; але и в Чорное море лотками вплинувши, на розних мєсцях не малие бесурманам чинил шкоди и раззорения, а по морю Чорному корабле и катарги, з Константинополя в Крым, Азов и на инние мєсца пливучие, громлювал и з великими здобычами щасливе з войском Запорожским до Коша своего повертался, которого все войско zelo любило и за отца своего почитало. Погребши же его, яко вишей рехом з жалостию, значную над ним могилу висипало, и крест каменный на ней поставило, з належитим имени и дел его подписом. По погребении зась его, войско Низовое з новим Кошовим Стягайлом, о той его Серковой кончине и погребении жалостне ознаймуючи, и о розбитом кораблю чрез Запорожцов на мору Азовском извествуючи, также и опрочину Гетманскую за собою к великому Государю просячи, писали до Гетмана Самойловича такий лист свой»* (далі йде лист до гетьмана Самойловича<sup>1</sup>). Тут яскрава Сіркова характеристика на підставі певного фактичного матеріялу, що його, очевидячки, мав Величко.

Ці Величкові оповідання підтримують і стверджують інші джерела. Пам'ятник над Сірковою могилою геть аж до наших часів доховавсь. Цікава Величкова вказівка, як Сіркове тіло водою перевозили на Запоріжжя, де було кладовище січовиків у полі за Січчю.

Що-до духовних діячів, то Величко дуже прихильно ставить ся до арх[ієпископа] Лазаря Барановича й присвячує його пам'яті

---

*всем том при своей невиности на Всеведца Бога»* (і написав листа про Мазепин наклеп митрополитові Київському Варл. Ясинському) (т. III, стор. 121).

<sup>1</sup> [Летопись...,] т. II, стор. 497–498.

некролога на підставі певного джерела, цеб-то Галятовського. Там він зве його мужем премудрим і боговгодним, що потрудивсь для чернечого чину, особливо для шкільної науки латинською мовою і складання книжок українською та польською мовами. Далі Величко наводить свідство І. Галятовського з його книжки «*Старий Костел західний*» про його життя і літературну діяльність — про видання книжок — «*Меч*», «*Труби*», «*Лютня*», «*Мера*», «*Животи Святих*», «*Книга рожая*», «*Книга смерти*», то-що. Усенька біографія має чисто фактичний характер<sup>1</sup>.

Посилаючися Величко на Пуфендорфа і на російських старожилів, коротенько оповідає про повстання Ст. Разіна, звиваючи його дінським крамольним козаком, а його товаришів, подібних до його, легкодухами. І за це, каже Величко, він дістав гідну кару — смерть, а ці країни, що збунтувалися проти царя, знову вернулися до царської влади<sup>2</sup>. Взагалі кажучи, Величко дуже поважає верховну владу і, здається, що він не без впливу такої тенденції навіть і запорозців у їхніх стосунках до московських царів поробив був отакими легітимістами, які з них зовсім не були. З цього боку не аби-який сумнів у нас викликають ті листи із Запоріжжя, що писали тамтешні кошові, — почасти своїм змістом і особливо своїм занадто вже прихильним до Москви тоном. До московських царів Величко взагалі ставиться прихильно. Оповідуючи Величко про Петра I, на 5 сторінках перелічує всі найважливіші його заходи як у зовнішній, так і в внутрішній політиці, і додає панегірика цареві, що його склав віршами якийсь киево-малоросійський пита. Панегірик отой закінчується такими словами: «*Царю Петру Монарсе зичим по вся часи, побед, счастья и слави, мы все Черкаси*». Є тут спомин і про те, як ставився цар Петро до України, і треба додати, що, оповідаючи про скасування гетьманства і утворення за Петра Малоросійської Колегії, Величко виступає проти цієї реформи, кажучи, що у першій своїй грамоті цар обіцявсь був українському народові такі вольності, яких не мав жаден народ, а потім, забувшись про цю обіцянку, «*зараз по кончине Гетмана Скоропадского, року 1722, над чаяние Малоросийское, мимо древние права и волности войска Запорожского и народа Малоросийского, вместо Гетмана устроил в Малой Росии Коллегию и збори розние, негде пред тим не бывалие, уничтожил и обременил зело всех*

<sup>1</sup> [Ibid.,] т. III, стор. 177–178.

<sup>2</sup> [Ibid.,] т. II, стор. 235–236.

*Малоросиянов, так шляхетской козацкой, яко и посполитой кондиции суущих». Про самого Петра Величко каже так: «Тот Царь Петр бысть великотелесен и многосилен, быстроумен, ко бранем и разним потехам приклонен; лица был беловдьячного, взору очес проразливого и грозного, власов з натура рудих, обаче всегда черно фарбуемых и мало кому сведомих, гласу бысть ситкогрубого. По Немецку говорити добре изучился, майстер бысть совершенный корабельного строения и штуки токарской»<sup>1</sup>. Отож бачимо, нехай і коротенько сказано, а все-ж не погано, і кожен, хто прочитає оцю характеристику Величкову, може уявити собі Петрового портрета.*

Які погляди висловлювано було в російській й українській історіографії на Величчин літопис? С. М. Соловйов у своєму нарисі історії України<sup>2</sup> скористувався з першого тому Величкового літопису (він вийшов р[оку] 1848, а його «Очерк» р[оку] 1849; з другого тому він іще не міг скористуватися, бо той вийшов допіру року 1851), щоб одкинути, на підставі його, непевні звістки «Истории Русов». Він каже про вагу цього літопису, що-до його певности, так: «Коли нашу розвідку було вже закінчено й відіслано до редакції, ми здобули літописа подій у Південно-Західній Русі Сам. Величка; твір цей чимало важить для нашої праці, адже-ж, як сам автор літопису зазначає, користувався він з щоденника Сам. Зорки, що був за писаря при Богдані Хмельницькому за часів боротьби його з поляками. Тут ми знайшли ствердження наших висновків, що мали на меті довести непевність звісток «Истории Русов». Отож, приміром, ми відкинули звістку Кониського про те, що Б. Хмельницький здобув був фортецю Кодак на початку військових дій – і Величко, чи Зорка, стверджують нашу думку. Ми відкинули звістку Кониського про вигадану січу під Кам'янцем – Величко теж нічого про неї не знає. Ми дали перевагу тому спискові універсалу Б. Хмельницького, де замість Кам'янця поставлено м. Корсунь – у Величка бачимо те-ж саме<sup>3</sup>. Ми визнали за неправдиве оповідання Кониського про третю війну Б. Хмельницького з поляками, про те, що Б. Хмельницький начеб-то побив польського короля під Жванцем – за Величком теж під

<sup>1</sup> [Летопись...,] т. II, стор. 513–520.

<sup>2</sup> В. С. Соловьев. Очерк истории Малороссии (« Отеч[ественные ] Зап[иски]». 1849, № 2).

<sup>3</sup> С. Томашівський виправляє текст цього універсалу (Зап[иски] Наук[ового] Тов[ариства] ім. Шевченка у Львові. 1898, XXII).



Жванцем або Кам'янцем жаднісінької січі не було. Нема чого й згадувати, що Величко не знайшов у паперах Зорчиних ніяких листів од царя Олексія Михайловича до «Гетманушки», то-що. Ми поставили за свою мету внести будь-який критичний погляд на історію України, причому передовсім хотіли були довести, що звістки Кониського, дарма що він довший час користувався загальним визнанням, не надто певні. Отже Величків літопис подав нам надію, що ми, нехай і не зовсім, але мети своєї осягли»... А втім, на жаль, С. М. Соловійов у відповідних томах своєї «Истории России», присвячених головним чином історії України, вже не повертається до критики літопису, ба навіть так що й не користується з самого літопису. Він бере тшьки (у X, XI та XII т.) деякі звістки з Величка (у XII-му, наприклад, — деякі подробиці про смерть Брюховецького - Вел[ичко, т.] II, [стор.] 163). Тим часом С. М. Соловійов легше, ніж будь-хто інший, міг перевірити Величкові звістки за цими документальними джерелами, що їх він узяв з архіва Мін[істерства] чужоземних справ і юстиції і що на підставі їх описав ці події. Таким чином, року 1849 він не встиг іще скористатися з Величкового літопису для свого нарису історії України, бо надто пізно здобув того літописа, а в 60-х роках XIX ст. уже не схотів його перевірити за архівними джерелами. У XVIII ст. він навіть не згадує зовсім про Величка. Далі, року 1851 спеціальну рецензію на Величків літопис надрукував Клеванов. У рецензії тій він порівнює його до «Истории Русов». Величенька рецензія Клеванова (на 23 стор.) це швидше не критичний розгляд літопису Величкового, але самісінький огляд його змісту. З текста літопису Клеванов наводить чимало дуже цікавих уривків і тільки мимохідь висловлює свої власні погляди на цей літопис. Величко, — каже Клеванов, — не мудрує, як автор «Истории Русов», а збирає з козацьких літописів факти, та бере їх обереженько-таки. Величко любить Україну, але не мовчить і про хиби козаків. З великим боєм оповідає він про руйнацію Правобічної України, про її розор. II-й том Величків розділено на 27 розділів, і кожен з них охоплює один котрийсь рік. Він яскраво описує, як Юрко Хмельницький зруйнував Правобережну Україну, отож зве його за це «безумним». Він наводить з Величка уривок про козаків Тетериних і каже, що кожен з них за срібло й золото ладен був виколоти собі очі й забити батька свого нещасливого. Клеванов ставить Величка вище над инш українські літописи і

каже, що він на назвисько історика заслуговує. Ще більшу вагу надають літописові прикладені до нього документи. Навіявши Клеванов з Величка уривки про те, як ставиться Петро до України, причому, літопис отую політику Петрову гудить, виступає проти Величчиного «місцевого» патріотизму в оборону Петровій централізації. Що-правда, він додає, що Величків патріотизм не такий неприйнятний, як автора «Истории Русов»; Величко не наче погоджується з тим, щоб увіллятися в Руське море (дарма що цього справді не було). Взагалі Клеванов надто високо ставить Величчин літопис за нові цінні дані, що той подає, акти й документи, що на них він рясний; історична критика, якої в нього не могло бути, у нього замінялася історичним тактом; у нього немає таких вигадок, як в «Истории Русов» або у Шевальє, з якого користувався Рігельман. Стилем своїм Величко займає по праву перше місце поміж українських літописців<sup>1</sup>.

О. М. Максимович дає Величковому літописові таку оцінку<sup>2</sup>. Він зве літопис дорогоцінним, а автора його видатним полтавцем. Він каже про нього, що він «отзывается еще прежним летописным простодушием и своенародным юмором, несмотря на пышно реторическия свои вступления». У тринадцятому листі про Богдана Хмельницького, написанім до Костомарова з приводу його монографії про Б. Хмельницького, М. О. Максимович умістив критичний розгляд питання про втечу його з Бродів. Максимович одкидає це оповідання, що його взяв Костомаров з Величкового літопису, і висловлює думку, що тут мова мовиться про Мик. Потоцького, що хтів був скарати Богдана на смерть [року] 1647, а не за молодечі роки Богданові. Максимович уважає також за вигадку Величкову звістку про те, як Богдан Хмельницький забив Чаплинського недалечко від Жовтих Вод. У чотирнадцятому листі про Богдана Хмельницького Максимович обстоює правдивість Величкової звістки і його джерел — Зорки і Титлевського про те, що Богдан Хмельницький зробив морський напад на турків року 1621. Максимович не писав такої спеціальної розвідки про Величків літопис, яку він написав був про літопис Грабянчин і про літописи, що їх видав Білозерський, отож замітки його про цей літопис випадкові й розкидані по різних його листах до М. І. Кос-

<sup>1</sup> Москвитянин, 1852, авг[уст], № 15, кн. I, стор. 57–81.

<sup>2</sup> [М.А. Максимович. Собрание сочинений, [т.] I, стор. 217, 219, 220, 450–452, 456.

томарова з приводу його «Богдана Хмельницького». Але, як ми бачимо, він надає йому не аби-якої ваги.

Проф[есор] Є. Є. Замисловський зробив огляд і оцінку всіх джерел, що стосуються царювання Хведора Олексієвича, разом із тим і Величчиного літописа. Літописа оцього він ставить, як літописа, багато нижче од Самовидцевого і Грабянчиного літописів<sup>1</sup>. Це, на його думку, швидче історія, як літопис, бо автор пояснює причини подій, посилається на друковані й рукописні джерела й наводить уривки з них, ба навіть подає декотрі документи цілком. Проф[есор] Є. Є. Замисловський надто цінує Величчине оповідання про другий похід турків на Україну року 1678, бо в ньому є й нові звістки, порівнюючи до Самовидцевого й Грабянчиного літописів, і новий погляд авторів на цей похід; отож, приміром, він закидає Ромодановському, що той занадто хитрує, а гетьмана Самойловича обвинувачує в негостинності. Сам Є. Є. Замисловський цього обвинувачення не підкреслює, але завважає, що сучасники мали підстави обвинувачувати Ромодановського й гетьмана у тім, що Чигирин не встояв був проти туркків.

М. І. Костомаров каже про Величків літопис, що ним треба користуватись дуже обережно, бо в ньому сила анахронізмів і явно пізніших уставок. Деякі пам'ятники, вміщені у Величка, Костомаров визнає за вигадані. У другому виданні «Богдана Хмельницького» він визнавав Величків літопис за джерело правдиве, а в третьому виданні поставив його серед джерел другорядних, що потребують суворої критики. А втім, сам він, — каже акад[емік] В.С. Іконніков, — бере з тексту все, не розбираючи.

Надто гостро виступає проти Величкового літопису Г. Хв. Карпов у своїй розвідці<sup>2</sup>. Величко, — каже він, — так само як і Грабянка, не посилається на свої джерела і тому важко перевіряти їх. Діяріуш Зорчин Величко скоротив і повикидав з нього документи. І на самого Зорку Величко посилається не раз-у-раз, дарма що він був для нього за головне джерело. Виділити те, що взяв у нього Величко, річ дуже важка. Ані про Зорку, ані про Ів. Биховця, що його щоденник діставсь Величкові від його сина, жадні-сінської згадки немає ні в українських літописах, ні у Кониського.

<sup>1</sup> Е. Е. Замысловский. Царствования Феодора Алексеевича, [т.] I, [стр.] 190—198.

<sup>2</sup> [Г. Ф. Карпов.] Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого, ст[р]. 240—258.

Тим часом серед підписарів Військової канцелярії р[оку] 1669 є прізвище Биховець; що-до ймення Зорчиного, то його в жадному офіційному спискові немає. Невідомо також, звідкіля Величко узяв тії документи, що їх у такій великій кількості він умістив у своєму літопису. Поважне серед них місце займає листування гетьманів із Запоріжжям, що з нього, за Величком, огнище українського руху. А що сказати про листи Б. Хмельницького до Потоцького, Барабаша, Конецпольського? Вони являють собою неначе перифраз літописного тексту. Скаргу Хмельницького з приводу неправд Чаплинського написано доволі лагідно і вміло, а лист про це саме переповнено лайкою, тимчасом коли Хмельницький узагалі бажав миритися. У листі Б. Хмельницький оповідає про 4-денне сидіння у в'язниці, а в матеріялах, що з них користувався Величко (їх надруковано у 4-ому томі видання літопису), говориться, що Хмельницький сидів у в'язниці якихось 7 годин. Лайки в листі Хмельницького на його звичайні вирази не скидаються. Повстає сумнів що-до універсалів Хмельницького з-під Білої Церкви про людський над українцями гніт. Подібні універсали в актах не доховалися, ні в руських, а ні в польських джерелах. Самий цей універсал має заголовок: «*Зиновия Богдана Хмельницкого Гетмана славного войска Запорозского и всея по обеим сторонам Днепра сущя Украине Малороссийския*». Але такого титулу Хмельницький не вживав і Зиновієм не писавсь. У паперах «Гетмана обеих сторон» почали вживати вже після Хмельницького. Титул-же Хмельницького був такий: «*Богдан Хмельникий Гетман с войском Его Королевской Милости (або «Царского Величества») Запорозским*». В універсалі оповідається цілу історію русів або савроматів, починаючи від переселення народів, і історію прав малоросійських. Та це пояснюється тим, що автор гаразд знався на польській книжній словесності. Відомо, як писано генеалогії по польських школах і які похвали складувано в генеалогії Петрові Могилі. Вже Максимович цього універсала за непевного мав; проте, Акти Західної Руси (т. V), що їх редагував М.І. Костомаров, надруковано з указівкою на «Историю Русов» і Маркевича. Літературним стилем перейнято й надгробне Зорчине слово над труною Хмельницького про працю його на користь України, про працю, що через неї на віки вічні оживуть стародавні права і вольності українські – так могли говорити тільки у XVIII ст. Взагалі, коли Величко й користувався з Зорки, то так його перекрутив,

перейнакшив за-для літературних вимог свого часу, що одрізнити джерело (цеб-то Зорку) од самого Величка ніяк не можна. Навіть хронологічні дата Величкові суворої перевірки потребують. Розглядаючи Величкову працю в цілому, треба сказати, що він далеко відхиляється від ідеала літописного викладу – це, власне кажучи, мемуари, що склалися по пам'яті, по персональних відносинах, з якоюсь тенденцією, і потребують також суворої критики і що-до хронології, певности фактів і їх причинового зв'язку одного з одним.

Про непевність цього літопису, – каже Карпов, – я висловлювався уже не один раз. Але треба звернутися до всього змісту цього пам'ятника, бо йому надається великої ваги в історіографії. Костомаров пише, що з нього треба користуватися дуже обережно, бо там багацько анахронізмів і пізніших уставок.

У «Богдані Хмельницькім» М. І. Костомаров уважає цей літопис за другорядне джерело, яке до того потребує ще й суворої критики. Одначе, сам він користується з Величкового літопису без усяких застережень. М. О. Максимович теж каже про потребу критично ставитися до цього літопису, але додає, що це инколи джерело надзвичайної ваги. І обидва історики найбільш покладаються на діяріуш легендарного Сам. Зорки, що з нього наче-б-то користувався Величко. В оглаві до свого літопису Самійло Величко посилається на трьох Самійлів – Пуфендорфа, Зорку і Твардовського. Виходить, що з творів трьох Самійлів скористувався четвертий, це-б-то сам Величко. Він сам себе зве компілятором. Але, чи було так справді? Діяріуш Зорчин був, на думку Карпова, не Діяріуш Зорчин, а той самий літопис Хмельницького, що йнакше Самовидцевим літописом зветься; він тильки не зміг скористуватися з нього як слід. Г. Ф. Карпов не покладається на Величкове оповідання про Діяріуш Зорчин і каже, що воно йому нагадує оповідання про Якимівський літопис і вважає його за фальшиве, бо непевні й ті звістки, до яких воно пристосовано. Може й не вигадав сам Величко, – каже Г. Ф. Карпов, – приміром, подробиць про те, як їздив Богдан Хмельницький до Криму, бо про це оповідають і польські джерела. Але звідкіля-ж Величко узяв подробиці, коли в Зорки він брав тильки те, що було найпотрібніше. Коли Величко вигадав подробиці, а основу взяв у Зорки, як-же й тоді з'явилась протилежність звісток у Самовидця (як Величко його величає) і в інших джерелах? Захищаючи

Г. Ф. Карпов Зорку од Величка і глузуючи з Величка, нагадує, що в декотрих давніших джерелах (але не каже, в яких саме) оповідається тільки про те, що Богдан Хмельницький когось кудись послав, тимчасом Величко оповідає, що туди поїхав сам-таки Хмельницький, — такий уже в Величка звичай. Але Величко не тільки прикрашував оповідання, ба й широко оповідав про те, чого в дійсності зовсім не було. На довід оцього свого суворого обвинувачення Карпов посилається тільки на один-однісінький приклад Величкової помилки, та й то запозичує цей приклад у М. О. Максимовича — це Величкова звістка про те, буцім-то Хмельницький забив свого ворога Чаплинського. Глузуючи не тільки з цього оповідання, ба й узагалі з «всепрославленного своенародного южнорусского юмора» (з приводу того, що Богдан Хмельницький начеб-то звелів одтягти тіло Чаплинського од шляхетних козацьких трупів), Карпов додає, що, коли-б Величко і знав був про те, що Чаплинського тут не було забито, він-би одначе на заміну цього закінчення вигадав-би инакшу якусь сцену для свого роману, отож, наприклад, таку (далі наведемо жарт Карпова його-ж-таки власними словами): «Богдан Хмельницький, захвативши Чаплинского с любовницею, хотел его казнить, но благоразумная и дармо погибающих людей жалеющая Есфирь упростила сердитого богатыря пощадить своего недавнего обладателя, отпуститъ его на волю, и за это снова наградила старого греховодника любовью». Мені прикро було виписувати оці рядки, остільки вони не личать поважній науковій критиці. Але-ж це треба було зробити, — адже з Карпова дехто ладен був зробити якогось новатора в царині української історії. Як він сам висловлювався за себе, він наче-б-то розчищав поле вкраїнської історії та її джерела від усякого непотрібного мотлоху, яким їх позасмічували були такі українські історики, як М. І. Костомаров і такі літописці козацької слави, як Величко. Хіба-ж це справді об'єктивна історична критика, а не глум? Нехай так — нехай тут була Величкова помилка про забивство Чаплинського, нехай навіть Величко справді од себе додав кінець, дарма що цього Карпов і не доводить, та й не можна цього довести, бо ми не знаємо джерела, з якого користувався тут Величко, — може справді він поклався тут на когось іншого — що-ж тоді? Хіба з цього можна зробити логічний висновок, що не треба покладатись на Величину звістку про Самійла Зорку, можна обвинувачувати його у

фальші, як це робить Карпов, наводячи цю єдину помилку та й на неї вказівку запозичуючи од Максимовича. І з цього єдиного факту Карпов робить висновок, що Величко «раз-у-раз широченько оповідає про події, яких ніколи не було». Так пише історію... Карпов, така його історична критика... Величко, – каже Карпов, – написав свою працю «для публіки, а не для ученого кружка specialistов; его сочинение написано для легкого чтения»; тут він натякає на Костомарова, звідки й бере цю цитату. Висловивши *нічим не стверджену* гіпотезу, що Самійло Зорка це був літописець Самовидець, Карпов з цього робить новий, теж необгрунтований, висновок, що коли в Самовидцевому літопису (за ним-же Зорчиному) немає офіційних документів, а вони з'являються у Величка, дак він їх вигадав, а в дійсності їх не було. І далі цю вигадку свою він силується підкреслити, критично розглядаючи ці документи. Передовсім він спиняється на листуванні Запоріжжя з українськими гетьманами. Таких фальшивих документів Карпов зазначає три. Так, він уважає за фальшивий лист Богдана Хмельницького із Запоріжжя. Фактичний зміст цих листів збігається з тим, що є в тексті літопису, – ото ж коли зміст тексту не зовсім певний, то й усі листи за фальшиві визнати треба. На підставі того, що Богдан Хмельницький наче-б-то повинен був удаватися до коронного гетьмана в своїй справі тільки однаковими листами, Карпов визнає за фальшивий лист Богдана Хмельницького, бо його написано не такими виразами, як колишня скарга його. Він забуває про те, що обставини, за яких писано оці документи були цілком різні: скаргу оту писав був покривджений козак, а тепер пише вже козацький отаман, нехай ще без титула гетьмана, але все-ж-таки старший. Не дивниця, що тут він торкається і питання про становище *усього* українського народу. Про це Карпов також каже, що воно було не до речі. Чом не до речі, коли зовсім навпаки, про це й мусів сказати, розповівши про свою приватну кривду, козацький ватажок. Визнає Карпов за фальшивого також і Білоцерківського універсала Богдана Хмельницького до українського народу, бо там він зве себе Зиновієм і гетьманом України обох берегів Дніпра і оповідає про все, що є у Величковому літопису. Чим-же підтримує Карпов оцю свою вигадку? Та тим, що все це викладається за хроніками «Истории Русов» і Величковою. Але-ж ми гаразд знаємо, що «Историю Русов» було складено багато пізніш од Величкового літопи-

су, отже тільки автор «Истории Русов» міг щось позичити у Величка, але не навпаки. Виходить, що універсал цей фальшивий тільки тому, що він є і в «Истории Русов», дарма що, додамо від себе, – нам невідомо навіть, чи автор «Истории Русов» узяв його у Величка, чи де инде. А Карпов каже, що цей фальшивий універсал дочекався великої чести – потрапити туди, де фальшиве все, що там є. Далі Карпов дивується, як цей універсал надруковано в Актах Западной России (том 5-й, № 23), як вельми цінне історичне джерело. Про те, що універсал цей фальшивий, – каже Карпов – *здається* десь говорив Максимович. З «Истории Русов» справді джерело непевне, але сказати, що не можна покладатися на ніяку звістку іншого джерела, коли щось подібне є й в «Истории Русов», це вже буде не історична критика, а якась пародія на неї. Непогана й ця «бібліографічна» вказівка Карпова, що *здається* десь про фальш цього універсала оповідав раніше Максимович... За фальшиву визнає Карпов і промову Зорчину над домовиною Богдана Хмельницького, і тільки через те, що тут мова мовиться про стародавні права й вольності українські: ця фраза нагадує лемент про козачу волю деяких сучасників Мазепи й Полуботка. Але там не тільки лемент про волю (хоч і ні в якому разі це не є довід фальшу усього пам'ятника), а й спомин про діяльність Богдана Хмельницького, навіть з фактичними вказівками, що про них справді міг знати Зорка. Далі Карпов спиняється на Величкової хронології і на підставі одного прикладу, доволі одначе неясного, висловлює думку, начеб-то й вона непевна. Нарешті, Карпов знов-таки безпідставно, каже, що з Самійла Зорки або легендарна людина, що її вигадав Величко, або про нього можна тільки сказати те, що знаходимо у Величка. Але велика одміна між цими *або*: про Зорку ми справді можемо сказати тільки те, що про нього оповів Величко, і виділити у Величковому літопису оповідання Сам. Зорки це річ неможлива, бо їх не виділив сам Величко. Та це ще не дає нам ніякісінького права казати, начеб-то Зорку вигадав Величко. Не можна погодитися і з загальною оцінкою літопису, що її подає Карпов: пам'ятник цей має тільки вагу, щоб з'ясувати погляди самого Величка і його сучасників на добу Богдана Хмельницького: цей висновок теж не має під собою ніякого міцного ґрунту.

Отакі погляди на Величків літопис висловив був Карпов у своїй монографії про початок історичної діяльності Богдана Хмель-



ницького. Додамо, що в тексті своєї монографії він бере багато звісток про Богдана Хмельницького у Величка і тільки додає до них свої критичні замітки. Отож, робить він те-ж самісіньке, що закидає Костомарову, ба навіть С. М. Соловійову<sup>1</sup>. Торкається Карпов Величкового літопису і в іншій своїй монографії «Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся», М. 1870, де теж користується з цього літопису<sup>2</sup>.

Проф[есор] В. Б. Антонович у своїх лекціях про джерела для історії України висловив такі погляди свої на цей літопис. Це оригінальне й цікаве джерело для історії козаччини. Видання його зроблено, як він гадає, за власним автографом автора, що зберігсь у трьох фоліянтах і якого потім ніхто не перероблював і не поширював, бо ніхто його й не переписував. За довід, що рукопис являє оригінал, а не апограф, править те, що, оповідаючи про ту чи іншу подію, автор частенько вліплює у свій рукопис писані й друковані оригінальні документи, що з них він скористувався як із джерела, чого не міг зробити переписувач; часом він навіть уліплює портрети тих діячів, що за них оповідає у літопису. Далі, на підставі тих відомостей, які дає про себе сам Величко, В. Б. Антонович складає й подає його життєписа. Там він зве його одним з найосвіченіших і найученіших людей того часу, бо в його літопису нерідко трапляються переклади з мови польської, латинської, німецької, італійської (мабуть тут мова мовиться про Торквато Тассо, але ми не знаємо, чи ознайомивсь із ним Величко з оригіналу). Величко старанно, пильно збирає усякі джерела й документи, коротенькі літописи або, як він сам каже, козацькі кронічки, записки чужоземців і вміло користується з них, раз-у-раз їх цитуючи. Окрім історичних джерел, він мав також і публіцистичні матеріяли – брошури, памфлети, сатири, а через те читати Величків літопис надто цікаво. У життєпису Величковому В. Б. Антонович підкреслює, що він переклав з німецької на тодішню літературну українську мову космографію, але, як бачимо, здається, Величко швидче знайшов рукописа, де того переклада було вже зроблено. В. Б. Антонович поділяє Величків літопис на дві частини і бачить поміж ними велику одміну: першу написано

<sup>1</sup> [Г.Ф. Карпов.] Нач[ало] ист[орической] деят[ельности] Богдана Хм[ельницкого], стор. 92–93, 101–107, 124–126, 130–133, 136–140, 160–165.

<sup>2</sup> Ibid., стор. 55, 69–72.

виключно на підставі джерел і це не літопис, це-б-то щорічний запис подій, а компіляція з різних джерел. Хмельниччину Величко Сам. Зорка, як сучасник подій, що саме тоді жив на Запоріжжі. Друга частина – важливіша для нас і найбільша змістом, бо написав її здебільша сучасник подій. Джерела для неї були такі – 1) документи Військової канцелярії, що з них автор міг вільно користуватися, 2) сучасне письменство. Найважливіше з неї – це невеличкі оповідання – історичні і народні – про видатніших діячів і події, і козацькі кронічки; сюди належать: поема Бучинського про боротьбу за Чигирин, оповідання про похід Сірків на Крим, опис долішнього Дніпра. Такий зміст літопису. Щодо викладання, то автор виступає перед нами як дуже освічена і вчена людина, але критичного відношення до джерел в нього не гурт. У нього багацько широко українського гумору й широти, що дуже відбилося на його викладанні, надавши йому яскравости, та разом з там у нього багацько риторики. Він завжди хоче подати картини і частенько не має для них фактичних подробиць, отож часом розмальовує їх, як це зробив він на підставі оповідання з Торквато Тассо (я-б сказав, розгягує виклад, що взагалі робить його стиль якимсь тягучим). Іноді він простісінько проминає те, що здається йому за мало цікаве (додам до цього від себе, що він проминає й те, що ми тепер мабуть були-б визнали за дуже поважне: авже-ж ми, приміром, ніколи не скоротили-б були тих звісток і документів, що були у щоденнику Сам. Зорки або в козацьких кронічках). Не аби-яку вагу має Величків літопис і через свій зміст: у ньому і певні оповідання, і правдива оцінка подій; непогано змальовано побут, подано дуже вдалі характеристики діячів (це, додаю од себе, ми бачили вже в тих уривках, що їх наводили раніш). Усе це, разом узяте, робить Величків літопис одним з найважливіших і цікавих для читача.

Що можна сказати з приводу цих поглядів на Величків літопис? Визначається з усіх критиків, як ми бачимо, тільки один Г. Ф. Карпов своїм суворим відношенням до цього літопису (як, додамо, також і до всіх інших козацьких літописів). На його думку, літопис цей неправдивий, непевний і на нього не можна покладатися в оповіданні про події тих часів. Але думку цю відповідні доводи не підсилюють.

Величко зве себе *«истинним Малия России сином»*. Гаряче любив він свою неньку Україну і вирішив викласти історію її *«простим*

*стилем и наречием козацким*». Та в дійсності в нього й стиль важкенький, і мова далеко не козацько-українська. Але в основі його мови лежить українська книжна мова, з усіма її особливостями XVII ст., хоч стиль його канцелярський і в нього сила полонізмів. Величко охоче вживає не тільки польських слів і злучників, — *же, коди, леч, подлуг, теди* а й форм, особливо дієслівних, і навіть неправильно, наприклад, *волен естесми*, приточуючи до них галицькі (*мушилисмо, жалели бисьмо*), церковно-слов'янські (*не потеряли есте, наричаху*); церковно-слов'янських форм уживає він, коли оповідає про високі сюжети (наприклад, про чудо Іллінської Чернігівської ікони) або захоплюється патосом, кажучи, наприклад: *«паде, паде красная козацкая Украина Тогобочная»*; але часом слов'янізми трапляються і в звичайних оповіданнях. Є в нього, як і у Грабянки, помилкове вживання слов'янських речень: *воевождов, мертвая плоти, несть мощно*. Взагалі мова у Величка мішана: є в нього почуття народної мови, та канцелярська рутинна ще й козацьке «язичие» переважають<sup>1</sup>.

**Публікується за виданням:** Багалій Д. І. Вибрані праці. — Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. — Харків : «Золоті сторінки», 2001. — С. 160–192.

*Підготовка тексту до друку Є. А. Калініної.*

*Дмитро Багалій*

### **Літопис Величка**

Публікується маловідоме дослідження академіка Д. І. Багалія «Літопис Величка», останній раз оприлюднене друком у «Вибраних працях» ученого в 2001 році.

*Dmytro Bahalii*

### **Chronicle of Velychko**

Little-known research of Academic D. I. Bahalii “Chronicle of Velychko”, previously edited in scientist’s “Chosen Works” in 2001, is published.

---

<sup>1</sup> П. Житецкий. Энеида Котляревского... в связи с обзором малорусской литературы XVIII в. К. 1900, стр. 70–73.

## **Літопис Самійла Величка в історіографічному доробку академіка Дмитра Багалія**

*Робота присвячена дослідженню часів козацького літописання, а саме Літопису Самійла Величка. Зроблена спроба аналізу історичного твору через призму наукових поглядів академіка Д. І. Багалія.*

**Ключові слова:** Д. І. Багалій, Самійло Величко, літопис, історіографія.

Історіографічні студії Дмитра Івановича Багалія охоплюють майже весь період українського літописання, чи краще сказати, історіописання. І чільне місце у наукових працях ученого посідає саме козацька доба. Хочу вказати на те, що ці інтереси вченого перегукувалися із тенденціями тогочасної наукової думки. Адже наприкінці XIX – на початку XX ст. значно посилювався інтерес до досліджень творчості літописців саме козацького часу.

Великий інтерес і значну цінність, на думку вченого, має історіографічна пам'ятка козацької доби «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке», яку склав Самійло Величко – канцелярист канцелярії війська Запорізького у році 1720.

«Надто цікавою» називає Д. І. Багалій передмову С. Величка до «чителника», бо саме вона пояснює його світогляд та історично-літописні завдання, з неї ми довідуємося про ті джерела, що на підставі них літописець склав свого Літописа, і ставлення до них. Із цієї передмови ми дізнаємося, що спонукало автора до написання: «А втім, побачивши я незгоду як поміж усних народних переказів, так само і поміж літописних оповідань, зовсім не знав, хто з літописців правду каже, а хто ні. І ось тоді, бажаючи я попрацювати для твоєї користі, цікавий український читачу, вирішив скласти простою козацькою мовою історію про війну Хмельницького з поляками і про спустошення тогочасної України» [1, с. 163].

Як зазначає Д. І. Багалій, передмова нагадує трохи «Предисловие к истории Государства Российского» [1, с. 163]. Адже тут

автор розпочинає з того, чим історія корисна для кожної людини: «Вона, історія отая, дає велику втіху людині, завдовольняючи її дух коли вже завдоволено потреби тіла. Це – найкращі ліки в тузі, у журбі, у скорботах» [1, с. 161]. Також у передмові науковець помічає сум та скорботу автора за Україною. Бо була тоді велика руїна, яку зазнала Україна. С. Величко бачив її на власні очі, проходячи Правобережжям. Як зазначає Д. І. Багалій, це – «найкраща сторінка його літопису», хоча й тут не обходиться без риторичних вигуків, що характерні Величковому викладу. «Це було правдиве враження патріота українця од того, що він сам бачив. Він навіть перелічує усі ті місцевості, якими він проходив і де бачив велику руїну. Отже, тут не сама лірика, але це є справжня картина, що її намалював автор-самовидець. І коли ця руїна, що він бачив на Вкраїні, так глибоко запала йому в душу, не дивно, що в нього з'явилася потреба й самому довідатися, описати й передати потім сучасникам і нащадкам про те, що утворило руїну, хто був винним у цьому і як дійшла Україна до такого сумного становища» [1, с. 164].

Ще С. Величко згадує про тяжке становище Церкви. Він навіть у риторичному стилі порівнює Правобережну Україну з «гріховним Вавилоном». Тут саме і проявляється релігійна ідеологія літописця. Та вона не є для нього головною, бо у творі переважають патріотичні й національні настрої. Як зазначає Д. І. Багалій, С. Величко «стоїть на ґрунті національної свідомості українського народу».

Треба також зауважити і те, що літописець хотів передати правдиву козацьку історію у своєму творі. Як влучно помітив Дмитро Іванович, «...і коли сам помилявся, дак це залежало од помилок його джерел» [1, с. 164].

Хоч і видано було аж чотири томи Величкового літопису, сам Д. І. Багалій працю автора ділить на дві частини. Перша, що охоплює події до 1690 року, на думку вченого, повинна була складатися на підставі джерел і дитячих споминів. Друга частина, датована 1690–1700 роками, складалася Величком вже як сучасником або ж і самовидцем тих подій. Згодом Д. І. Багалій припускає, що друга частина літопису за верхню хронологічну межу бере не 1700, а навіть 1720 рік, бо «здається так само, що закінчивши літопис не 1700 роком, як це ми бачимо з його тексту, а пізніше, адже ж, в оглаві не дурно поставлено 1720 рік; далі, у 2-му томі є реєстр

подій до 1723 року; у 3-му томі автор згадує про події 1700–1720 років; сам Величко в тексті літопису обіщується розповісти про теє лихо, що скоїлося із ним року 1708» [1, с. 160].

Що стосується джерельної бази літопису, то Д. І. Багалій, у першу чергу, вивчає ту літературу, на яку спирався сам автор. Це і «Громадська війна» С. Твардовського, і російський переклад «Введения в историю европейскую» С. Пуфендорфа, і діаріуш Зорки. «І тому з книжки Твардовського, віршами складеної, проминувши панегірики, що тільки для самих учнів придатні, узяв тільки те, що торкалося справ військових: але віршовий склад Твардовського позмінювавши, не переинчував одначе військових подій. А коли чого не ставало у Твардовського, те я додавав із Зорки й інших літописців і записок козацьких, а чого не було у Зорки, теє доповнював навпаки з Твардовського. Адже Пуфендорф, як історик, що-до України не належав, надто вже коротко писав про тую Хмельниччину» [1, с. 163]. Влучно звертає увагу М. Маркевич на те, що С. Величко був знайомий із хроніками А. Гваньїні і М. Кромера, використовував «Синопис» і книги І. Галятовського, звертався до праць Д. Туплата та Л. Барановича [3, с. 232].

Як вказував Д. І. Багалій, питання про джерела для літопису С. Величка — це головне питання щодо цього літопису. Бо перший том був написаний винятково на підставі джерел, де за основні слугували Твардовський і Самійло Зорка. Вдавався він і до інших козацьких літописів, але імен не називав, бо «самі коротенькі і сухі реєстрики вони понаписували» [1, с. 166].

«Широченько» користується С. Величко і пам'ятками красно-го письменства — це поема Твардовського, поеми Бучинського, памфлети, сатирики, панегірики.

Також дуже багато літописець подає у своєму творі актів, грамот, дипломатичних умов і офіційних листів. Це чимала частка літописного тексту у трьох томах. А от у четвертому томі Літопису містяться різні документи, що належали або самому С. Величку, або були знайдені в інших рукописах. Як зазначає Д. І. Багалій, таких документів є сім [1, с. 172].

«З Величка був дуже вчений письменник супроти, хоча-б, Самовидця: він тямив мову латинську, польську, німецьку. Але літопис його має надто компілятивний характер, як це ми були бачили, перелічуючи акти, грамоти й листи, що їх Величко по-

заносив до свого літопису. Їх така сила, що читачеві часом важко стежити за авторовим оповіданням. З автора швидше історик, як літописець; він справді писав систематичну історію України, більше на підставі історичних джерел. Величко – це історик, але історик свого часу, отож і не задовольняє він тим вимогам, що їх ми ставимо тепер до істориків» [1, с. 175–176]. Недаремно наводимо ці слова Д. І. Багалія про С. Величка, бо останнього часто звинувачували у фальсифікації документів. Дмитро Іванович наполегливо захищав літописця, тому і вступав у дискусію, наприклад, з російським науковцем Г. Карповим, який називав Величковий твір мемуарами, та ще й дуже прикрашеними. Г. Карпов стверджував, що літописець розповідав навіть про неіснуючі події, і як доказ наводив приклад про вбивство Чаплінського [3, с. 233]. А от український дослідник О. Лазаревський уважав, що С. Величко вигадував деякі документи, хоча і з патріотичних міркувань [2, с. 418]. Ще один український історик М. Петровський називав фальсифікаціями всі документи з першого тому. Нібито вони були потрібні С. Величку для того, щоб оживити свій твір [4, с. 189–204]. Але були вчені, які й захищали С. Величка та його твір. Це, в першу чергу, сам Д. І. Багалій та його колега П. Клепацький. Сучасні дослідники також не проходять осторонь цього спірного питання. Бо як же ж міг літописець вдаватися до фальсифікації, коли сам же у своїй передмові зазначав, що намагається дати правдиву історію? З цим спробував розібратися В. Шевчук. Проаналізувавши оригінальні документи і ті, що вмістив у літописі С. Величко, В. Шевчук дійшов висновку, що літописець складає від себе історичні документи, але зберігає їх зміст: «Тому не можна вважати ці листи фальшивими у повному розумінні цього слова, а слід назвати їх своєрідними літературними обробками» [5, с. 16–17].

Підсумовуючи все вище зазначене, можна стверджувати, що доробок Дмитра Івановича Багалія є важливим елементом історичної думки кінця ХІХ – початку ХХ ст. Інтерес його до історіографії та джерелознавства пояснюється тим, що на формування наукової парадигми вченого мали неабиякий вплив учителі з Київського університету – В. Б. Антонович і В. С. Іконніков. Будучи документалістом, він, у першу чергу, критично вивчав джерела та літературу. Важливою заслугою вченого є й те, що він збирав та систематизував праці своїх попередників. Заслугують на

окрему увагу думки та висновки Д. І. Багалія, інколи і критичні, щодо Літопису та його автора. Вони дають нам змогу поглянути на С. Величка та його твір з іншого боку. Історіографічні студії вченого помітно відрізнялися від існуючих на той час. Хоча, не всі погляди академіка зберегли свою наукову цінність. Далася ознаки і радянська ідеологія.

Та все ж, за своїм обсягом, за своєю докладністю, за своєю педантичністю доробок Дмитра Івановича випереджував існуючі на той час українські історіографічні праці.

### Література

1. **Багалій Д. І.** Вибрані праці: У 6 т. / Дмитро Багалій. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України / НАН України, Ін-т укр. історіогр. та джерел ім. М. С. Грушевського (Харк. філ.), ХГІ «НУА»; ХНУ ім. В. Н. Каразіна; НАН України, Нац. б-ка ім. В. І. Вернадського; [упорядк., вступ. ст., комент. В. В. Кравченко; редкол.: В. В. Кравченко (гол. ред.) та ін.]. – Харків: Золоті сторінки, 2001. – С. 160–192.
2. **Дзира І. Я.** Українські літописи в науковій спадщині Олександра Лазаревського / Іван Дзира // Проблеми історії України XIX–XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. XVI. – С. 416–429.
3. **Маркевич М.** Козацьке літописання в історіографічній спадщині Дмитра Багалія / Мар'яна Маркевич // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НУ «Острозька академія», 2012. – Вип. 19. – С. 223–236.
4. **Петровський М.** Псевдо-діяріуш Самійла Зорки / Микола Петровський // Записки історико-філологічного відділу ВУАК. – К., 1928. – Кн. XVII. – С. 161–204.
5. **Шевчук В.** Самійло Величко та його Літопис / Валерій Шевчук // Величко Самійло. Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – С. 5–22.

*Євгенія Калініна*

#### **Літопис Самійла Величка в історіографічному доробку академіка Дмитра Багалія**

Робота присвячена дослідженню часів козацького літописання, а саме Літопису Самійла Величка. Зроблена спроба аналізу історичного твору через призму наукових поглядів академіка Д. І. Багалія.

**Ключові слова:** Д. І. Багалій, Самійло Величко, літопис, історіографія.



*Yevhenia Kalinina*

**The Chronicle of Samiilo Velychko in Historiographic Work  
of Academic Dmytro Bahalii**

Following article is dedicated to the Cossacks time chronicle writing and The Chronicle of Samiilo Velychko in particular. An attempt of analysis of historical writing through scientific view of D. I. Bahalii is made.

**Keywords:** D. I. Bahalii, chronicle, historiographics, Samiilo Velychko.

## Відображення взаємин Карла XII і гетьмана Івана Мазепи у працях істориків української діаспори

*Аналізуються праці представників української еміграції, присвячені Північній війні, постаті гетьмана Івана Мазепи і короля Швеції Карла XII. Акцентується увага на особливостях відображення історичної доби, в умовах якої гетьман зважився на політичний вибір між Заходом і Сходом. Звертається увага на джерельну базу праць істориків діаспори, їх зміст і спрямованість.*

**Ключові слова:** гетьман Іван Мазепа, Карл XII, Полтавська битва, діаспора, українсько-шведська угода

Підготовка до відзначення 300-ліття появи в світ праці видатного літописця козацької історії України Самійла Величка актуалізує чимало історичних подій, синхронізованих у часі. Закономірно, що до однієї із ключових постатей цієї доби – гетьмана Івана Мазепи прикута увага як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Предметом дослідження цієї статті є аналіз відображення взаємин Івана Мазепи та шведського короля Карла XII у працях істориків української діаспори.

На початку XVIII століття події Північної війни істотно вплинули на хід вітчизняної історії. Її ключовим моментом став союз гетьмана І. Мазепи і шведського короля Карла XII. З цього часу ім'я українського гетьмана було свідомо перетворене офіційною російською історіографією на символ зрадництва, а Карл XII став впливовим суб'єктом української політики. Тривалий час українці послуговувалися точкою зору російської історіографії, що не визнавала українсько-шведської альтернативи. Закономірним було дублювання цієї оцінки радянською історіографією. Остання будь-які спроби дезінтеграції імперської держави в минулому розглядала різко негативно.

На цьому тлі виокремлювалися праці істориків української діаспори, з якими український читач отримав змогу ознайомитися лише наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. Численні статті, збірники, монографії, біографічні нариси розкривали

перипетії політичної та воєнної історії періоду Північної війни. Прикметною рисою їх змісту є державницька концепція оцінки внутрішньої і зовнішньої політики І. Мазепи. Для сучасних дослідників деякі наукові висновки і, навіть, політичні акценти наукових праць істориків діаспори стали базовими у створенні україноцентричної моделі вітчизняної історії. Окремі праці, наприклад, О. Оглобина, О. Субтельного, Т. Мацьківа стали хрестоматійними для сучасного читача. Разом із тим чимало праць співвітчизників за кордоном переобтяжені романтичною ідеалізацією гетьмана та зберігають переважно фактологічну цінність. М. Андрусак, І. Борщак, М. Возняк, Д. Дорошенко, Б. Крупницький, Т. Мацьків, Н. Полонська-Василенко, Д. Олячнин – це далеко неповний перелік істориків, які видавали свої праці у Лондоні, Парижі, Варшаві, Празі, Нью-Йорку, Мюнхені.

Тематично дослідження сконцентровані в площині подій навколо гетьмана Мазепи, його оточення, політичних планів та інтересів. Постать шведського короля розглядається, швидше, в контексті подій вітчизняної історії. Проте це не заважає завдяки цим дослідженням скласти цілісне уявлення про нього, як про політика, дипломата, полководця, військового стратега. Передусім істориками високо поцінована досягнута могутність молодого шведського короля, якого порівнюють зі славетним Олександром Македонським. З опису його зовнішності перед читачами постає загартована в боях, горда, впевнена у собі, сповнена почуття власної гідності людина. Ілько Борщак так описує Карла XII в очікуванні першої зустрічі з гетьманом І. Мазепою: «Його неперушна, майже кам'яна постать випрямлена, з волоссям відкинутим позаду, його бліде незворушне обличчя нічим не виявило глибокого зацікавлення тією надзвичайною нагодою. Він мав на грудях великий шнур ордену Святого Духа, який Густав Адольф дістав колись, хоча і протестант, від кардинала Рішельє. На руках мав високо затягнені рукавиці і легко спирався на своїй довгій шпазі» [1, с. 67–68]. Разом із тим, автор наголошує на тому, що шведський король у zenіті своєї слави був здатним гідно оцінити нового союзника. Його, великого прихильника етикету, вразили розум, шляхетна витонченість, прекрасна латинська мова Івана Мазепи. Виявом поваги до українського гетьмана було те, що Карл вів розмову стоячи, коли той сидів у кріслі.

Дослідники не приховують захоплення військовими і дипломатичними успіхами Карла XII на початковому етапі Північної війни, наголошують на вмілому використанні політичних суперечностей усередині табору супротивника. Так, у 1700 році несподіваним розгромом Данії він зруйнував створену Петром I коаліцію; цього ж року під Нарвою з 8-тисячною армією він розгромив 40-тисячне російське військо. Як «велику силу в цій війні» характеризує Карла німецька сторона [6, с. 58]. У Польщі він зумів скористатися підтримкою прошведського магнатсько-шляхетського угруповання на чолі зі С. Лещинським і закріпити свої позиції. Однак Н. Полонська-Василенко вважає, що, скерувавши усі свої сили на Польщу, Карл припустився помилки, бо тим самим дав час російському цареві збільшити, реформувати і переозброїти армію. Як наслідок з 1703 року не забарилися перші військові успіхи Петра I у воєнних операціях у Прибалтиці [8, с. 62].

Принципове значення для розуміння причин майбутніх невдач Карла XII має зауваження Д. Дорошенка з приводу недооцінки свого противника саме на цьому етапі. Після нарвської поразки Петро не занепав духом, а навпаки, відчув «приплив енергії і непохитну рішучість провадити війну далі. Він почав наново збирати свої сили для нової боротьби», на що Карл вчасно не відреагував [2, с. 137]. У свою чергу російський цар також побоювався успіхів свого супротивника. У зв'язку з цим актуалізувалася «українська карта» в Північній війні. Д. Дорошенко пише, що цар «був готовий віддати Україну як компенсацію кому завгодно – полякам, шведам, аби тільки купити собі цією ціною шматок узбережжя Балтійського моря» [2, с. 142–143].

В Україні виникло занепокоєння, що в разі походу Карла на Гетьманщину, цар залишить її напризволяще, щоб урятувати свої північні володіння. Гетьман та його найближче оточення знаходилися в пошуку найбільш сприятливих для України політичних альтернатив.

Головна проблема, яка не обійдена увагою в жодній із праць, опублікованих у зарубіжжі, – укладення українсько-шведського союзу. Дослідники одностайні у визначенні причин, котрі зумовили його появу. О. Оглоблин окреслив передумови, що склалися, досить різко, зазначивши, що Україна опинилася між двох вогнів, і хто б з противників не переміг – український народ втрачав свою державу [7, с. 71]. Переважна більшість дослідни-

ків схиляється до думки, що ідея союзу зі Швецією зародилася в середовищі козацької старшини, обуреної кривдами і непосильним тягарем війни з боку Москви. Дмитро Дорошенко навіть переконаний, що «перехід на бік Карла XII був, можна сказати, нав'язаний Мазепі самою старшиною».

Сама історія українсько-шведських відносин мала на той час тривалу традицію, започатковану гетьманом Богданом Хмельницьким і королем Карлом X півстоліття тому. Для українського гетьмана Швеція, котра не межувала безпосередньо із Гетьманщиною й не мала з нею ніяких спірних питань, була найвигіднішим союзником, якого на той час можна було знайти. І. Борщак називає Швецію «ідеальним союзником» в ситуації, що склалася.

М. Андрусак та Є. Маланюк указують, що ініціатива у виборі нового політичного союзника виходила від І. Мазепи, і його теоретичні розрахунки були вірні: «Карло XII саме року 1707 є в zenіті воєнної слави. В очах сучасної Європи – то новітній Олександр Македонський. Союзу з ним шукає могутня Франція і, навперейми, Англія» [5, с. 13].

Набагато стриманіші в оцінці воєнної сили шведського короля німецькі і французькі джерела, які аналізує у своїй праці Теодор Мацьків. Більшість німецьких джерел оцінюють Карла до поразки під Полтавою як велику силу, але пов'язують це з опорою на українські сили: в цій війні Карл має перевагу, бо «отримав по свою сторону Мазепу» [6, с. 58–59].

Критично, хоч і з співчуттям, аналізують стан армії Карла напередодні укладення союзу французькі дипломати: «Рішення йти в Україну – це єдиний рятунок для шведської армії, щоб не згинуть з голоду». Як зазначає Т. Мацьків, французький король відверто скептично ставився до перспектив українсько-шведського союзу, оскільки за Мазепою на бік шведів не пішла більшість козацького війська [6, с. 106–107].

Карл XII у своїй дипломатії не міг не рахуватися з позицією Польщі, яка ніколи не полишала думки про повернення під свою владу України і стала третьою стороною українсько-шведського договірною процесу. Орест Субтельний навіть вважає, що «порозуміння зі Станіславом проклало шлях Мазепиним контактам із Карлом XII» [9, с. 28].

Власну версію мотивів зростання інтересу шведів до І. Мазепи запропонував історик Олександр Оглоблин. Плани Карла XII

полягали в тому, щоб позбавити трону Петра I, як це вдалося йому зробити в 1706 році з Августом II. Щоб домогтися цього, король потребував підтримки старої московської аристократії, відомої критичним ставленням до Петрового правління. Український гетьман, який мав тісні зв'язки з цією аристократією, зокрема, з фельдмаршалом Б. Шереметьєвим та користувався популярністю серед високопоставленого духовенства, міг суттєво вплинути на формування антипетровської опозиції в Росії [7].

Серед істориків діаспори немає одностайності з приводу того, чи була до вступу шведів в Україну підписана офіційна угода між Мазепою і Карлом XII. Це має принциповий характер, оскільки може дати відповідь на питання, в якій мірі обидві сторони були в ній зацікавлені. Наприклад, О. Субтельний стверджує, що лише «8 квітня 1709 року в Будищі Карл XII підписав із ними врешті просту, відверту угоду». Поштовхом до цього стали рішучі дії запорожців на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком, які визнали Мазепу за свого володаря і перейшли на бік шведів. Як зауважує Дмитро Дорошенко, приєднання запорожців було останнім успіхом Карла XII в Україні [2, с. 153].

Загалом українсько-шведський союз, констатує Т. Мацьків, викликав велику сенсацію в тодішньому політичному світі на Заході. Не меншою несподіванкою він був і для широкого українського загалу, і для Петра I.

Які враження про молодого короля склалися у самого гетьмана? І. Борщак пише, що І. Мазепа «говорив про шведського короля з пошаною, але вважав його занадто молодим для закріплення успіху в політиці». Він довго вивчав психологію короля, отримуючи різного роду інформацію та спілкуючись особисто, пильно стежив за успіхами шведів. Старий досвідчений гетьман помітив у характері Карла такі риси як непередбачуваність, авантюризм, честолюбство, любов до лестощів, впертість, властиві молодим політикам, які рано досягли успіху і слави. Мазепа користувався впливом на короля й іноді навмисно грав на його честолюбних настроях. Один із таких характерних епізодів наводить І. Борщак, коли перебуваючи біля містечка Валки на Харківщині, Мазепа, цей «великий майстер компліментів», переконав Карла, що звідси «до Азії не далі як вісім миль» (маючи на увазі Московію – *авт.*), де нещодавно відкритий пам'ятник культовій для короля фігурі – Олександру Македонському [1, с. 38, 80]. Разом із тим,

вплив Мазепи на короля в оцінці І. Борщака видається дещо перебільшеним.

Українські історики з'ясовують також як сприймався Карл XII зі своїм військом українським населенням, увійшовши на його землі. Гнат Хоткевич цитує текст універсалу короля, в якому той декларує свої наміри: «... я ввійшов у землю козацьку, але не для завоювання її або ради її багатства, а тільки для того, щоб вернути українцям давні їх права і свободи» [10, с. 101]. Далі король за-суджує жорстокість московського царя й обіцяє зробити Україну самостійною та незалежною державою. І хоч автентичність цього документу мало ймовірна, приклади гуманності в поводженні з місцевим населенням знаходимо і в інших публікаціях. Зокрема, достовірним є факт розпорядження шведського короля не грабувати, не вимагати, а купувати у населення продукти харчування і фураж. Проте виконання останнього ускладнилося «тактикою випаленої землі», здійснюваної за наказом Петра І. Очевидно наступні події дали привід до неоднозначних оцінок цього аспекту взаємовідносин. Т. Мацьків наводить свідчення німецьких джерел про «вороже ставлення шведів до місцевого населення, з яким обходилися не як із союзником, а як із ворогом, тож не диво, що й ставлення цього населення змінилось на вороже» [6, с. 61]. Це також стверджують Н. Полонська-Василенко і Д. Дорошенко.

Важливе місце у працях істориків належить оцінці Карла XII як полководця і військового стратега. Дослідники одностайні, що це був «король наступу», який добре володів наступальною тактикою ведення бою [3, с. 229]. Військові невдачі призводили до його розгубленості. Він мало прислухався до свого оточення при ухваленні рішень, і навіть «найближчі міністри й генерали ніколи не могли вгадати змін його волі та зрозуміти її проявів», — цитує С. Томашівського Т. Мацьків.

Тріумфальний початок Північної війни та її фатальне завершення для Карла XII породило майже одностайний погляд українських істориків зарубіжжя на нього як хороброго воїна, який, однак, не володів талантом стратега. Тактичні прийоми і вчинки під час війни визнавалися за яскравий зразок авантюрної стратегії, що призвела до загибелі армії, завдала великих збитків Швеції і, власне, завершила її великодержавну епоху.

Д. Дорошенко звертає увагу, що шведські історики ХХ століття розставили нові акценти. Вони вважають, що причинами

катастрофи була не тільки помилкова стратегія короля, а й фатальний збіг зовнішніх обставин.

Поширеною є точка зору, якої притримуються Б. Крупницький, І. Борщак та інші, про нездатність провідних шведських воєначальників поступатися власними амбіціями, що зашкодило загальній справі і вплинуло на прийняття помилкових рішень короля. Їх чванливість, інтриги, неузгодженість дій мали особливо тяжкі наслідки на полі бою під Полтавою, «коли головна шведська команда і генеральний штаб шезали серед тієї метушні, зведені нанівець» [1, с. 89]. Самі ж шведи говорили, що король міг би мати успіх, якби шведські генерали своєчасно виконували бойові завдання.

Однією із стратегічних помилок Карла XII дослідники вважають недооцінку ним свого супротивника. Т. Мацьків пише, що «шведський король, недооцінивши можливостей царя, вірив у своє воєнне щастя та був переконаний, що російська армія не відважиться ставити поважного опору шведам». Його думку поділяє Д. Дорошенко: «...в особі царя Петра Карл XII мав собі гідного супротивника, котрий добре використав увесь попередній досвід, усі свої колишні невдачі: московська армія була вже не та, яку десять років перед тим так легко розгромив Карл під Нарвою».

Позитивно характеризує Карла XII його поведінка під час Полтавської битви. Король боляче переживає поразку, відступ з поля бою для нього — ганьба, він будь-що хоче залишитися з армією і взяти реванш. І. Борщак відзначає, що шведські воїни безмежно любили свого короля, під кулями виносили його, пораненого, з поля бою на перехрещених списках. Благородні людські якості Карла виявилися в тому, що він не залишив без опіки вмираючого гетьмана І. Мазепу, з почестями проводжав його в останню путь.

Карл XII відіграв активну роль у долі української еміграції. Зокрема, Б. Крупницький вважає, що вирішальну роль в обранні гетьманом Пилипа Орлика відіграла його підтримка. Він також задекларував схвальну оцінку проекту Бендерської козацької конституції, що створювало певні гарантії для майбутньої Української держави. Б. Крупницький із жалем констатує, що для Пилипа Орлика це була дипломатія постійних компромісів, тому що Карл все ж більше переймався інтересами своєї держави.



Тим не менше, він опікувався долею родини Орликів, яка тривалий час проживала у Швеції. Король до своєї смерті у 1718 році продовжував виступати як патрон по відношенню до козацької еміграції. І хоч, як зазначає О. Субтельний, він поступово втрачав віру в перспективу відродження козацької держави, «честь не дозволила йому зовсім знехтувати своїми зобов'язаннями перед українцями» [9, с. 109].

Підсумовуючи короткий аналіз персонологічного аспекту незначної частини опублікованих в Україні праць істориків української діаспори, слід констатувати, що, створені на широкій джерельній базі, вони не втратили свого значення. Принаймні, цілий ряд оцінок стали базовими у створенні сучасної історіографії Північної війни, Мазепіани, дозволили всебічно охарактеризувати таку визначну постать як шведський король Карл XII.

### Джерела та література

1. **Боршак І., Мартель Рене.** Іван Мазепа. – Київ, 1991 / Ілько Боршак, Рене Мартель. – Репринт. відтвор. видання. – Львів, 1933.
2. **Дорошенко Д.** Нарис історії України / Дмитро Дорошенко. – Т. 2. – Київ, 1992 / Репринт. відтвор. видання. – Мюнхен, 1966.
3. Історія українського війська. Част. 1. – Київ, 1992 / Репринт. відтвор. видання. – Львів, 1936.
4. **Крупницький Б.** Гетьман Пилип Орлик / Борис Крупницький. – Київ, 1991 / Репринт. відтвор. видання. – Мюнхен, 1956.
5. **Маланюк Є.** Ясновельможний пан Мазепа: тло і постать / Євген Маланюк. – Київ, 1991 / Репринт. відтвор. видання. – Нью Йорк, 1960.
6. **Мацьків Т.** Гетьман Іван Мазепа в західно-європейських джерелах. 1687–1709 / Теодор Мацьків. – Мюнхен, 1988.
7. **Оглоблін О.** Гетьман Іван Мазепа та його доба / Олександр Оглоблін. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960.
8. **Полонська-Василенко Н.** Історія України / Наталія Полонська-Василенко. – Т. 2. – Київ, 1992 / Репринт. відтвор. видання. – Мюнхен, 1966.
9. **Субтельний О.** Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Орест Субтельний; переклад з англ. В. Кулика. – Київ, 1994.
10. **Хоткевич Г.** Два гетьмани / Гнат Хоткевич. – Київ, 1991 / Репринт. відтвор. видання. – Київ, 1991.

*Людмила Бабенко*

### **Відображення взаємин Карла XII і гетьмана Івана Мазепи у працях істориків української діаспори**

У статті аналізуються праці представників української еміграції, присвячені Північній війні. У центрі уваги дослідників – постаті гетьмана

Івана Мазепи і короля Швеції Карла XII. Акцентується увага на особливостях відображення історичної доби, в умовах якої гетьман зважився на політичний вибір між Заходом і Сходом. Звертається увага на джерельну базу праць істориків діаспори, їх зміст і спрямованість.

**Ключові слова:** гетьман Іван Мазепа, Карл XII, Полтавська битва, діаспора, українсько-шведська угода.

*Liudmyla Babenko*

**Charles XII and Hetman Ivan Mazepa Relationship Reflection  
in Works of Ukrainian Diaspora Historians**

Works of Ukrainian emigration representatives, dedicated to the Northern War, are analyzed in the article. Figures of Hetman Ivan Mazepa and Sweden King Charles XII are in the public eye. Peculiarities of historic time description, when Hetman made his political choice between West and East, are outlined. Sources of diaspora historians works, their contest and direction are emphasized.

**Keywords:** Hetman Ivan Mazepa, Charles XII, Poltava Battle, diaspora, Ukrainian-Sweden Agreement.

## Пам'ятки археології Полтавщини в «Літописі» Самійла Величка

*Про археологічні об'єкти і пам'ятки, опис яких потрапив до тексту «Літопису» Самійла Величка, зацікавленість літописця проблемами стародавньої історії, старожитностями на Полтавщині.*

**Ключові слова:** Самійло Величко, козацька доба, Літопис, Жуки, Диканька, старожитності.

Визначний український літописець Самійло Васильович Величко (1670 – після 1728) – державний діяч доби Гетьманщини, історик і письменник, автор найвідомішого монументального твору часу становлення української історичної науки – «Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зіновія Богдана Хмельницького, гетьмана військ запорозьких, вісім літ точилася, а близько дванадцяти літ тяглася з іншими державами у поляків, якою він, Хмельницький, при всесильній Божій помочі, з козаками і татарами з тяжкого лядського іґа вибився і під велике державне пресвітлого монарха російського Олексія Михайловича володіння добровільно піддався» [4; 5] – належав до кола найбільш освічених представників служилої козацької старшини кінця XVII – початку XVIII ст. Отримавши освіту в Києво-Могилянській академії, він вільно оперував фактами зі стародавньої і всесвітньої історії, був знайомий з літописними творами та працями українських і польських істориків, архівними збірками в Батурині, мав особисту колекцію документальних пам'яток та власну книгозбірню у маєтку полтавського полковника В. В. Кочубея в с. Жуках під Полтавою [2, с. 8–9]. Зацікавленість автора козацького літопису проблематикою стародавньої історії була підсилена його знайомством із великою компілятивною працею «Космографією», котра містила чимало свідчень зі стародавнього минулого ряду народів. І саме її С. В. Величко перекладав на Полтавщині у 1720–1728 рр. [6, с. 198–202].

Безумовно, що поза увагою дослідника козацької минувшини не залишалися свідчення про пам'ятки стародавньої історії України, котрі літописець віднаходив у книгах попередників

і нотував у своїх записах. Але, ставлячи за мету висвітлення на сторінках своєї праці подій новітньої для його доби історії України 1648–1700 рр., С. В. Величко не був безпосередньо причетним до вивчення старожитностей. Правда, і час такого дослідження за тієї епохи ще не прийшов. Та археологічні об'єкти все ж знайшли певне відображення на сторінках славнозвісного «Літопису», підтверджуючи стабільність інтересу і наявність зацікавленості в українському суспільстві початку XVIII ст. пам'ятками старовини [14, с. 2–5].

Літописець неодноразово згадував укріплення більшості козацьких міст і містечок Гетьманщини, констатуючи їх наявність, розуміючи спадковість зведення на обжитих місцях давньої фортифікації. Правда, за його уявленнями, останні – все ж залишалися деталями облаштування міст сучасної йому козацької епохи.

С. В. Величко не тільки наводив згадки про найвизначніші, на його погляд, пам'ятки стародавнього минулого Подніпров'я з-поміж свідчень про більш пізні події, а й подавав їх короткі переліки, наприклад, описи орієнтирів на узбережжі в пониззі Дніпра і Південного Бугу, зокрема, чотири відомі тоді пізньоскіфські городища на дніпровському правобіччі [5: 2, с. 566–569; щодо їх локалізації див.: 18, с. 83–87, прим.]. Він також не зміг обійти увагою величезний курганний комплекс Переп'ятихи на Київщині, що вражав своїми розмірами і станом збереженості [5: 2, с. 10]. Не був байдужим уродженець Полтавщини [3, с. 16; 23, с. 9] і до об'єктів старовини на рідній землі [12, с. 48]. Опису історичних подій на Полтавщині він приділив чимало сторінок свого величезного дослідження. І до нього потрапили не тільки відомості про нещодавно осаджені населені пункти, річки, зведені фортеці, а й величні споруди із ґрунту, давні городища, степові кургани тощо.

Наприклад, Котельва, Рублівка, а разом із ними річки Котелька та Мерла, деякі інші населені пункти передстепового Поворскля неодноразово відображалися на сторінках «Літопису» Самійла Величка [5: 1, с. 78, 79, 81, 285, 286; 5: 2, с. 301]. Степові простори за Мерлою, на яких здійснювалися кургани, згадувалися у зв'язку із походом польських військ і реєстровців у пошуках козаків Полторакожуха восени 1646 р., а також загибеллю багатьох учасників цієї операції від ранніх холодів [5: 2, с. 301].

Під 1668 р. С. В. Величко повідомив про заходи з облаштування укріплень Рублівки і зазначав, що за репресій І. Брюховець-

кого з правого берега Ворскли «до Рублівки та Колонтаєва» виселилися його супротивники [4: II, с. 161, 521–522], представники чернігівського і ніжинського воевод [5: 1, с. 79]. Під тим же роком повідомлялося про облогу князем Г. Г. Ромодановським уже споруджених укріплень Котельви, відступ останнього у зв'язку із походом П. Дорошенка і зайняття ним фортеці [5: 1, с. 79, 81].

Найбільш цікавим у плані нашого дослідження є повідомлення під 1682 р. про розмежування між володіннями коломацьких, котельєвських та рублівських мешканців із позначенням межі «від Скельського Городища і від річки Ворскли на вершину річки Котельєвки і на Виварену могилу, а від тієї могили на стару грузьку гатку на Мерлі» (поряд із якою й було споруджене укріплення Рубльова), де містяться відомості, принаймні, про три об'єкти стародавньої культурної спадщини. У цьому ж повідомленні згадується і про заснування села Лихачівки із кількома поселеннями в окрузі [5: 2, с. 285].

Археологічні об'єкти у басейні Ворскли використовуються у величю розповідях про вирішення старшиною межових тяжб кінця XVII ст. А згадані пам'ятки старовини виступають у них як своєрідні орієнтири меж цих володінь, наприклад, Скельське городище у Середньому Поворсклі, Виварена могила у межиріччі Ворскли, Мерлі і Свинківки, Бузові могили біля Опішного в бік Зінькова [5: 2, с. 285, 580–581].

Усі ці пам'ятки локалізовані сучасними дослідниками. Так, Скельське городище роменської культури на північній околиці с. Куземин сучасного Охтирського району Сумської обл., в ур. Піщана Гора, неодноразово обстежувалося археологами, на його території знаходяться рештки Пустино-Скелянського Свято-Преображенського монастиря другої половини XVII – початку XVIII ст. [8, с. 100–103; 9 с. 186–187; 16, с. 17; 20, с. 92, № 14; 21, с. 656]. Виварена могила ототожнюється з великим майданом поблизу с. Вольниця Чутівського району на Полтавщині [11, арк. 25–26; 12, с. 49]. А Бузові могили між Опішнею, Зіньковом та Бурками, швидше за все, належали до значного скупчення курганів біля сс. Корещини, на північний захід від пізніше уславленого селітроварінням сотенного центру на Ворсклі.

Перекази очевидців і свідчення мешканців Диканьки дозволили С. В. Величку позначити місце вбивства гетьмана Івана Брюховецького у таборі Петра Дорошенка на Сербинському полі

1668 р. [4: II, с. 162–163]. Як не дивно, та цей курган-могила на місці табору козацького війська й досі зберігся. Знаходиться він за 2 км на північний захід від сучасного селища Диканьки, за 0,8 км від колишнього хут. Трояни, у складі більш-менш значної групи насипів – могильника «куща» сусідніх селищ скіфської епохи раннього залізного віку.

Кургани обстежувалися полтавськими археологами Л. М. Луговою та О. Б. Супруненьком у 1981 р. [10, с. 61–62; 15, арк. 15–16], краєзнавцем В. В. Кішиком у 1992 р. [7, с. 51–55], А. Л. Щербанем 1997 р. [22, с. 87, рис. 1: 1] і знову ж таки О. Б. Супруненьком 2007 р. [19, с. 13].

Розташовані вони на мисоподібному розораному виступі плато лівого берега р. Кратова (Гнила) Говтва (басейн р. Псел), фактично, на західному краю Ворсклинсько-Псільського вододілу. Більше десятка їх різного ступеня збереженості (від зовсім розораних до доволі помітних) займають підвищення вздовж південно-східного та східного країв плато над яром. Вишикувані насипи у своєрідний «ланцюжок», протяжністю близько 1,2 км, зорієнтований з північного сходу – півночі на південний захід – південь. Усі розорюється. Їх висота – 0,6–1,8 м, діаметри – 24–36 і 44 м. Найбільший курган розташований у південній частині плато, ближче до яру в ур. Ріг. Він зберіг чітку круглу в плані форму, сегментоподібний профіль перетину, на поверхні відзначені сліди розораного материкового викиду. На більшості з курганів виявлені уламки ліпного посуду скіфського часу [13, с. 47].

Плато підвищення із групою курганів здавна носить назву Сербинське поле. Краєзнавча традиція пов'язує цю рівнинну ділянку з місцем переможної битви козаків Полтавського полку із загоном сербів, надісланим гетьманом Іваном Виговським для придушення повстання полтавського полковника Мартина Пушкаря, що сталася взимку 1658 р. [17, с. 161]. Про це йдеться і в «Літописі» Самійла Величка:

«...на полю Сербском; где полк Сербов, от Гетмана Виговского под Полтаву на Пушкаря полковника Полтавского простовавший, зостал чрез войско, от Пушкаря з Полтавы виправленное, разгромлен и наголову поражен». У літописі є конкретна вказівка на місце розташування поля: «... за долиною Голтвою, под Диканкою, против Рога Жукового Байраку...» [4: II, с. 162].

Через десятиріччя, влітку 1668 р., Сербинське поле знову стало місцем ще однієї кривавої події часу Руїни. Саме тут зустрілися

полки гетьмана І. Брюховецького, що збиралися під Диканьку для сутички з правобережним гетьманом П. Дорошенком, і загони останнього. Це також знайшло відображення у праці літописця: «... да и сам Брюховецкій заславши ординации свои до полковников своих, абы зараз рушали з домов з войсками к нему, в совокупленіе, на оборону ратуемой отчизне, рушил с Гадяча в легце, не ведаючи близко находящая кончины своя. Рушивши здесь з Гадячого, желвним ишол ходом, наджидаючи к себе полков своих; а на Шиловце и Човнових по тижню измешкавши, потом прибыл против села Диканки, и стал ополаль от него, на полю Сербинском...» [4: II, с. 162].

Зустріч обох гетьманських військових з'єднань відбулася значно швидше від очікуваного, і, за свідченням протопопа Симеона: «... Орда Брюховецкого войску дорогу учинила к Дорошенку, и все войско Брюховецкого крикнули старшина и чернь, что мы за гетманство бится не будем, и на Брюховецкого закричали, что он им доброго ничего не учинил, толко войну и кровопролитіе вечал, и тотчас побежали на его Брюховецкого возы и все животы его разграбили, шатры подрали, а его Брюховецкого похвата два сотника, привели к Дорошенку» [1, с. 93]. Вірогідно, саме жителі Диканьки розповіли літописцю, що один із найбільших курганів Сербинського поля навпроти «рогу Жукового Байраку» (або рогу Острияниці чи Изученового байраку) був місцем встановлення намету І. Брюховецького [7, с. 52]. Фінал цих трагічних подій яскраво описаний Самійлом Величком:

«... Леч зараз сотники и чернь Брюховецкого у многом числе до намету... — ж пристигши, з великим гуком и клятвами взяли Брюховецкого и повели к Дорошенку. Егда же привели под могилу предъ Дорошенка Брюховецкого, тогда за вириченем неких слов от Дорошенка к Брюховецкому, абіе тіеж що привели его начаша терзати и бити, и убиша его тиранским боем пред очима Дорошенковими, іюня семого в понеделок, в Петровку о полудне; а оставши тело мертвое и голое, отійдоша в обоз свой...» [4: II, с. 163].

Таким чином, загибель гетьмана І. Брюховецького сталася поряд із найбільшим курганом Сербинського поля — Сербинською могилою, тобто, поховальним археологічним об'єктом, певно, скіфської епохи, що є важливою історичною пам'яткою і свідком трагічних подій часу Руїни в козацькій історії [17, с. 161–164] та згадується у «Літописі» С. В. Величка.

Зважаючи на наведене, зрозуміло, що видатний козацький історіограф був добре обізнаний із наявністю пам'яток старовини в Україні, а ряди-годи фіксував їх у контексті висвітлення історичних подій XVIII ст. й залишив у своєму «Літописі» місце для згадок мікротопонімів Полтавщини, пов'язаних із місцевими пам'ятками археології.

Тому сподіваємося, що ця публікація виявиться черговим свідченням данини шаноби найвидатнішому історіографу України початку XVIII ст. у час відзначення 350-х роковин від дня народження літописця та 300-річчя його славетного «Літопису», а дослідники-нащадки будуть виявляти у величкових текстах нову інформацію про археологічні об'єкти, про які добре знав і котрі вочевидь бачив співець козацької історії України.

### Джерела та література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. — СПб., 1867. — Т. V: 1659—1665. — VIII, 336 с.
2. **Белько О., Супруненко О.** До питання про увічнення пам'яті Самійла Величка / Ольга Белько, Олександр Супруненко // Козацькі старожитності Полтавщини: зб. наук. пр. / УК ПОДА; ЦОДПА; [редкол.: Бондаревський П. К., Кулатова І. М., Супруненко О. Б. та ін.]. — Полтава, 1994. — Вип. 2. — С. 7—13.
3. **Бучневич В. Е.** Село Жуки Полтавского уезда / В. Е. Бучневич // Отд. оттиск из XIV вып. «Трудов Полтавской ученой архивной комиссии». — Полтава, 1916. — 16 с.
4. **Величко С.** Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке / составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского, 1720; Издана Временной комиссией для разбора древних актов. — К.: в Лито-типограф. заведении Иосифа Вальнера, 1848—1864. — Т. I. — 1848. — VIII, 454, 51, XXX, II с.; Т. II. — 1851. — 612, XVII, III с.; Т. III. — 1855. — IV, XII, 568 с.; Т. IV. — 1864. — XI, 407 с.
5. **Величко С.** Літопис / Самійло Величко; [перекл. з кн. укр. мови Валерій Шевчук; відп. ред. О. В. Мишанич]. — К.: Дніпро, 1991. — Т. 1. — 376 с.; Т. 2. — 644 с.
6. **Дзира Я.** Величко та його літопис / Я. І. Дзира // Історіографічні дослідження в Українській РСР: зб. наук. ст. — К., 1971. — Вип. 4. — С. 198—223.
7. **Кішик В.** Де вбили гетьмана Брюховецького? / Василь Кішик // Козацькі старожитності Полтавщини: зб. наук. пр. / УК ПОДА; ЦОДПА; [редкол.: Бондаревський П. К., Кулатова І. М., Супруненко О. Б. та ін.]. — Полтава, 1993. — Вип. 1. — С. 48—57.



8. **Кравченко О. М., Осадчий Є. М.** Преображенський Скельський монастир як історико-археологічна пам'ятка / О. М. Кравченко, Є. М. Осадчий // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, О. Б. Супруненко (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 100–103.
9. **Кравченко О. М., Осадчий Є. М.** Монастирі північно-західної Слобожанщини XVII – XVIII ст. / О. М. Кравченко, Є. М. Осадчий; НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; Держ. ІКЗ у м. Путивлі; Сум. ДПУ ім. А. С. Макаренка; [наук. ред.Титова О. М.]. – Суми: ПП Вінниченко М. Д., ФОП Литовченко Є. Б., 2013. – 272 с.
10. **Кулатова І. Н., Луговая Л. Н., Супруненко А. Б.** Кургани скифського часу між Ворсклою та Псла (за матеріалами охоронних досліджень Полтавського краєведчого музею) / Кулатова І. Н., Луговая Л. Н., Супруненко А. Б.; Всерос. фонд содейств. развит. науки; ПКМ. – Москва; Полтава, 1993. – 104 с.
11. **Кулатова І. Н., Супруненко А. Б.** Отчет о разведках и охранных раскопках в Поворсклье и Поорелье в 1987 г. (Полтавская область) / Кулатова І. Н., Супруненко А. Б.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1987/124 (123). – 58 арк., 114 рис., описи: 1+6 арк.
12. **Кулатова І.** Самійло Величко про пам'ятки археології Полтавщини / Ірина Кулатова // Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва: зб. наук. ст. / УТОПІК; ЦП НАНУ і УТОПІК; [ред. кол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.), Титова О. М., Довженко Н. Д.]. – К., 1995. – Вип. 4. – С. 47–49.
13. **Кулатова І. М.** Курганна група, місце битви 1658 р., місце загибелі гетьмана І. Брюховецького [смт Диканька] / І. М. Кулатова // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Диканський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – С. 47–49.
14. **Курінний П.** Історія археологічного знання про Україну / Петро Курінний, проф., д-р; ЦОДПА; УВУ у Мюнхені; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Вид. 2-е, репр. – Полтава: РВВ Облстатуправління, 1994. – Препринт, вип. 1. – VI, 140 с.
15. **Луговая Л. Н.** Отчёт о раскопках курганов археологической экспедиции Полтавского краеведческого музея у с. Васильевка Диканьского района и с. Ламаное Глобинского района Полтавской обл. в 1981 г. / Луговая Л. Н. // НА ІА НАНУ. – 1981/52. – Спр. 10077. – 25, 23 арк.; НА ПКМ. – Спр. 03–199, 03–200. – 25, 23 арк.
16. **Ляскоронський В. Г.** Городища, кургани і довгі (змійові) вали за течією рр. Псла та Ворскли / Василь Ляскоронський; ЦОДПА; [передм., комент., упорядк. Супруненка О. Б.]. – Вид. 2-е. – Полтава: ВЦ «Археологія», 1995. – 56 с.

17. Мокляк В. Полтавщина козацька (від Люблінської унії до Коломацької ради) / Володимир Мокляк. – Полтава: АСМІ, 2008. – 264 с.
18. Орлова З. С., Ратнер И. Д. Из истории заселения Херсонщины / З. С. Орлова, И. Д. Ратнер. – Херсон, 1993. – 132 с.
19. Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис / О. Б. Супруненко. – Київ; Полтава: Вид-во «Гротеск», ВЦ «Археологія», 2007. – 124, XII с.
20. Ткаченко В. А. К археологической карте Ахтырщины / В. А. Ткаченко // Краеведческие записки / Ахтыр. КМ. – Ахтырка, 1961. – Вып. 1. – С. 88–101.
21. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное Действительным статским советником и Кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами / Изд. Судиненко М. И. – К., 1871. – 697 с.
22. Щербань А. Л. Пам'ятки археології в околицях Диканьки / Щербань А. Л. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1998. – № 1–2 (3–4). – С. 87–89.
23. Яремченко В. Наш земляк Самійло Величко та його «Літопис» / Віталій Яремченко // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: зб. мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; Полтав. район. рада; [ред. кол.: Л. Л. Бабенко, М. М. Кононенко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 8–13.

*Ірина Кулатова, Олександр Супруненко*

#### **Пам'ятки археології Полтавщини в «Літописі» Самійла Величка**

Про археологічні об'єкти і пам'ятки України та Полтавщини, опис яких відклався на сторінках «Літопису» Самійла Васильовича Величка (1670 – після 1728), прояви зацікавленості літописця проблемами стародавньої історії та старожитностями рідного краю.

**Ключові слова:** Самійло Величко, козацька доба, Літопис, Жуки, Диканька, старожитності.

*Iryna Kulatova, Oleksandr Suprunenko*

#### **Archaeological Monuments of Poltava Region in “The Chronicle” of Samiilo Velychko**

Concerning archaeological objects and monuments in Ukraine and Poltava Region, which description reflects in “The Chronicle” of Samiilo Vasyliovych Velychko (1670 – after 1728), his interest in problems of ancient history and local antiquities.

**Keywords:** Samiilo Velychko, the Cossacks Time, Chronicle, Zhuky, Dykanka, antiquities.

## До питання про місцезнаходження татарських загонів Карач-бея у битві військ І. Виговського та М. Пушкаря 1658 р.

*Висвітлюється окремий епізод бою, що відбувся 1 червня 1658 р. і був пов'язаний із початком доби Руїни, а саме – участі татар у приборканні виступу М. Пушкаря – Я. Барабаша. Зроблена спроба локалізації місцезнаходження татарських союзників гетьмана І. Виговського до початку битви в околицях с. Жуків за «Літописом» С. Величка і документами XVII–XVIII ст.*

**Ключові слова:** Самійло Величко, літопис, Гетьманщина, Руїна, Кримське ханство, І. Виговський, М. Пушкар, Я. Барабаш, Карач-бей, І. Іскра, Жуки, «Соколій байрак», битва, 1658 р., козаки, татари, табір, місцезнаходження.

Пошук і дослідження полів битв належить до прикладного напрямку світової історичної науки, залишаючи осторонь питання загальної історії, геополітики, трактування подій історичного минулого, зосереджуючись виключно на питаннях військового характеру. Під час висвітлення перебігу таких подій на перший план виступають речі цілком здавалося б другорядні, приватні, дріб'язкові, що ззовні здаються зовсім несуттєвими. Однак тільки вони спроможні дати відповіді на ключові питання: чому одна сторона перемогла у конфлікті, а друга зазнала поразки. За словами відомого сучасного дослідника батальної історії, доктора історії, професора Морегедського університету (США) Адріана Мандзія: «Поля битв – невід'ємна частина історії кожної країни» [7, с. 146]. Зазначене у повній мірі відноситься і до бою, що відбувся на світанку 1 червня 1658 р. між військами гетьмана Івана Виговського із загонами полтавського полковника Мартина Пушкаря та кошового отамана Якова Барабаша в околицях м. Полтави. Із новітньої історії маємо достатньо велику кількість прикладів, коли поля битв перетворювались на місця масового паломництва, набували статусу заповідників та ставали предметом наукових досліджень.

Події, що мали місце в історії України одразу після смерті Богдана Хмельницького, неодноразово висвітлювалися у дослі-

дженнях істориків ХІХ – ХХІ ст.: М. І. Костомарова, В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського, М. М. Аркаса, В. І. Герасимчука, Д. В. Коренця, В. К. Липинського, С. Т. Томашівського, Д. І. Дорошенка, А. І. Яковліва, М. Н. Петровського, І. П. Крип'якевича, М. І. Марченка, В. О. Голобуцького, Я. Р. Дашкевича, В. А. Смолія, В. С. Степанкова, В. Й. Борисенка, Ю. М. Єфремова, Н. М. Яковенко, Ю. А. Мицика, Т. Г. Яковлевої, О. І. Гуржія, В. М. Горобця, А. Г. Бульвінського, Г. К. Швидько, Н. К. Кочерги, В. Я. Ревеґука, С. М. Плохія, Ф. П. Шевченка, М. Г. Крикуна, Т. В. Чухліба, О. Г. Сокирка, Л. А. Сухих, В. О. Мокляка, Л. К. Шендрик, В. О. Сальнікова, Д. С. Вирського та ін. Залежно від історичних обставин, місця і часу їхнього написання, викладені в них оцінки подій, явищ чи персоналій носили контрверсійний характер. Більшість робіт стосувалася переважно висвітлення політичної ситуації, аналізу причин, що поклали початок добі Руїни, та наслідків руйнівних для козацької держави процесів. Стосовно самого бою, що відбувся між гетьманськими військами та повстанцями наприкінці травня – на початку червня 1658 р., історики обмежувалися лише його констатацією та переказом відомих фактів. Щодо території місця бою між військами гетьмана І. Виговського та повстанськими загонами М. Пушкаря – Я. Барабаша, то вона частково обстежувалася Другою міжнародною експедицією 2007 р. під час спроби дослідити іншу пам'ятку – поле Полтавської битви 1709 р. До складу міжнародної експедиції входили: Український комітет Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць ІКОМОС, Національний університет «Львівська політехніка» (кафедра реконструкції і реставрації архітектурних комплексів), Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтавська міська рада, Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви», Мореґедський університет (США) і Національна служба охорони пам'яток (Швеція). Результати її діяльності були оприлюднені А. Мандзієм у 2008 р., однак без конкретних висновків щодо подій 1658 р. [7, с. 146–148].

Головним джерелом відомостей про події 1658 р. для дослідників залишається «Літопис» Самійла Величка. Оповідь третього розділу «Літопису» С. Величко розпочинає з опису подій після смерті Богдана Хмельницького досить образно і розлого:

*«Еще огонь многокровной и многоплачевной внутр[ен]ней Хмельницкого войны зъ Поляками возжесенній, и чрезъ осмь лѣтъ сильно палавшій, и Украину, зъ короною Полскою въ распрѣ тогда сущую, зглю снѣгдавшій не угаснулъ; еще трупы человѣческіи, на рознихъ Лядскихъ и Украинскихъ поляхъ браннимъ оружіемъ посланніи, вконецъ не истлѣша; еще земля по многихъ горизонтахъ кровію людскою обгаренная, дождевными кроплями неизмовенна; еще аерь отъ труповъ человѣческихъ просмадшій, не пришелъ бѣ до первобытного чистого и невредителного естества своего; еще матерей по синахъ, и женъ по мужехъ и инихъ кривнихъ своихъ, оружіемъ военнимъ умерщвленнихъ, слезоточніе не осохли згѣнціи; еще ни Украина отъ Поляков, а ни Поляки отъ Украины могли въ домахъ своихъ, милой зъ покровними своими компаніи ужити, или сладкимъ сномъ уснути, а ни возжеланного покою певними быти: ажъ тутъ на сей сторонѣ Днепра, отъ Переяслава и Полтави, зъ причини двохъ человѣковъ, нового тогда Гетмана Виговского и Мартина Пушकारа Полковника Полтавского, новій внутр[ен]него междуусобія и кровопролитія великого огонь, добра людскіе пожигающій и вконецъ истребляющій,... еже бысть тако» [6, с. 327–328].*

Самійло Величко писав свій твір критично. У його драматичному викладі відсутні інтерполяції історії, він засуджував обидві сторони за розпалювання конфлікту всередині держави, не виправдовуючи жодну з них. Попри те, що «Літопис» був написаний через півстоліття після означених подій, він містить цінні вказівки на те, де саме розташовувалися війська на момент бою, перебіг збройного протистояння, дає прив'язку до існуючих на той момент географічних об'єктів із зазначенням їхніх власних назв. Очевидно, для свого твору літописець користувався свідченнями місцевих жителів (за одним із припущень – Самійло Величко сам належав до місцевого козацько-старшинського середовища, тож для відтворення подій міг користуватися родинними переказами, а також спогадами старожилів та очевидців, оскільки не був їх сучасником) і документами. Зокрема, йому було добре відомо про дипломатичні відносини та листування, які встановилися між гетьманом І. Виговським та Кримським ханством. Навесні, готуючись до придушення виступу Полтавського полку і Запорозжя, гетьман «*послалъ нарочно въ Кримъ до Хана*», – писав літописець, – «*просячи отъ него себѣ скорихъ крилатихъ Ординскихъ помощниковъ, которіи въ десяти тысячахъ зъ начальникомъ своимъ Карач-Беомиъ, четвертой недели по Свѣтломъ Воскресеніи Господнемъ,*

*и прибыли въ Чигринъ до Виговского»* [6, с. 330]. Наявність татар у війську І. Виговського підтверджується й іншими джерелами.

Новини про об'єднання козаків із татарами почали поширюватися у Польщі ще на початку нового 1658 р. Вони були розцінені короною як нова загроза Речі Посполитій. Так, 10 лютого повідомлялося, що *«вийшли універсали короля й[ого]. м[илості]. до польських жовнірів, щоб на Україну стягувалися проти козацької ребелії, котрі знову затажують татар до компанії у братство проти поляків»* [4, с. 149]. Вочевидь, поляки побоювалися відновлення цього небезпечного союзу.

Більшу поінформованість про можливу участь татар у козацьких планах містить лист волинського каштеляна Станіслава Беньовського до коронного канцлера Стефана Корицінського від 11 лютого 1658 р. У листі С. Беньовський писав, що *«восьмого числа цього місяця від моїх шпигунів з України я отримав таку інформацію, що Виговський, не стерпівши московського гніту, бо вона сіла йому на шию, послав своїх посланців з листами до хана для пошуку дорадника. Котрих якийсь Барабашенко, коли вони минали Запороже, схопив і послав ці листи Виговського, писані до хана, московському цареві, перестерігаючи цього царя, що Виговський зраджує йому і затіває **присянь з ханом проти царя...** Виговський з перекопським беєм має жваве листування і тепер був посол від цього ж бєя, обіцяючи йому відновлення зв'язків з ханом, додаючи, що основі згоди з нами йому буде необхідна ханська **присянь»*** [4, с. 154–155]. У доповненні до реляції відправник додав, що *«орду Виговський всерйоз схиляє і знати вже схилив перекопського бєя [на свій бік]»* [4, с. 154–155]. Через власних інформаторів, наближених до гетьмана, С. Беньовський був добре обізнаний зі станом речей в Україні та навколо неї. Тож його зауваження, що відновлення стосунків із Кримом було спробою вирішити міжнародне питання за допомогою татар, відображало загальне погіршення міжнародної ситуації навколо Гетьманщини. Прямим свідченням дипломатичних контактів Івана Виговського з Кримом є лист, направлений із фортеці Сюрень у другій половині лютого (після 18 числа) від Карач-бєя до гетьмана, якому передував візит кримських послів у Чигирин. У листі Карач-бєй сповіщав І. Виговського про успішне завершення своєї подорожі на зворотному шляху та зустріч із ханом. Вірогідно, на ній вирішувалися питання спільного козацько-татарського виступу проти Москви, бо після зустрічі хан віддав наказ підвладним ор-

дам вирушати в похід: *«Хан його мость, як із ширим-беєм, так теж і з нурадин-солтаном, зокрема до Черкес, Кабарди, Комуку, Тамані, Мінтану, Ямансуя вислав Сефер Гірей [імовірно, це кримський хан Мехмед IV Герай Софу – авт.] солтана, щоб він з цими всіма ордами пішов просто на Москву»* [4, с. 159].

Дипломатичні переговори із Кримом відбувалися на тлі швидкого загострення ситуації всередині України та спільного виступу проти гетьмана Полтавського полку і Запорозжя. Цікаво, що татар на свій бік намагалися залучити обидві сторони конфлікту, розраховуючи у випадку їх підходу отримати перевагу над противником. Так, відома дослідниця Т. Яковлева наводить слова татарського язика про те, що до кримського хана писав і кошовий отаман Я. Барабаш, *«чтоб с ним соединясь»* їм разом йти на І. Виговського [9, с. 137]. Таким чином, і в антигетьманському таборі також сподівалися на татарську підмогу, покладаючись на те, що ординці не впусять можливості захопити легку здобич і тільки чекають для цього зручного моменту.

Але сподівання не справилися. Навесні татарське військо під керівництвом Карач-бея приєдналося до гетьмана І. Виговського. Самійло Величко писав, що сталося це на четвертий тиждень після Великодня. 22 і 23 квітня хорольський сотник Федір повідомив через путивльського воеводу, що *«перевозятца де, государь, орда на трехъ перевозахъ Днепра»* і стала *«въ березь ... въ Кремянцу [Кременчуці-?], 40 000»* [2, с. 114]. 19 травня київський воевода Андрій Бутурлін отримав від наказного полковника Василя Дворецького відомості, що крім загонів Карач-бея у цей час біля Полтави з'явилася орда під керівництвом нуреддін-султана Аділь Герая: *«а Крымской де народынъ-салтанъ с Татары ж стоитъ противъ Полтавы, а ожидаетъ отъ гетмана вѣсти»* [2, с. 116]. Це саме підтвердив і І. Виговський у листі, написаному вже після бою, 4 червня 1658 р., полічивши війська Карач-бея на 40 тис., а нуреддін-султана – на 50 тис. чоловік [2, с. 117–118].

Про наступний розвиток подій С. Величко писав так: *«Виговській теди заразъ зъ Ординцами своими войско козацкое зъ обоихъ сторонъ Днѣпра, на шестьдесятъ тысячъ, до себе притягнувши, и Днѣпръ предъ Вознесеніемъ Господнимъ преправивши, рушилъ зъ онимъ и зъ Ордою преречною до Полтави на Пушкара и Барабаша. А гди зовсімъ войскомъ он Виговській притягнулъ до Соколгъхъ, за двѣ мили отъ Полтави сущихъ байраковъ, предъ неделю Святою во второкъ*

мая 25». Лист гетьмана І. Виговського до С. Беньовського з табору над Полузир'ям має іншу дату: «*Dan w taborze nad Potuljezerzem d. 20 maja 1658*» [4, с. 172]. Отже, гетьманські війська прибули до Полтави раніше, ніж це подано у «Літописі» С. Величка. Далі літописець писав, що 31 травня І. Виговський залишив орду під Соколім байраком, а сам з військом рушив під Полтаву: «*Мая 31, въ понедѣлокѣ Тройчній, Орду подѣ Соколѣмъ байракомъ оставивши, самъ зо вѣсѣмъ войскомъ рушилъ подѣ Полтаву; преишедши засѣ за Жуковскимъ байракомъ долину Полузоре, и оставивши на оной два полки Хмельницкого, зотяжной пѣхоти Нѣмецкой, самъ ближей ку Полтавѣ рушилъ; преишедши тежѣ знову долини отъ Жуковѣ въ Полузоре котячій и до Санжарова потягшии, стануль вѣсѣмъ обозомъ своимъ на горѣ между селами Жуками и Рибцями, о милю толко отъ Полтави, протягнувши обозъ свой зъ гори помененной чрезъ долину, ажѣ до Жученового байраку*» [6, с. 331].

Таким чином, за «Літописом» Самійла Величка місцерозташуванням татар на початок бою визначено територією під «Соколім байраком». Місцевість під назвою «**Соколій байрак**», «**Сокольний байрак**», «**байрак Соколь**», «**Соколя**» достатньо добре відома за тогочасними писемними джерелами. Найдавніші відомості про нього зустрічаються у дослідженні О. Лазаревського до історії українського козацько-старшинського роду Іскр. Описуючи події, що передували повстанню 1638 р., О. Лазаревський писав: «*Здѣсь онѣ [Остряниця – авт.] заняль «вольные грунта», между прочимъ урочища Ковжижу и Соколій Байракѣ*» [5, с. 302]. Після 1638 р. землеволодіння Я. Остряниці під Полтавою були віддані за королівською грамотою шляхтичу Доманському: «*dobra wszystkie, ruchome u nieruchome, po... Jacku Ostranicy, kozakach Kijowskich rebellizantach... przypadle – Domanskiemu*» («добра всі, рухомі і нерухомі, по... Яцьку Остряниці, козаках київських бунтівних... припадають – Доманському») [5, с. 302]. У рішенні Генерального суду від 9 жовтня 1668 р., зі слів Марії Трофимівни Іскрової було записано, що «*за урядовѣ панскихѣ, теңѣ Байракѣ паны Лядскіе подѣ себе подгорнувши, меновали его Обѣзкимѣ*» [5, с. 302]. Згодом родина Іскр повернула собі втрачені маєтності, викупивши права на них за «десять талярей». Після козацьких повстань в Україні 30-х рр. XVII ст. та Хмельниччини «Соколій Байрак» неодноразово згадується в «Актових книгах полтавського городского уряду». Перша справа, де зустрічається названий байрак, датована 3 жовтня 1659 р. [1, с. 216]. До



кінця XVII ст. він усе ще перебував у власності нащадків Якова Остряниці – Іскр та їхніх численних родичів (Говтвяниченків, Бороденків, Ярошенків, Нащинських та ін.).

Локалізувати «Соколій байрак» вдалося завдяки «*Запису Естафія Кулика, Полтавского Мещанина, на купленнє облоговъ, под Соколнимъ Байракомъ, У Матвѣя и Сидора Деркаченковъ, жителей Ивончинскихъ, Уписанный в Книгу Мѣскую Полтавскую*», зробленому 17 червня 1723 р. У ньому, зокрема, йшлося, що «*Матвѣй [и] Сидоръ Деркаченки, родние Братя, Жители Ивончинские, обиватели, [виразили, в тие слова:] «Іжъ, З доброй своей воли, А не с примусу, и З соласиємъ женъ Своихъ, мѣючи облоги свои власние, подъ Соколямъ лежачие, помежъ дорогами Жуковскою Ивончинскою, вишрѣ на двое гони... продали Пану Евстафию Куликовскому*» [8, с. 520]. Таким чином, місцем його розташування визначено території, що лежали вздовж старої дороги між селами Жуки та Івонченці поряд із колишнім хутором Мазури. Можливо, що згаданий у іншому документі «хутор Іскръ» поряд із Соколім байраком – це і є сучасний куток Мазури.

Словник Б. Грінченка дає визначення, що таке байрак: «*Байрак – лѣсокъ въ оврагѣ; буеракъ*». За сучасною «Географічною енциклопедією України» «*Байрак – 1) Сухий яр, балка з деревною рослинністю, характерний північностеповий природно-територіальний комплекс раню урочища. 2) Ліс, чагарник у степовому яру*» [3, с. 65]. В обох наведених прикладах байрак – це заліснений яр. У справі про розділ спадщини Юсипа Іскри в Сокольйому байраку на три частини згадується ліс із залишками природних насаджень («*част з приездеу лѣса, Рог увес,... якъ береста з клейнами поворачивает*») [8, с. 429], що збереглися на схилах балки. У видовому складі байрачного лісу в той час зростали берести, клени, дуби («*ведле дуба тов[с]того*», «*по дуба Росоховатого*»), поряд були розташовані луки і сіножаті [8, с. 429].

Описана місцевість знаходиться на північний захід від Полтави, на схилах яру, утвореного притоками р. Полузир'я у місці злиття Тахтаулівського та Івонченського струмків, і тягнеться від південно-західної околиці с. Жуки вздовж струмка у напрямку до с. Івонченці. Саме близькість до Полтави та особливості ландшафту, які визначались наявністю водойм, лісу, розлогих пасовищ, достатньо погорбований рельєф місцевості стали визначальними при відборі стоянки для розташування татарських

загонів Карач-бея у ході травневого протистояння гетьмана І. Виговського із силами антигетьманської опозиції 1658 р. в урочищі «Соколій байрак».

Таким чином, завдяки писемним джерелам, свідченням «Літопису» Самійла Величка, вдалося звузити пошуки місця бою і конкретизувати місцезнаходження цієї пам'ятки. Територія поля битви 1658 р. потребує ґрунтового вивчення із використанням сучасних методик та фіксацією отриманих матеріалів із визначенням місць розташування сил напередодні і під час бою. Один із ключових напрямків роботи полягає у збереженні унікальних історичних ландшафтів, проведення на цій території комплексних археологічних, природничих досліджень та подальшою меморіалізацією місця бою.

### Джерела та література

1. Актовья книги Полтавского городского уряда XVII-го века: Справы поточныя 1664–1671 годов / [ред. и прим. В. Л. Модзалевскаго]. – Чернигов, Типогр. Губернскаго Земства, 1912. – Вып. 1-й. – 238 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: [В 15-ти т.]. – СПб.: Тип. П. А. Кулиша, 1863. – Т. 4: 1657–1659. – 276 с.
3. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. / [Редкол.: О. М. Маринич (відпов. ред.) та ін.]. – К.: «УРЕ» ім. М. П. Бажана, 1989. – Т. 1: А–Ж. – 416 с.
4. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 4: 1655–1658 рр. / [упорядн. о. Ю. Мищик; ред. кол.: В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, Г. К. Швидько]; НАН України. Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського, Ін-т історії України; Канад. ін-т укр. студій (Едмонтон). – К., 2015. – 540 с.
5. **Лазаревский А. М.** Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII в.: Иваненки – Искры // Русский архив: [ист.-литератур. Сб.]: в 12 вып. / [сост.-изд. Петр Бартенев]. – М.: Тип. Грачева и Комп., 1875. – Кн. 3. – Вып. 11. – 520 с.
6. Летопись событий в Юго-западной России в XVII-м веке. Составил Самойл Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожскаго, 1720 / Издана Временною комиссией для разбора древних актов. – К.: в Лито-типограф. заведении Юсифа Вальнера, 1848. – Т. I. – 553 с.
7. **Мандзій А.** Дослідження полів полтавських битв на землях Державно-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» / А. Мандзій // Вісник Націон. ун-ту «Львівська політехніка». – 2008. – № 632: Архітектура. – 244 с.

8. Полтавська міська книга (1668–1740) / [упоряд. В. Ринсевич]. – К.: Видавець Олег Філюк, 2015. – 664 с.
9. **Яковлева Т.** Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – Київ: Основи, 1998. – 447 с.

*Віталій Яремченко, Алла Лавріненко*

**До питання про місцезнаходження татарських загонів Карач-бея у битві військ І. Виговського та М. Пушкаря 1658 р.**

Стаття присвячена висвітленню окремого епізоду бою, що відбувся 1 червня 1658 р. і був пов'язаний із початком драматичного періоду в історії Гетьманщини – доби Руїни, а саме – участі татар у приборканні виступу М. Пушкаря – Я. Барабаша. Зроблена спроба локалізувати місцезнаходження татарських союзників гетьмана І. Виговського перед початком битви в околицях с. Жуків за даними «Літопису» Самійла Величка та документів XVII–XVIII ст.

**Ключові слова:** Самійло Величко, літопис, Гетьманщина, Руїна, Кримське ханство, І. Виговський, М. Пушкар, Я. Барабаш, Карач-бей, І. Іскра, Жуки, «Соколій байрак», битва, 1658 р., козаки, татари, табір, місцезнаходження.

*Vitalii Yaremchenko, Alla Lavrinenko*

**To the Question of Karach Bey Tartar Detachments in the Battle between Troops of I. Vyhovskyi and M. Pushkar in 1658**

The article is dedicated to separate episode of battle, that happened on June 1, 1658, and was connected with the beginning of dramatic period in Hetman-shchyna history – the Ruin Time; and tartars participation in suppression of M. Pushkar's attack by Ya. Barabash. An attempt to localize tartar allies of Hetman I. Vyhovskyi before the battle in Zhuky Vilage according to "The Chronicle" of Samiilo Velychko and documents of the 17th – 18th cc. is made.

**Keywords:** Samiilo Velychko, chronicle, Hetmashchyna, Ruin, Crimea Khanate, I. Vyhovskyi, M. Pushkar, Ya. Barabash, Karach Bey, I. Iskra, Zhuky, "Sokolii Bairak", battle, 1658, Cos-sacks, tartars, camp, location.

## **Козацька Переволочна на сторінках Літопису Самійла Величка та в подіях Великої Північної війни**

*Про історичні події, пов'язані з Переволочною за козацької доби, в контексті вітчизняної історії.*

**Ключові слова:** Самійло Величко, Переволочна, Переволочанський перевіз, союзне військо: шведські вояки короля Карла XII, козаки гетьмана І. Мазепи, запорожці кошового отамана К. Гордієнка.

Історична Переволочна на Полтавщині була затоплена водами Кам'янського водосховища 1962 року. Але з цим містечком пов'язано чимало важливих подій історії козацької доби, знайшла вона відображення і в Літописі С. Величка, на картах Шведського Генерального штабу, у спогадах каролінців 1709 року, щоденнику Д. Крмана, у працях шведських істориків.

Час заснування Переволочної дослідники минувшини П. Кітицин та автори сьомого тому «Малоросія» в серії «Росія. Повний географічний опис нашої Вітчизни» відносять до XI ст. [11, с. 163]. Останні зазначили, що в 1092 році містечком заволоділи половці [19, с. 413]. Вірогідно, пізніше, як й інші городища часу України-Руси, Переволочна була зруйнована ордами хана Батия. За припущенням полтавської дослідниці В. Жук, фортецю відбудували у часи Великого князя Литовського Вітовта [9, с. 348]. З цим князем та битвою на Ворсклі 1399 року пов'язував Переволочну і В. Ляскоронський [20, с. 94].

Наприкінці XVI ст. в районі Переволочної з'являються перші зимівники, згодом перерісши в постійне поселення. І як зазначив В. Мокляк, тут жили так звані «севрюки» – місцеві жителі, «корені яких, вірогідно, ведуть у часи ще Київської Русі» [15, с. 25]. У 1571 році землі по Ворсклі, від Санчарівського перевозу аж до гирла, були віддані козаку Омеляну Івановичу, нащадки якого на початку XVII ст. уступили їх С. Гурському, а останній продав Немиричам. На 1648 р. серед інших містечок півдня Полтавщини їм належала й Переволочна [11, с. 158].

Під 1648 р. вперше згадує Переволочну на сторінках свого Літопису С. Величко. Після переговорів у Криму й обрання гетьманом на Січі, Б. Хмельницький поставив завдання перед союзниками-татарами «суворо й пильно сторожувати шлях, який лежить від Чигирина й Переволочної до Січі», щоб не пропускати «на Січ польських відвідувачів» [2, с. 60]. Тобто Б. Хмельницький, готуючись до збройного виступу проти Речі Посполитої, вживав превентивних дій, у тому числі й недопущення польських шпигунів на територію Запорізької Січі. Затим, увесь період гетьманування Б. Хмельницького та І. Виговського не містив відомостей у Літописі про Переволочну. Не згадується вона і з початком громадянського протистояння в Україні, пов'язаного з виступом проти гетьманської влади полтавського полковника Мартина Пушкаря за підтримки Московії. Хоча ці трагічні події С. Величко описує досить детально. Адже з кінця березня 1658 р. «вся східна Полтавщина, по діагоналі Переволочна – Лохвиця» об'єдналася із запорожцями й виступили проти І. Виговського [15, с. 119].

З гіркотою С. Величко писав про новий виток громадянського протистояння в Україні: «... руйнівники вітчизни... Хмельниченко й Сомко, вже й треті народилися, подібні до тих гетьмани й губителі ваші – Тетеря й Брюховецький» [3, с. 29]. Літописець оповідає про страту І. Брюховецьким Я. Сомка, його прибічників та про постійні військові конфлікти з правобережним гетьманом П. Тетерею. Останній у цей час розіслав універсали на Лівобережжя, щоб прилучалися до нього. Серед південних містечок відгукнулося на заклик П. Тетері й населення Переволочної [3, с. 29]. На час цих подій Переволочна вже була сотенним містечком (з 1660 р.); впродовж 1661–1663 років сотня перебувала у складі Кременчуцького полку, а після його ліквідації була повернута Полтавському [16, с. 87]. В. Кривошея називає першим Переволочанським сотником Василя Гегелу (? – 1663) [12, с. 105].

Наступні події щодо Переволочної, описані С. Величком, стосуються часу гетьманування І. Самойловича. Фортеця стала важливим стратегічним пунктом на півдні Гетьманщини: тут проходив шлях на Правобережжя, Запорізьку Січ, Крим. Із XVII ст. тут діяв Переволочанський перевіз через Дніпро, прибутки від якого йшли до військової скарбниці [11, с. 163]. Невипадково гетьман І. Самойлович не виконав царський указ 1674 р. про передачу Війську Запорізькому у володіння Переволочанського перевозу.

Хоча, щоб не напружувати стосунки із кошовим Січі І. Сірком, поставив його до відома: «О Переволочном перевозе должен вам сказать, что одну половину его доходов будет вам доставлять полтавский полковник, а другую оставляют на полковья надобности» [24, с. 371].

Власне, з часу гетьманування І. Самойловича наступає період часткової стабілізації Гетьманщини. Як повідомляє С. Величко, з 1681 р. під Переволочною почали проводити обмін невільниками: «... з турецького і татарського боку було відпущено на волю руських невільників, а з нашого – бусурманських – змінювали голова на голову. Така розміна приносила сподівану волю численним невільникам обох народів, християнського й бусурманського, що втрапили у полон у минулі війни [3, с. 274]. За С. Величком, обмін полоненими у Переволочній відбувся і в наступні роки, за винятком 1683 р., у зв'язку з подіями під Віднем [3, с. 295]. Четвертий і п'ятий, останній обміни полоненими проходили 1685 та восени 1686 р. [3, с. 302, 306].

У 1686 р. поміж Московією та Річчю Посполитою було підписано Вічний мир, який закріпив поділ України на Лівобережну і Правобережну. Літописець наводить його статті. Зокрема, у третій перераховуються міста під владою Московії, в тому числі й Переволочна [3, с. 313].

Як Вічний мир, так і Кримський похід 1687 р. викликали великі нарікання з боку гетьмана І. Самойловича, що й призвело до зміни гетьманського уряду.

Детально С. Величко описує повстання Петрика (Петра Іваненка) – єдиний антимосковський виступ козацтва кінця XVII ст. З цими подіями Переволочна, яка захоплювалася Петриком у 1692, 1693, 1694 рр., знову потрапляє на сторінки Літопису [3, с. 407, 418, 459].

Під час Азовського походу 1695 р. Переволочна була місцем збору гетьманських військ І. Мазепи, козацьких слобідських полків та московських військ [3, с. 474]. Після здобуття Кизи-Кермену козацькі полки І. Мазепи знову переправлялись у Переволочній [3, с. 479].

Звернув увагу С. Величко і на неабиякий прецедент, що стався влітку 1695 р. між жителями Переволочної і тамтешніми священниками щодо земельних угідь. Для розбору суперечок і залагодження справи київський митрополит відправив до Пе-

револючної ігумена Кирилівського монастиря Інокентія Монастирського та префекта Колегіуму Київського братства Стефана Яворського [3, с. 483–484].

Важливим є лист гетьмана І. Мазепи до кошового отамана й низового товариства Запорізької Січі від 4 квітня 1696 р., який наводить літописець. З цього документа дізнаємося про руйнівний набіг білгородських і кримських татар й спустошення, заподіяні ними взимку 1696 р. на території Полтавського й Миргородського полків. З огляду на це гетьман просить січовиків «борошно та інші запаси перевезені для них з Переволочни до Кодака» забрати самим в Кодаку і доставити на Січ [3, с. 518].

Унаслідок військових виправ Петра I з метою здобуття виходів до Азовського й Чорного морів посилюється економічний та податковий тиск на Гетьманщину. С. Величко подає лист І. Мазепи до ніжинського полковника й полкової старшини, в якому гетьман переймається крайнім зубожінням «посполитого народу». Просить полкову старшину, «людей духовної і світської влади виділити зі своїх маєтностей підводи, як підказує справедливість..., щоб вбогі нашого рейменту люди не були до решти розорені та знищені» [3, с. 547]. Через ці обставини, для полегшення матеріального становища посполитих, гетьман звертається до січовиків, щоб вони самі забрали у Переволочній зібрані підводи з провізією для міста Таванського [3, с. 547].

Неабиякий інтерес з точки зору історії та географії становить поданий С. Величком «Реєстр річок і прикмет, які лишаються з обох боків річки Дніпра, починаючи від міста Переволочної», присланий у військову генеральну канцелярію від Полтавського полковника 24 листопада 1697 р. [3, с. 564]. І. Мазепа розумів важливість військово-стратегічного значення південного напрямку для реалізації геополітичних планів Гетьманщини. Ось чому гетьман наказав «відшукати в Полтавському полку кількох козаків, котрі добре знали поле та шляхи від Переволочної до Азова і Білгородщини, докладно розпитати їх у військовій канцелярії» [3, с. 570]. Такий опис було складено. Чітко описано шлях руху від переправи Переволочна – Мишуричів із зупинками на відпочинок. Їх налічується одинадцять до річки Буг, із зазначенням складних шляхів. Водночас маршрут прокладений так, щоб була питна вода, дрова. Детально описано, із зупинками на ночівлю, відтинок шляху до Очакова [3, с. 571]. Після Полтавської битви

союзна армія, шведи й козаки, відступали майже цим шляхом, а провідниками були запорожці, які й врятували військо від переслідування московитів. Цей наведений С. Величком «Реєстр...» є останньою згадкою літописця про Переволочну та події навколо неї.

З кінця лютого 1709 р. Переволочна потрапляє в епіцентр подій Великої Північної війни на Полтавщині. Фортеця показана на карті Шведського Генерального штабу як така, що була під контролем запорожців [5, 23а]. Саме у цей час дипломатична війна за Січ набула апогею. Московський цар Петро I розумів, що Січ могла перетворитися на плацдарм для турецько-татарського вторгнення, а відтак для відкриття другого – південного фронту. Цар взяв «сеченское дело» під особистий контроль. Щоб повернути запорожців на свій бік, за наказом Петра I на Січ було послано значні грошові суми, а для «диверсії» намічалось направити до Переволочної С. Палія, оскільки він «серед цих свавільників користувався великим авторитетом і любов'ю» [18, с. 737]. Але всі ці заходи царського уряду не мали успіху на Січі. Запорожці прийняли рішення підтримати гетьмана І. Мазепу. Це – один із небагатьох прикладів у вітчизняній історії, коли різні за політичними уподобаннями сили об'єдналися задля визволення України від московського панування. Кошовий отаман Запорізької Січі К. Гордієнко із січовиками, взявши із собою прапори, бунчук, булаву і 10 гармат, вирушили із Січі до Переволочної, яку здавна запорожці вважали своїм містечком, й прибули до неї 11 березня 1709 р. [18, с. 756]. Одночасно до Переволочної для проведення ради підійшов із Кобеляк полковник Ф. Нестулей з п'ятьмастами кінноти та посланці І. Мазепи: генеральний суддя В. Чуйкевич, генеральний бунчужний Ф. Миревич і чигиринський полковник К. Мокієвський з листами від гетьмана [18, с. 752]. Спільна рада запорожців з гетьманцями (козаками переволочанської сотні, сотник Дмитро) відбулася у Переволочній 12 березня 1709 р., на якій постановили «быть в Мазепину сторону» [7, с. 411]. З Переволочної кошовий отаман К. Гордієнко відправив листа до польського короля С. Лещинського із проханням підтримати козаків у їх повстанні проти Москви [7, с. 411]. Одночасно кошовий надіслав універсали до козаків, які дислокувалися біля річок Бугу, Інгулу, Інгульця та в Чигирин із закликом приєднатися до запорожців для підтримки гетьмана І. Мазепи [23, с. 125].



27 березня 1709 р. запорожці приєдналися до українсько-шведського союзу. З цього часу вони разом із козаками південних полтавських сотень тримали під своїм контролем район, особливо важливий у стратегічному плані: коридор від Полтави вниз по Ворсклі до Переволочної: Старі Санжари, Нові Санжари, Білики, Кобеляки, Сокілку, Лучки, Кишеньку та орільський регіон (Царичанка, Китайгород) [5, 23в, 23с]. Контроль козаків над лінією Ворскли, що вела до Дніпра, та Переволочанською переправою давав можливість приєднатися до шведів союзникам-татарам, військам Е. Крассау й С. Лещинського, на що особливо розраховував король Карл XII [22, с. 82]. Але Петро I завдав превентивного удару. Шлях військам С. Лещинського й Е. Крассау на Правобережжі був перекритий корпусом генерал-лейтенанта Г. Гольца, підрозділи генерал-майора Г. Волконського знищили судна й випалили околиці з протилежного боку від Переволочної [18, с. 812]. Одночасно полковник П. Яковлев (у складі його підрозділу були й донські козаки) 16 квітня захопив запорізький табір під Келебердою й оволодів містечком, спаливши його і винищивши все населення [18, с. 824]. Потім П. Яковлев рушив до Переволочної. На той час у цьому містечку була тисяча запорожців під командою полковника Зінця та зібралося близько двох тисяч жителів, не тільки переволоччан, а й з околиць [25, с. 325]. У центрі Переволочної був укріплений замок, гарнізон якого налічував 600 осіб. Прибувши до містечка 18 квітня, П. Яковлев зажадав добровільної здачі, а отримавши відмову, піддав нищівному артилерійському вогню, направляючи ядра і бомби в самий центр замку. Запорожці відбивали атаки московитів більше двох годин. Увірвавшись до міста, московити знищили тисячу запорожців, а потім з нелюдською жорстокістю вбили всіх жінок, дітей, літніх людей (2 тис. жителів) [25, с. 325]. Переволочна була спалена до тла, спалили всі млини по річці і судна на Дніпрі, що стояли біля Переволочанської переправи [23, с. 146]. Кривава розправа у Переволочній була ще й відповіддю московської влади на підтримку її населенням гетьмана І. Мазепи.

Не зважаючи на спалення Переволочної, запорожці тримали під своїм контролем південний напрямок, їхній табір був і в зруйнованій фортеці, а також сторожовий пост на переправі Переволочна – Тахтаївка, про що свідчать карти Шведського Генштабу [5, 23с, 23d, 23е, 23f]. Шведські підрозділи і запорожці також займали Старі й Нові Санжари, Білики, Кобеляки. Цим коридором

уздовж правого берега Ворскли й відступала союзна армія (шведи та козаки) після Полтавської битви [5, 23f].

Артилерію, підводи з касами, обози піхоти й кавалерії, зрештою все військо можна було без перешкод переправити через Ворсклу в Нових Санжарах чи у Біликах, затим через Оріль біля Нехворощі чи Маячки, а далі від цих містечок «залишався відносно короткий шлях до володінь по-дружньому налаштованого кримського хана», – зазначив шведський історик А. Стілле [22, с. 116]. Але через поранення Карла XII, його тяжкий стан, а головне через незгодженість дій шведського командування союзне військо не скористалося цими переправами. Генерал-квартирмейстер шведської армії А. Юленкрук знайшов іще один можливий варіант переправи – у Кишеньці через Ворсклу, тут також були броди й 8 великих паромів [22, с. 126]. Але записка з повідомленням про цю переправу була доставлена із запізненням, коли король Карл XII і військо поминули поворот на Кишеньку й після 12-ої години 29 червня почали прибувати до Переволочної [22, с. 127]. Засобів для переправи великої кількості людей і громіздкого обозу тут не було. До того ж, до Переволочної наближалися московські підрозділи, послані Петром I, щоб взяти у полон Карла XII та І. Мазепу. За наполяганням шведського командування, в першу чергу генерала А. Левенгаупта, короля переправили в районі Тахтаївки через Дніпро близько 22-ої години 29 червня, разом із ним драбантів, хворих, поранених. Допомогали запорожці, які переправили й гетьмана І. Мазепу, козацьку старшину, словацького священника Д. Крмана. Останній описав всі перепитії подолання Дніпра біля Переволочної у своєму щоденнику [13, с. 104]. Решту армії за наказом Карла XII А. Левенгаупт повинен був вивести до Кишеньки, переправити тут через Ворсклу, далі через Царичанку й Китайгород іти до Очакова, де мали зустрітись із королем [22, с. 131]. Але А. Левенгаупт не виконав це завдання, а здав армію в полон московитам. До полону потрапили 14244 військовики [10, с. 201–220]. Крім них, чимало невійськових – конюхи, фельдшери, їхні помічники, писарі, нотаріуси, священники, ремісники, діти і жінки (1657) – всього 6494 особи [8, с. 315]. За умовами капітуляції, які підписав А. Левенгаупт з О. Меншиковим, найганебнішим був п'ятий пункт, за яким шведи мали «запорозьких козаків та інших бунтівників, що перебувають у шведському війську, негайно передати Його Царській Величності» [8, с. 314]. Як зазначив сучасний

шведський історик П. Енглунд, «...тепер цих шведських союзників і братів по зброї, яких вони самі підбили на бунт проти царя і яких король обіцяв захищати, спокійно передали московитам. А їхня помста була страшна» [8, с. 314]. Біля Переволочної, на березі Дніпра московити влаштували полювання на козаків. «Вони зганяли їх до купи «мов худобу», не тільки чоловіків, а й жінок та дітей, що їхали з обозом. Московити вбивали їх на місці. Дехто пробував боронитися до останку, відчайдушно, але надаремне, інші топились у Дніпрі» [8, с. 315]. У Переволочній частина козацької старшини-мазепинців здалися московитам: Д. Зеленський, А. Чуйкевич, Ю. Кожуховський, Я. Покотило, Г. Григорович, Я. Гречаний – були заарештовані, допитані у Києві, а потім вивезені з України [7, с. 724–729]. Натомість у Переволочній був звільнений Іван Черняк, якого взяли під варту як прибічника Петра I на Січі за наказом К. Гордієнка на початку 1709 р. Він перебував у полоні при шведському війську до 30 червня 1709 р. Під час капітуляції шведської армії його одразу віддали О. Меншикову й за указом Петра I призначили полтавським полковником [6, с. 61].

Актуальним є питання щодо того, яким було співвідношення сил московської та шведської армій у подіях біля Переволочної. У російських істориків зазвичай побутує твердження, що 16-тисячна шведська армія здалася у полон 9-тисячному корпусу під командою О. Меншикова. Кількість шведських полонених, тобто тих військовиків, які залишилися на березі Дніпра, ми встановили на підставі документа петровського часу «Журналу Петра I» – 14244. На підставі цього ж документа, праці К. Вейланда «Театри Європейські» 1720 р., досліджень сучасного російського історика П. Кротова встановлено що, московське військо під Переволочною нараховувало не менше 19 тисяч, без іррегулярних формувань (калмики, донські козаки, українські козаки) [1, с. 213; 10, с. 985; 14, с. 389; 21, с. 524].

Чи могли шведи протистояти переважаючій московській армії і які позиції займали супротивники під Переволочною? Шведський прапорщик Густав Піпер, який потрапив у полон на березі Дніпра, у «Нотатках про 1709 рік» зазначив, що московська армія розташувалася на висоті й обступила нас у вигляді півмісяця, маючи піхоту в центрі, а кінноту на флангах» [4, с. 752]. Схожими були свідчення й інших сучасників про події під Переволочною 30 червня 1709 р. Ось чому в дослідженнях про Переволочну тра-

диційно зазначають, що московська армія зайняла на висотах домінуючу позицію, а шведське військо, як на долоні, розташовувалось на березі Дніпра і єдиним шансом у нього була капітуляція. Відповідь на це питання дав лейтенант Шведського Генерального штабу Карл Бенедик, який у серпні 1911 р. разом із Ф. Рюдебергом обстежив поле Полтавської битви і три дні працював у Переволочній. Офіцери буквально покроково дослідили місцевість, де відбувалися фатальні події, провели топозіомку, зробили чимало фотографій, у тому числі й залишків Переволочанської фортеці [17, с. 390]. У Стокгольмі К. Бенедик склав Звіт для Генерального Штабу про проведені дослідження. Розділ № 2 мав назву «Капітуляція в Переволочній з точки зору ландшафту і його використання (чи була вона необхідною для шведів?)» [17, с. 445]. К. Бенедик визначив, де на березі Дніпра був табір шведів, оглянув височини, де розташовувались московити. Біля півніжжя цих висот на південь і на схід місцевість була заболоченою, пролягали непрохідні болота, через які московському війську важко було пройти до атаки. Гармати, які московити виставили на узвишші (а це 3-фунтові), не могли завдати шкоди шведам, відстань до їх розташування була близько одного кілометра. Крім того, московити не перекрили шлях руху шведам до Ворскли в Кишеньку. Тому К. Бенедик прийшов до висновку, що у шведської армії був шанс вийти до ворсклянської переправи, вирушити в район, де було продовольство й дістатися до території, що була підконтрольною кримському хану [17, с. 400]. Натомість А. Левенгаупт капітулював, це стало катастрофою як для Швеції, так і для України.

Отже, Переволочна, як південний форпост Гетьманщини, була в епіцентрі подій козацької доби. Політичні уподобання козаків цього сотенного містечка, як зрештою й Полтавського полку, традиційно тяжіли до демократичних засад Запорізької Січі. Переволочняни разом із запорожцями підтримали антимоковський виступ гетьмана І. Мазепи. В результаті московської каральної акції фортеця була спалена, а населення винищене. Союзне військо, шведи і козаки, після Полтавської битви відступили до Переволочної. Події, які відбулися тут 30 червня 1709 р., вплинули на подальший хід Великої Північної війни, разом із Полтавською битвою стали її переломним моментом.

У наш час, 14 жовтня 2011 р., на узвишші околиці Світлогірська над берегом Кам'янського водосховища встановлено пам'ятний

знак у вигляді хреста, що символізує безсмертя козацької слави, з меморіальним написом: «Полеглим в 1709 році за незалежність України козакам та мешканцям села Переволочної вічна пам'ять...».

### Джерела та література

1. **Вейланд К.** Полтавська битва / К. Вейланд // Полтавська битва 1709 – 27 июня – 1909: сб. по случаю 200-летия «Преславной баталии». – СПб.: Экономич. Типо-Литография, 1909. – С. 203–218.
2. **Величко С.** Літопис / Самійло Величко; [пер. з кн. укр. мови В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1991 – Т. 1. – 371 с.
3. **Величко С.** Літопис / Самійло Величко; [пер. з кн. укр. мови В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1991 – Т. 2. – 642 с.
4. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / [упоряд. С. Павленко]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1054 с.
5. *Generalstaben: Karl XII på slagfältet. Kartor och plancher* (Карти Шведського Генштабу). – Stockholm, 1918.
6. Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730. – Полтава: Вид-во «Полтава», 2007. – 176 с.
7. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / [упоряд. С. О. Павленко]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1144 с.
8. **Енглунд П.** Полтава: розповідь про загибель однієї армії / П. Енглунд. – Харків: Фоліо; Стокгольм: Шведський ін-т, 2009. – 348 с.
9. **Жук В.** Из сивой давнины: нариси з історії України та Полтавщини (VII ст. до н. е. – XVI ст. н. е.) / В. Жук. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2005. – 384 с., іл.
10. Журнал или поденная записка, блаженная и вечностойная памяти государя императора Петра Великого с 1698 года даже до заключения Нейштатского мира. – СПб., 1770. – Ч. I. – 430 с.
11. **Китицын П.** Кобелякская старина / П. Китицын // Тр. ПУАК. – Полтава: Электрич. типог. Г. И. Маркевича, 1907. – Вып. 4. – С. 158–172.
12. **Кривошея В.** Козацька страшина Гетьманщини: енциклопедія / В. Кривошея. – К.: Стилос, 2010. – 792 с.
13. **Крман Д.** Подорожний шоденник (Itinerarium 1708–1709) / Д. Крман. – К.: Вид. центр «Провіта»; Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 160 с.
14. **Кротов П.** Битва при Полтаве (к 300-летней годовщине) / П. Кротов. – СПб.: Изд-во «Лики России», 2009. – 416 с.
15. **Мокляк В.** Полтавщина козацька: (Від Люблінської унії до Коломацької ради) / Володимир Мокляк. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2008. – 264 с., іл.
16. **Мокляк В.** Полтавський полк: наук.-популяр. нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII століття / Володимир Мокляк. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – 112 с.

17. **Оселиус Г.** «Полтава не подействует угнетающе на человека здорового». С Карлом Беннедиком на поле битвы / Г. Оселиус // Полтава: судьбы пленных и взаимодействие культур: сб. / [под ред. Т. А. Тоштендаль-Салычевой, Л. Юнсон]. – М.: РГГУ, 2009. – С. 377–404.
18. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 9. – Вып. 2.
19. Россия. Полное географическое описание нашего Очества. – Т. 7. Малороссия (репринт. изд.) – Харьков: Изд-во «САГА», 2008. – 552 с.
20. **Русина О.** Україна під татарами і Литвою / О. Русина. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1998. – 320 с.
21. Северная война 1700–1721 гг. К 300-летию Полтавской победы: сб. док. – Т. 1 (1700–1709 гг.) / [под ред. Л. Бескровного и Г. Куманева]. – М.: Общед. ред. МВД РФ; Кучково поле, 2009. – 528 с.
22. **Стилле А.** Карл XII – как стратег и тактик в 1707–1709 гг. / А. Стилле; [пер. со швед. А. Полторацкого, с предисл. проф. С. Платонова]. – СПб., 1912. – 171 с.
23. Труды Императорского Русского Военно-Исторического Общества. – СПб.: Типограф. Г. Скачкова, 1909. – Т. III.
24. **Яворницький Д.** Історія запорозьких козаків / Д. Яворницький. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2. – 560 с.
25. **Яворницький Д.** Історія запорозьких козаків / Д. Яворницький. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 3. – 560 с.

*Людмила Шендрик*

**Козацька Переволочна на сторінках Літопису Самійла Величка  
та в подіях Великої Північної війни**

Про історичні події, пов'язані з Переволочною за козацької доби, в контексті вітчизняної історії.

**Ключові слова:** Самійло Величко, Переволочна, Переволочанський перевіз, союзне військо: шведські вояки короля Карла XII, козаки гетьмана І. Мазепи, запорожці кошового отамана К. Гордієнка.

*Liudmyla Shendryk*

**The Cossacks Perevolochna on the Chronicle of Samiilo Velychko Pages  
and in the Great Northern War Events**

The article is dedicated to the historical events, connected with Perevolochna fortress in the Cossacks Period in the context of national history.

**Keywords:** Samiilo Velychko, Perevolochna, Prevolochna ferriage, allied troops: Swedish warriors of King Charles XII, Cossacks of Hetman Ivan Mazepa, Cossacks of commander K. Horodienko.

## **Булави з гетьманських портретів літопису Самійла Величка: компаративістський аналіз**

*Аналізуються особливості зображення булав на портретах українських гетьманів з «Літопису» Самійла Величка.*

**Ключові слова:** Самійло Величко, літопис, гетьман, булава

2020 рік ознаменований святкуванням 350-річного ювілею видатного українського літописця Самійла Величка та 300-ліття від часу завершення пам'ятки історико-політичної думки ранньомодерного періоду історії України – «Літопису» Самійла Величка. Незважаючи на те, що цей твір тричі публікувався, ювілейного року Інститут історії України НАН України та Центр з вивчення історії України Санкт-Петербурзького державного університету вже кілька років планують нове його перевидання. Справа в тому, що науковці досі знаходять в «Літописі» актуальні для дослідження моменти та й сам текст перевидань, порівняно з оригіналом рукопису, що зберігається у фондах Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург), містить значну кількість неточностей. Зокрема, проблемна ситуація склалася з портретами гетьманів, представленими на мініатюрах у рукописі літопису. Перипетії щодо їхньої публікації проаналізовано Т. Таїровою-Яковлевою в статті «Літопис Самійла Величка: до питання про нове академічне видання» [19].

По-перше, представники Тимчасової комісії для розбору древніх актів, котрі підготували до першої публікації текст рукопису, зазначивши в передмові, що наявні в «Літописі» 10 портретів українських гетьманів – «доволі немистецької роботи», не включили їх до видання [8, с. 8]. Але через незначний проміжок часу, на замовлення В. В. Тарновського, в період поширення серед українського панства козацького походження тенденцій до усвідомлення національної ідентичності, київський художник Г. А. Васько намалював олійними фарбами значні за розмірами копії обраних портретів, дещо змінивши оригінальні зображення. Трансформовані портрети І. Виговського, П. Тетері, Д. Многогрішного, І. Брюховецького та М. Ханенка було опубліковано в

книзі В. Антоновича і В. Беца «Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях та портретах» [5]. Саме їх найбільш тиражували впродовж понадстолітнього часу наукові й науково-популярні видання, із зазначенням, що це – портрети з літопису Самійла Величка. Друге видання, опубліковане ВУАН у 1926 р. (було надруковано лише перший том), містило оригінальні зображення Б. Хмельницького, І. Виговського та Ю. Хмельницького. В перевиданому 1991 р. українською мовою «Літописі» містяться як оригінальні портрети, так і інтерпретовані Г. А. Васьком [6; 7].

По-друге, оскільки портрети в рукописі «Літопису» не підписано, традиційно їх атрибутували за розташуванням у певному місці тексту. Але Т. Таїрова-Яковлева засумнівалася у правильності приписування портретів П. Дорошенкові та І. Самойловичу. Перший справді не відповідає «канонічному» зображенню, представленому на гравюрі австрійця Йоганна Лерха 1674 р. Але, це, вважаємо, без глибокої аргументації, не може заперечити можливість зображення автором портрета саме П. Дорошенка. Щодо аргументації дослідниці відносно другого портрета, виникли суттєві заперечення. Оскільки очі зображеного заплужені, а руки «складені на грудях», Т. Таїрова-Яковлева зробила висновок, що це – І. Брюховецький «во гробу» [19, с. 191]. Насправді, руки гетьмана складені не в поховальній, а в молитовній позиції, так званій позі «кроткого передстояння». «Кротость» важлива якість справжнього християнина, яка поєднує м'якість характеру з твердістю духу. Саме такий образ І. Самойловича змальовує літописець [9, с. 305]. До того ж, таким чином автор портрета міг акцентувати священницьке походження гетьмана. До речі, в такій позі його (щоправда, з відкритими очима) зображено на прижиттєвому портреті на стіні Троїцького собору Густинського монастиря [11, дод. 3, табл. 3, № 43]. Ну і, насамкінець, вірогідність версії Т. Таїрової-Яковлевої заперечує факт наявності на портреті родового герба І. Самойловича. Тобто, всі портрети можна вважати такими, що передають уявні чи реальні образи конкретних українських гетьманів, якими їх хотів передати автор (чи автори) малюнків.

Стосовно проблеми авторства зображень серед дослідників немає одностайної думки. Наприклад, Ю. О. Шпак зазначає, що всі портрети міг намалювати особисто автор літопису, хоча: «... є сумніви стосовно авторства деяких... Це пов'язане з біогра-



фічними відомостями про Самійла Величка. Відомо, що наприкінці роботи над Літописом, він втратив зір, тому другу частину цього твору написано його учнями та помічниками під диктовку» [20, с. 201]. Т. Г. Таїрова-Яковлева не така категорична: «... Із великою долею ймовірності можна припустити, що автор ілюстрацій бачив цих людей навч і робив не парадні портрети, але живі замальовки, в яких він аж ніяк не лестив «сильним світу цього», а зображував їх з усіма вадами, талановито підкреслюючи індивідуальні риси. Цілком імовірно, що художник навчався в Києво-Могилянській академії й був обізнаний із живописними взірцями Відродження... А можливо, ним був сам С. Величко? Принаймні можна не сумніватися, що він не став би вмщувати у своєму творі, на який поклав стільки праці, далекі від оригіналів зображення. А у військовій канцелярії, де він служив, точно пам'ятали обличчя гетьманів» [19, с. 191]. Детальний же аналіз оригінальних зображень, вказує на те, що художні почерки їх авторів різняться. Цей факт констатувала ще К. Лазаревська у передмові до другого видання «Літопису». Зокрема, вона звернула увагу на те, що портрет Богдана Хмельницького намальовано у своерідній манері на тому ж папері, на якому писана перша частина рукопису тушшю, сепією і блейвайсом. Портрети Івана Виговського та Юрія Хмельницького мальовано в іншій манері, лише тушшю та сепією, на іншому папері [17, с. XIV XV]. Ми дотримуємося думки, що авторів у портретів було кілька, але скільки – можна буде визначити лише після публікації якісних копій усіх зображень. Або ж – під час безпосереднього ознайомлення з оригіналом рукопису.

У цій статті вперше аналізуються зображення на портретах військових клейнодів – булав, що вособлювали найвищу військову владу. Не дивно, що цей головний атрибут гетьманської влади міститься на всіх портретах (рис.). Зважаючи на тогочасний становий символізм, булава для козацького середовища була сакральною річчю. Ще 1581 р. під час обрання ватажком С. Зборівського, в промові запорожців, що супроводжувала подію, булава сприймалася ритуальною санкцією зведення в гетьманський чин: «...подаємо тобі, цю відзнаку перших гетьманів цього місця, що нам щасливо, з доброю славою наказували. А ми тепер при тій булаві віддаємо твоїй ласці самих себе із нашим вірним хотінням і всілякою послушністю, бажаючи тобі того, щоб довго

нами керував, через що зажив безсмертної слави собі, нам, милій вітчизні та своїм нащадкам» [12, с. 250; 21, с. 22]. Козаки сприймали цей атрибут гетьманської влади якщо не як річ, що має магичну силу та ошчасливорює гетьманський провід, то, принаймні, як уособлення доброї слави й воєнного щастя Війська Запорозького.

Кожне зображення булави на портретах індивідуальне і має певну семантику, характеризує авторський задум щодо донесення до читача літопису певного образу. Розрізняються булави розташуванням та оздобленням. Саме на них і акцентуємо увагу в своєму дослідженні.

Помітно, що І. Брюховецький, П. Дорошенко, М. Ханенко та І. Мазепа тримають булаву в правій руці, Б. Хмельницький, І. Виговський та П. Тетеря – у лівій, а на портретах гетьманів Ю. Хмельницького, Д. Многогрішного й І. Самойловича вона лежить на столі. Таким чином, по-перше, автор малюнків міг передати гетьманів правшами або лівшами. По-друге, покладена на стіл булава може символізувати певні риси характеру цих гетьманів. Але, звичайно, головним у такому зображенні є зайнятість їхніх рук. У І. Самойловича вони складені у молитовній позиції, Ю. Хмельницький тримає в руці інший предмет. Руки Д. Многогрішного зображено так, ніби він з кимось спілкується.

Булави в руках І. Виговського, І. Брюховецького, П. Тетері, П. Дорошенка та М. Ханенка зображено вертикально. Подібне положення притаманне парадним зображенням інсигній володарів різних держав. Зокрема, так тримають їх царі та королі на парадних портретах. Тобто, в даному випадку булави підкреслюють репрезентативний характер портретів очільників європейської держави. На першому і останньому портретах гетьманів з літопису положення булав оригінальне – гетьмани тримають їх у руці горизонтально. У Б. Хмельницького наверх булави дещо нахилене. Цим самим ніби підкреслюється особливість цих діячів, привертається увага до них. Разом із тим, дане положення символізує своєрідну завершеність військових справ, підкреслює своєрідну втому, яка вбачається в позах та рисах обличчя власників булави.

У семи гетьманів булави намальовано повністю. На булаві Ю. Хмельницького зображено лише яблуко зі втулкою та частину руків'я. На портретах П. Дорошенка та І. Самойловича гетьманську інсигнію хоча і вимальовано більш детально, однак також

не повністю – руків'я зображено лише на половину. Яблука всіх булав кулеподібні, з невеликими фігурними навершьями, руків'я знизу закінчуються втулками з облямівками. Облямівками прикрашено й руків'я кількох булав. Очевидно, ці форми булав автор малюнків обрав не випадково. Справа в тому, що у вітчизняних музейних колекціях представлені й булави із грушеподібними та еліпсоподібними яблуками. Але, як свідчать джерела, саме інсигнії з кулеподібним яблуком були найрозповсюдженіші серед жалуваних булав. Можливо, в даному випадку підкреслювалася панівна зовнішньополітична орієнтація гетьманів.

На портретах із першого тому «Літопису» (Б. Хмельницького, І. Виговського та Ю. Хмельницького) булави дуже подібні за формою. Головна відмінність – наявність горизонтального орнаментального пояса по центру яблука булави І. Виговського та кількість концентричних смуг на втулках. Вважаємо, це може бути одна і та ж булава. Справа в тому, що у джерелах з 1654 по 1660 р. фігурує лише булава, жалувана російським царем (січень 1654 р., вересень, листопад 1657 р., лютий 1658 р., жовтень 1659 р.) [3, стб. 231; 1, с. 13, 45, 254; 6, с. 263]. Але, якщо взяти до уваги інформацію з листа боярина В. В. Бутурліна від 20 грудня 1653 р. до царя Олексія Михайловича, ця булава була оздоблена дорогоцінним камінням [3, стб. 225]. Тому тільки зображення клейноду в руках гетьмана І. Виговського відповідає цій характеристиці. Донині подібних булав науковцям не вдалося віднайти ні у вітчизняних, ні в зарубіжних музейних колекціях. Хоча у фондах Національного музею історії України (РДМ-1842) та Волинського обласного краєзнавчого музею (КВ-3021 МЗ-389) зберігаються схожі інсигнії, але замість оздоблення камінням вони мають гравіювання.

Більшість булав на гетьманських портретах із другого тому «Літопису» оздоблено багатше. Так, клейнод П. Тетері (рис. 5<sup>1</sup>) не схожий ні на який аналог з інших портретів, ані на відомі музейні артефакти. Кулеподібне яблуко цієї булави оздоблене різними вертикальними опуклими «пелюстками», що розеткоподібно розходяться від вертикальної осі, і подвійною опуклою горизонтальною облямівкою по центру яблука та в середній частині руків'я. На нашу думку, в даному випадку автор малюнка відобразив реально існуючу булаву, а її відмінність від інших по-

---

<sup>1</sup> Рисунки див. на вклейці VI.

яснюється походженням. Відомо, що її привіз 1663 року І. Мазепа з Речі Посполитої [22, с. 214–215].

П. Дорошенко та І. Брюховецький тримають типові для свого часу клейноди. Так, на портреті керманича Правобережного Гетьманату П. Дорошенка зображена турецька булава (рис. 6). Хоча достеменно не відомого, яка саме – надана 1669, 1672 чи 1674 рр. Художник в «Літописі» зобразив її з яблуком, щедро оздобленим дорогоцінним камінням та гравіюванням, зверху з навершям, а знизу – з прикрашеною подвійною облямівкою втулкою. Опис деяких турецьких булав Дорошенка зберігся завдяки доповідній записці Степана Часовнікова про приймання до Збройної Палати клейнодів гетьмана від 30 жовтня 1676 р. Зокрема, на портреті може бути зображена «...булава з напоями золотими, з чорнінням, місця на яблущі і гніздах, в які вставлено каміння золоте, а в них 13 камінців смарагдів, 6 камінців і в тому числі 5 каменів рубінів, а шостий – простий, між місцями чорніння земля, а руків'я срібної чеканки, різне» [4, стб. 767]. Булава XVII ст., стилістично схожа на клейнод П. Дорошенка, зберігається у фондах Львівського історичного музею (ЛІМ-№3-3917). Камінням та гравіюванням, але іншим ніж у Дорошенка, оздоблено й булаву очільника Лівобережного Гетьманату І. Брюховецького (рис. 4). Російські джерела зберегли відомості про подібну булаву, яку йому привіз і офіційно вручив від імені російського царя стольник і князь Микита Гагарін 15 серпня 1663 р.: «...булава срібна, золочена, з бірюзою і раковинами... на булаві тафта багряна...» [16, арк. 138].

Клейнод, жалуваний королем Речі Посполитої, зображено в руках гетьмана М. Ханенка. Незважаючи на існування довгий час в українській історичній науці думки, що польський монарх визнав урядування П. Дорошенка і надіслав йому булаву, В. Смолій та В. Степанков довели, що в листопаді 1671 р. вона була вручена саме Ханенку [18, с. 496]. Як і П. Тетеря, М. Ханенко, тримає не характерну ані для української, ані для польської традиції булаву, аналоги якій відсутні як в музейних колекціях, так і в парадному та батальному живописі. Проте в мистецькому плані цей екземпляр доволі цікавий. Автор малюнка детально вималював оздоблення яблука гетьманського клейноду (рис. 8). Воно має по центру горизонтальний орнаментальний пояс, подібний до нанесеного на булаву Івана Виговського, але знизу тримається на чашелистнику, що плавно переходить у втулку з облямівкою.

Подібним чином оздоблено й булаву Івана Мазепи (рис. 10), але в неї іншої форми каміння в горизонтальному фризі, чашелистник, а також наявна розетка під наверхшам, відсутня в булаві Ханенка.

На портретах Д. Многогрішного й І. Самойловича зображено одну булаву (рис. 7, 9), яблуко якої дуже схоже на клейнод у руках І. Виговського. Але на ній відсутня інкрустація камінням. Справді, на гетьманських елекціях 1669, 1672, і в 1687 рр. фігурувала одна і та ж московська булава [10, с. 150; 13, арк. 78; 2, стб. 944; 14, арк. 33–34; 15, арк. 119].

Кілька слів про те, чи можна вважати зображення булав на портретах з літопису Самійла Величка такими, що адекватно відображають реальні інсигнії конкретних українських гетьманів. Вважаємо, що в багатьох випадках так. Перебуваючи в канцелярії Генерального військового писаря з 1690-х років, літописець на власні очі бачив принаймні булаву І. Мазепи. Люди з оточення літописця, безсумнівно, могли бачити булаву в руках І. Самойловича, М. Ханенка та П. Дорошенка. Деталізація зображення булав П. Тетері й І. Брюховецького наштовхує на думку про вірогідність знайомства автора малюнків з їхніми оригіналами. Певна схематизованість відтворення булави Б. та Ю. Хмельницьких, відсутність на ній оздоблення наштовхує на думку про можливість зображення не реальної інсигнії, жалуваної московським царем, а її узагальненого образу.

Таким чином, Літопис Самійла Величка є важливим джерелом для вивчення булав, як символів найвищої влади Гетьманщини і Війська Запорізького. Місця розташування булав на малюнках з нього підкреслюють створені літописцем образи гетьманів. Оздобленням «яблук» акцентовано увагу на походженні інсигній та фактах використання різними гетьманами однієї булави (як у випадку з клейнодами Б. та Ю. Хмельницьких, Д. Многогрішного й І. Самойловича), що підтверджуються писемними джерелами. На портреті П. Дорошенка зображено булаву, якій існує безпосередня аналогія в музейній колекції, що дозволяє більш точно датувати музейний екземпляр. На інших зображено клейноди, повних аналогій яким поки що не віднайдено. Але це не значить, що їх не існує. Оскільки екземпляри з головної збірки, де зараз зберігаються оригінали булав, Збройної палати Московського Кремля, досі не введено до наукового обігу.

## Література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России: в 15 т. – СПб.: Типография П. А. Кулиша, 1863. – Т. 4: 1657–1659. – 276 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России: в 15 т. – СПб.: Типография Эттінгера, 1878. – Т. 9: 1668–1672. – 1037 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России: в 15 т. – СПб.: Типография Пантелеевых, 1878. – Т. 10: (Дополнение к III тому). Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россією. 1653–1654. – 838 стб.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России: в 15 т. – СПб.: Типография Эттінгера, 1882. – Т. 12: 1675–1676. – 437 с.
5. Антонович В. Б. Исторические деятели Юго-западной России в биографиях и портретах. По коллекции В. В. Тарновского / В. Б. Антонович, В. А. Бец. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1883. – IV, 82, II с., 20 л. ил.
6. Величко С. В. Літопис: в 2 т. / С. В. Величко; [пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 1991. – 371 с.
7. Величко С. В. Літопис: в 2 т. / С. В. Величко; [пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – 1991. – 642 с.
8. Величко С. Летопись событий в Югозападной России в XVII ст.: в 4 т. / С. Величко. – К.: в Лито-типографском заведении Иосифа Вальнера, 1848. – Т. 1: Сказание о войне казацкой с поляками, через Зеновия Богдана Хмельницкого, Гетмана войск Запорожских, в осми летах точившейся, а до двенадцати лет у Поляков с иными панствами провлекшейся. – 1848. – VIII, 454, 51, XXX, II с.
9. Величко С. Летопись событий в Югозападной России в XVII ст.: в 4 т. / С. Величко. – К.: в Лито-типографском заведении Иосифа Вальнера, 1848. – Т. 2: Повествования летописаная о малороссийских и иных отчасти поведениях собранная и здесь описанная. – 1851. – 612, XVII, III с.
10. Гордон П. Дневник 1684–1689 / П. Гордон; [пер. с англ. Д. Г. Федосова]. – М.: Наука, 2009. – 340 с.
11. Ковалевська О. О. Зображення кризь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. В 2-х ч. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – Ч. 2. Додатки. – 330 с.
12. Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). / І. Крип'якевич, Б. Гнатович, З. Стефанів; [упоряд. Б. З. Якимович]. – Львів: друк Медичкий-Тиктор, 1936. – 570 с.
13. Российский государственный архив давних актов, г. Москва. – Ф. 124. Малороссийские дела 1654 – 1746 гг. – Оп. 2. – Д. 7. Акты избрания в Глухове при боярине князе Ромодановском в Малороссийские гетманы Демьяна Игнатовича Многогрешного учинившего двадцать

семь договорных статей с приложением неженских и киевских мешан просительных статей, с воспоследовавшими на оные ответами, и с записью по которой он гетман со старшиною, казаками и мешанами учинили царю Алексею Михайловичу присягу за подписанием его гетмана и малороссийского духовенства и старшины 6 марта 1669 г. — 143 л.

14. Российский государственный архив давних актов, г. Москва. — Ф. 124. Малороссийские дела 1654 — 1746 гг. — Оп. 2. — Д. 11. Акт отрешения от гетманства Ивана Самойловича и избрание 25 июля в Крымском походе у речки Коломак в Гетманы генерального асаула Ивана Мазепу при боярине князе Василие Голицыне. Тут же статьи учиненные в оном же походе, и в двойне написанные, из которых первые подписаны им гетманом и всею малороссийскою старшиною с приложением его гетманской в верности к государям присяги, а вторые духовными малороссийскими особами июль 1687 г. — 296 л.
15. Российский государственный архив давних актов, г. Москва. — Ф. 124. Малороссийские дела 1664 — 1798 гг. — Оп. 5. — Д. 10. Статейный список об избрании Ивана Самойловича гетманом, показание Ивана Мазепы о действиях и настроениях Дорошенка не ранее 1672 г. — 146 л.
16. Российский государственный архив давних актов, г. Москва. — Ф. 214. Сибирский приказ 1614 — 1717 гг. — Оп. 3. — Д. 6672. О избрании на гетманство в Малороссии Ивана Брюховецкого и о посылке и о пожаловании Его Царским знаменем и булавою и о посылке оных со стольником и князем Никитою Григорьевичем Гагариным. — Ч. 2. — 237 л.
17. **Самійло Величко**. Сказаніє о войне козацкой з поляками / С. Величко. — К.: У друкарні Української Академії Наук. — 1926. — XVI, 268 с. — Т. 1. — (Пам'ятки українського письменства).
18. **Смолій В. А.** Петро Дорошенко: політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков; НАН України, Інститут історії України. — К.: Темпора, 2011. — 632 с.
19. **Таїрова-Яковлева Т. Г.** Літопис Самійла Величка: до питання про нове академічне видання / Т. Г. Таїрова-Яковлева // Український історичний журнал. — 2012. — № 2. — С. 190–198.
20. **Шпак Ю. О.** Портрети гетьманів у тексті Літопису Самійла Величка як вияв інтермедіальності / Ю. О. Шпак // Вісник Харківського національного університету. — 2010. — № 910. — Серія: Філологія. — Вип. 60. Ч. 1. — С. 199–204.
21. *Pamiętniki do życia i sprawy Samuela i Krzysztofa Zborowskich* / [zebrał Żegota Pauli]. — Lwów: Nakładem Jan Millikowski, 1846. — 215 s.
22. *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego* / [wyd. F. Kluczycki]. — Kraków: drukarnia «Czas», 1880. — Т. 1. — Cz. 1: obejmujące pisma od roku 1629 do roku 1671. — 750 s.

*Анатолій Щербань, Надія Бабкова*

**Булави з гетьманських портретів літопису Самійла Величка:  
компаративістський аналіз**

У «Літописі» Самійла Величка міститься 10 портретів українських гетьманів, на кожному з яких намальовано булаву. Кожне зображення цієї інсигнії індивідуальне і має певну семантику, характеризує авторський задум щодо донесення до читача літопису певного образу козацького очільника. Розрізняються булави розташуванням та оздобленням. Саме на них акцентовано увагу в представленому дослідженні. Також наведено згадки про конкретні булави у писемних джерелах та проведено аналогії з представленими у музейних колекціях.

**Ключові слова:** Самійло Величко, літопис, гетьман, булава.

*Anatolii Shcherban, Nadiia Babkova*

**Warders from Hetman Portraits in the Samiilo Velychko's Chronicle:  
Comparative Analysis**

10 portraits of Ukrainian Hetmans with warders are in "Samiilo Velychko's Chronicle". Each image of this insignia is individual and contains definite semantics, characterizes author's idea about creating special character of Cossacks leader for chronicle reader. Warders differs in placing and decorations. They are in the limelight of a given research. Mentioning concrete warders in written sources are given and analogs in various museum collections are traced.

**Keywords:** Samiilo Velychko, chronicle, Hetman, warder.



## **Натільна сорочка В. Л. Кочубея (з історії одного унікального експонату)**

*Про унікальний експонат Полтавського краєзнавчого музею імені  
Василя Кричевського з «жуківською» історією.*

**Ключові слова:** Жуки, Покровська церква, натільна сорочка, В. Л. Кочубей, В. В. Кочубей.

14 липня 1708 р. генерального суддю В. Л. Кочубея та його свояка полтавського полковника І. І. Іскру було страчено за подання доносу на гетьмана І. Мазепу. Російський цар Петро I наказав обезголовити донощиків і позбавити їх родини всіх маєтностей [2, с. 155].

В експозиції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського представлена сорочка Василя Леонтійовича Кочубея (бл. 1640–1708), в якій саме і було страчено державного діяча Гетьманщини XVIII ст.

Сорочка натільна, інвентарний номер Тк 2682, ПКМВК 7565. Її розміри: 156 × 46 см. Матеріал виготовлення: шовк; техніка виробництва: шиття [4, с. 139–140]. Зберігається у музеї з 1919 р. Проте історія цього унікального експонату досить цікава і, скажімо, багата на події.

Після страти Василя Кочубея його натільна сорочка зберігалась у Покровській церкві села Жуки неподалік Полтави. Свого часу село належало полтавському полковнику Федору Івановичу Жученку (? –1709). Федір Жученко не мав синів, лише двох дочок, що були в заміжжі – Любов (? –1722) – за генеральним суддею Василем Леонтійовичем Кочубеєм, і Парасковію (? – не пізніше 1715) – за полтавським полковником Іваном Івановичем Іскрою. Тому Федір Жученко заповів частину своїх маєтків, у тому числі і село Жуки, Кочубеям, що підтверджено за ними царською грамотою від 30 серпня 1718 р. [1, с. 32].

У Покровській церкві цього села первісно зберігалися реліквії, пов'язані з іменем генерального судді Війська Запорозького Василя Леонтійовича Кочубея, серед яких і сорочка, що в ній його стратили.

У 1743 р. в цьому храмі, в родинній усипальниці було поховано полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея, сина Василя Леонтіївича. У скляному футлярі навпроти бічного вівтаря Покровської церкви зберігались три історичні документи [1, с. 35].

Перший – це письмова заява дійсного статського радника Семена Михайловича Кочубея від 13 липня 1824 р. про щорічне поминання 15 липня його предка – Василя Леонтіївича Кочубея [1, с. 35].

Другий – лист дійсного статського радника Семена Михайловича Кочубея на ім'я священника Жуківської Покровської церкви Федора Романовського від 25 січня 1826 р. про зберігання тут сорочки, в якій був страчений Василь Кочубей [1, с. 35].

Третій – Указ Полтавської духовної консисторії від 12 листопада 1837 р. за № 8794, що дозволяв перемістити сорочку Василя Кочубея в Диканську – до домової церкви майорату князів Кочубеїв [1, с. 36–37].

Основною причиною перенесення реліквії у більш безпечне місце став вчинок однієї з жуківських матінок, яка випрала сорочку. З 1837 р. реліквія зберігалась у вогнетривкій шафі, влаштованій у кам'яній ніші Диканського палацу, в колишній молитовні князів Кочубеїв. Відомий полтавський історик Василь Бучневич зазначає: «Сорочка ця довга, шовкова, рожевого кольору, з широкими рукавами, що втратила від часу первісний свій колір» [1, с. 37].

Останнім власником Диканського маєтку з навколишніми землями став онук Віктора Павловича – генерал-лейтенант Віктор Сергійович Кочубей (1860–1923). За прихильність до збереження монархії, він був заарештований під час Лютневої революції 1917 р. У Диканьці постійно проживала лише його дружина Олена Костянтинівна. Після звільнення з-під арешту В. С. Кочубея родина була змушена емігрувати. Кочубеї, тікаючи від небезпеки, залишили все своє майно в маєтку, архів, а також сімейні реліквії: одяг, в якому стратили В. Л. Кочубея, його зброю і церковне начиння [10].

Наступним етапом в історії сорочки стала робота Українського наукового Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, метою якого була охорона і вивчення пам'яток історії та культури, збереження й

поповнення музейних збірок, популяризація історичних та пам'яткоохоронних знань. Товариство розробило план устрою Губернського комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи, за 1919 рік ним взято на облік майже 40 тисяч предметів. Зокрема, у лютому 1919 року музей від Надзвичайної комісії одержав шовкову сорочку Кочубея, що до цього зберігалася у сейфі Товариства взаємного кредиту імені Кочубея [3, с. 100–104].

У науковому збірнику музею за 1928 р. описується збірка з історії України, де зазначаються відомості і про сорочку В. Л. Кочубея [9, с. 65].

До 1941 р. музей мав багату експозицію: його фонди нараховували близько 118 тисяч експонатів. З початком наступу радянських військ та визволення Полтавщини частина музейної колекції була вивезена фашистськими окупантами до Німеччини, а сама будівля у вересні 1943 р. була спаленою. Частина ж колекції врятована завдяки евакуації найвідоміших експонатів до Уфи і Тюмені у вересні 1941 р. Пізніше доволі велику кількість експонатів було зібрано на згарищі, а деякі колекції повернуто 1948 р. з Німеччини, правда, після їх перегляду і залишення частини у київських музеях.

За документами Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського натільна сорочка, в якій було страчено генерального суддю Василя Леонтійовича Кочубея, повернулася до закладу в 1948 р. Вона тривалий час експонувалася впродовж 1964–1989 рр.

Науково-дослідний реставраційний центр музейних цінностей та реліквій України, в особі директора, Степан Марії Гаврилівни, за проханням Полтавського краєзнавчого музею у 1990 р. здійснив ряд реставраційних заходів (загальну очистку, консервування, дублювання) цього унікального експонату. В акті його передачі реставраторам указано, що на сорочці місцями зруйнована структура тканини, існують доволі значні плями, забруднення. Перед реставрацією зазначено, що сорочка розірвана у кількох місцях, тканина дуже тендітна, залита кров'ю (рис. 1<sup>1</sup>). Паспорт реставрації характеризує ряд учинених реставраційних робіт: сорочка промита в перхлоретилені, збережено виражені плями крові, які після промивання відновили яскравість, дуб-

---

<sup>1</sup> Рисунки див. на вклейці VII.

лююча тканина пофарбована чайним розчином на алюмокалієвих квасцях і здубльована на клей А-45-К. Тканина консервована клеєм А-45-К у пропорції 1:12 на ацетоні. За результатами виконаних робіт сорочка була очищена і в місцях розривів здубльована (рис. 2) [7].

Переоцінити значення цього експонату у збірці музею важко, адже він, беззаперечно, має величезну історичну і мистецьку вартість, неабияку атрактивність і займає чільне місце в експозиції «Унікальні предмети у зібранні музею (Скарбниця)» Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

### Джерела та література

1. **Бучневич В. Е.** Село Жуки. Полтавського повіту / В. Е. Бучневич // Труды ПУАК. – Полтава, 1916. – Вып. 14. – С. 31–43.
2. **Гаврилишина Н. А.** Маєтності роду Кочубеїв (II половина XVII – 60-ті рр. XVIII ст.): формування, господарство, географія / Н. А. Гаврилишина // Краєзнавство. – К., 2013. – № 3. – С. 149–157.
3. Записки Українського наукового Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919. – Вип. 1. – 105 с.
4. Інвентарна книга ПКМ імені Василя Кричевського «Тк-3» (1948 р.) // Робочий архів НД відділу фондів ПКМ імені Василя Кричевського. – 198 с.
5. **Ломко О. М.** Меморіальні речі В. Л. Кочубея у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського / О. М. Ломко // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/ist/21nov2017/64.pdf>
6. **Мокляк В., Супруненко О.** Місце церкви Покрови Пресвятої Богородиці у с. Жуки Полтавського району / Володимир Мокляк, Олександр Супруненко // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: зб. мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; Полтав. район. рада; [ред. кол.: Л. В. Бабенко, М. М. Кононенко, А. Г. Логвиненко та ін.; О. Б. Супруненко (відп. ред.)]. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 24–30.
7. Полтавський краєзнавчий музей. Матеріали по реставрації музейних предметів групи «Тканини» (Київ), 1990 р. // Робочий архів НД відділу фондів ПКМ імені Василя Кричевського.
8. **Походяща О. Б.** До історії створення епітафії на честь В. Кочубея та І. Іскри / О. Походяща // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – Київ; Нікополь, 2013. – Вип. 22. – Ч. II. – С. 36–43.
9. **Рижено Я.** Збірки з історії, етнографії мистецтва та промисловості / Яків Рижено // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ; [за

ред. Бандеровського В., Риженка Я., Гавриленка М.]. – Полтава, 1928. – Т. 1. – С. 63–116.

10. **Скрипченко Н.** Диканський масток Кочубеїв (II половина XVII – початок XIX ст.) / Н. Скрипченко // Електронний ресурс. – Режим доступу: [http://chtyvo.org.ua/authors/Havrylyshyna\\_Nataliia/Dykanskyi\\_maletok\\_Kochubeiv\\_II\\_polovyna\\_XVII\\_\\_pochatok\\_KhIKh\\_st/](http://chtyvo.org.ua/authors/Havrylyshyna_Nataliia/Dykanskyi_maletok_Kochubeiv_II_polovyna_XVII__pochatok_KhIKh_st/)
11. Україна – козацька держава / [упоряд. Недяк В. В.; наук. ред. Шербак В. О., Федорук О. К.]. – К.: Емма, 2007. – 1216 с.

*Марина Кондратенко, Роман Прохватило, Ірина Тарасу*

**Натільна сорочка В. Л. Кочубея (з історії одного унікального експонату)**

Публікація про історію походження та реставрацію унікального експонату Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського – натільної сорочки В. Л. Кочубея, в якій генерального суддю гетьманського уряду було страчено за подання доносу на гетьмана Івана Мазепу 14 липня 1708 р.

**Ключові слова:** Жуки, Покровська церква, натільна сорочка, В. Л. Кочубей, В. В. Кочубей.

*Maryna Kondratenko, Roman Prokhvatilo, Iryna Tarasu*

**Undershirt of V. L. Kochubei (from history of one unique exhibit)**

Publication is about origin and restoration of the unique exhibit of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum – undershirt of V. L. Kochubei, in which the general judge of Hetman administration was executed according to the accusation by Ivan Mazepa on July 14, 1708.

**Keywords:** Zhuky, Church of the Virgin of Mercy, undershirt, V. L. Kochubei, V. V. Kochubei.

## «Дуб шведського короля Карла XII» на полі Полтавської битви: міфи та реалії<sup>1</sup>

*Досліджуються місце знаходження так званого «дуба Карла XII» на полі Полтавської битви, легенди та міфи, пов'язані з ним, маршрут відступу шведського короля через Малобудищанський ліс.*

**Ключові слова:** Полтава, Полтавська битва, «дуб Карла XII», Малобудищанський ліс, Клаус Гріль, Георг Нотман, Віра Ельяшевич.

Полтавська битва – подія, що відбулася понад 300 років тому, і з плином часу увібрала в себе чимало міфів та легенд. Частина з них носить відверто фантастичний характер, але деякі цілком могли відбуватися і насправді. Це ж можна сказати і про об'єкти, пов'язані з Полтавською битвою. Більшість із них знаходяться чи знаходились безпосередньо на самому полі Полтавської битви. До таких об'єктів відноситься і, так званий, «дуб Карла XII».

Дерево, назване іменем шведського монарха, росло майже у центрі Малобудищанського лісу. Ще у 1897 р. його бачив майор шведської армії Клаус Гріль. Він був палким шанувальником військової історії, і коли по обміну потрапив на стажування до російської армії, то не оминув нагоди побувати на полі Полтавської битви. До Полтави К. Гріль прибув у супроводі данського лейтенанта Реннінга, який добре володів російською мовою і був майору за перекладача. По полю офіцерів водив майбутній засновник музею Полтавської битви на Шведській Могилі – І. Ф. Павловський. Свої враження від екскурсії К. Гріль виклав у статті «Записи із щоденника відрядження до Полтави у 1897 році» [10]. Спочатку І. Павловський повів своїх гостей до Малих Будищ. Там вони, за словами К. Гріля, побачили красиву, маленьку садибу, з усіх боків оточену мальовничим лісом. І. Павловський знав господиню маєтку Віру Семенівну Ельяшевич, але через те, що її вдома не було, гідом гостей стала донька господині – Софія.

---

<sup>1</sup> Ілюстрації див. на вклейці IV.

У своїй статті К. Гріль написав: «Поблизу будинку, у садку росте надзвичайно великий дуб, вищий за всі дерева навколо. Кажуть, що шведський король часто відпочивав під його кроною, а також, що саме там він лежав поранений, коли дозволяла погода. Цей дуб і досі називають дубом Карла XII. Ми заміряли обхват цього велетенського дуба на відстані 1 метра від землі. Він становив 6,72 метри» [1, с. 17]. К. Гріль зробив фото дуба, яке розмістив у своїй статті [10, с. 60].

Історія про дуб шведського короля, яку К. Гріль почув на полі Полтавської битви, носить відверто фантастичний характер. Поранення у ліву ступню Карл XII отримав у свій День народження – 16 червня 1709 року – за 11 днів до Полтавської битви. На той час його штаб-квартира знаходилася біля Полтави, на території Хрестовоздвиженського монастиря. Короля поранили неподалік Нижніх Млинів під час спроби загону московської армії переправитися на правий берег Ворскли. Завдяки запорожцям ту переправу вдалося унеможливити. У той же час на північ від Полтави московитам переправитись все ж вдалося. На правому березі Ворскли між селами Семенівка (Сем'янівка) та Петрівка вони захопили плацдарм, на який згодом переправилася вся московська армія. Основні сили шведів на той час знаходились у Жуках. Після переправи армії Петра I на правий берег Ворскли, шведів та московитів розділяло всього 5 км практично відкритої місцевості. Враховуючи небезпеку нападу супротивника, шведи відвели свої війська від Жуків під саму Полтаву.

У небезпечній зоні знаходився і «дуб Карла XII». Від табору московитів до дуба було близько 6 км, а з перенесенням табору до Яківців, практично увесь Малобудищанський ліс контролювався іррегулярною кіннотою Петра I [12, к. 26b]. За таких умов шведський монарх аж ніяк не міг тоді відпочивати під «своїм» дубом. Та й не до відпочинку йому було. У цей час він цілодобово займався облогою Полтавської фортеці та підготовкою до «генеральної баталії».

У червні 1909 р. в Російській імперії гучно відзначали 200-річчя Полтавської битви. Основні святкові заходи відбувалися у Полтаві. Їх широко висвітлювали центральні та місцеві періодичні видання. У часописі «Нива» № 31 за 1909 р. було розміщене і фото «дуба Карла XII». Світлина мала підпис: «Цьому дубу більш, ніж 500 років. Живий свідок славної перемоги Петра Великого».

над шведами. За переказами, під цей дуб був принесений поранений король Швеції Карл XII. Обхват дуба 11 аршин (7,82 м). Знаходиться у маєтку В. С. Ельяшевої (Ельяшевич)» [7, с. 551]. Як бачимо, розбіжність у розмірах обхвату складає 1 м 10 см. Пояснити її можна тим, що у 1897 р. Клаус Гріль обміряв дуб на висоті 1 м від землі, а в 1909 р. його обміряли вже в іншому місці. Діаметр стовбура за обмірами 1897 р. мав би бути 2 м 14 см, а за інформацією часопису «Нива» – 2 м 49 см. А ось вік дуба свідчив про те, що посаджений він був десь на межі XIV–XV століть, тобто ще за доби Великого князівства Литовського у часи правління в ньому князя Вітовта.

Дуб, названий іменем шведського короля, позначений на «Плані сучасних околиць м. Полтави, що містить місце переправи армії Імператора Петра I через р. Ворсклу і поле бойовища 27 червня 1709 р.». Його у червні 1909 р. склали офіцери Корпусу Військових Топографів – капітан Кусов та штабс-капітан Міхельсон. Сьогодні – це єдина карта, на якій позначений «дуб Карла XII» [3].

На «Плані міста Полтави з околицями», складеному ще у 1857 р. унтер-офіцером Кобельковим, практично на тому місці, де у Кусова та Міхельсона позначений «дуб Карла XII», також зображене дерево. На жаль, під ним відсутній підпис, тож впевнено сказати, що це саме «дуб Карла XII» ми не можемо [4].

Згідно плану 1909 р., можна впевнено стверджувати, що дуб ріс на межі садиби Ельяшевичів з Малобудищанським лісом. При накладанні фрагменту плану Кусова та Міхельсона на сучасну Google Карту за допомогою програми «Google Планета Земля», можемо з незначною похибкою визначити координати місця, де ріс легендарний дуб. Спираючись на існуючі джерела та проведені дослідження, вони виявляються такими: 49°38'2.61" пн. ш., 34°31'50.36" сх. д.

У даний час на цьому місці знаходиться поле. Ні ліс, ні маєток Ельяшевичів, ні дуб біля нього на сьогодні не збереглися. Грунт по всій площі поля насичений залишками битої цегли, керамічних і порцелянових виробів. З плану видно, що у 1909 р. на території маєтку знаходилось близько півтора десятка будівель. Одна із них була якраз навпроти дуба. Край цього одноповерхового будинку добре видно на фото К. Гріля. На північ від садиби стояла церква. На жаль, цієї церкви сьогодні також немає.



Після локалізації місця «дуба шведського короля» на території ДІКЗ «Поле Полтавської битви» залишається визначити, чи могло це дерево взагалі мати до нього якийсь відношення, чи цей зв'язок усього лише легенда?

Про те, що Карл XII в день Полтавської битви був у Малобудищанському лісі, жодних сумнівів немає. На цей рахунок існує багато шведських джерел, які краще за всіх опрацював шведський історик Петер Енглунд. Результати своєї праці він опублікував у книзі «Полтава. Розповідь про загибель однієї армії» [11]. Для того, щоб визначити, чи міг король знаходитись біля дуба, названого його ім'ям, треба відтворити маршрут його руху через Малобудищанський ліс. Це варто робити з прив'язкою до сучасної місцевості.

27 червня 1709 р. близько 9.30–10.00 год. ранку каролінська армія по всьому фронту відступала з поля бою. Шведи рухалися на захід – до Малобудищанського лісу. Останнім почав відступати правий фланг шведської армії, за яким під час бою на ношах знаходився Карл XII. Маршрут руху шведського короля з великою долею вірогідності пролягав у напрямку сучасної Полтавської обласної клінічної психіатричної лікарні ім. О. Ф. Мальцева. Саме на її території починався тоді Малобудищанський ліс. Від того старого лісу на території лікарні ще залишилось 10 дубів. Їм вже понад 300 років і вони є нікими свідками відступу шведів. Загалом сьогодні тут росте 50 дубів, і разом вони складають ботанічну пам'ятку природи місцевого значення «Дубовий гай» [8, с. 261].

Коли король зі своїм супроводом наблизились до лісу, праворуч від них раптом з'явився батальйон московської піхоти. Шведи, після деякого вагання та невдалої спроби атакувати московитів кавалерією, все ж рушили далі. Ще до того, як схватися серед дерев, королівська валка була обстріляна мушкетним та артилерійським вогнем. Незважаючи на великі втрати, колона заглибилась у ліс. Там шведи взяли ліворуч – у напрямку болота – туди, де мав бути вузький перехід через нього. Сьогодні на місці переходу знаходиться дамба довжиною приблизно 100 м, і в сучасних умовах перехід через болото не був би великою проблемою. Понад 300 років тому для багатьох шведів він став смертельною пасткою. Почалося з того, що королівські ноші застрягли у болоті. Всі зупинились, і цим відразу скористались московити. З кількох десятків метрів вони розстрілювали шведів гарматним та

мушкетним вогнем. У тому жахитті загинуло багато людей, в тому числі і камергер та історіограф Карла XII Густаф Адлерфельт. Були вбиті обидва коня, які перевозили ноші. Король вцілів тільки тому, що його живим щитом оточили драбанти та гвардійці. Вони приймали на себе кулі, які призначалися для Карла XII. Королю знайшли коня, але через кілька секунд ядром йому відірвало ногу. Тоді Карл XII забрав коня у драбанта Югана Єрти, виїхав на ньому з болота і за хвилину зник серед дерев Малобудищанського лісу [2, с. 235].

На пошуки короля помчали генерал Адам Людвіг Левенгаупт та лейтенант драбантів Карл Густаф Горд. Невдовзі вони його знайшли. Карл XII сидів на Єртиному коні, поклавши тому на шию забинтовану ногу [2, с. 239]. Де саме Левенгаупт та Горд зустріли короля, – точно не відомо, але з великою вірогідністю це могло бути місце неподалік дуба, що ріс від місця переходу через болото на відстані 250–300 м.

До того, як король рушив у напрямку пушкарівського обозу, навколо нього зосереджувались залишки розбитої шведської армії. Від Малих Будищ у напрямку сучасної вулиці Яківчанської вела дорога. Ділянка цієї дороги, що проходила вздовж західної межі Малобудищанського лісу, збереглася і до нашого часу. Саме тут, очевидно, і збиралися шведи після поразки. Приблизно об 11.00 вони рушили по дорозі у напрямку сучасного Павленківського цвинтаря. У той час, доки збиралися залишки шведського війська, Карл XII цілком міг сидіти під «своїм» дубом. Звідси до місця зосередження армії було всього 150–200 м. Під дубом король міг радитись зі своїми генералами, там йому могли надавати медичну допомогу.

З одним із дубів Малобудищанського лісу (можливо, навіть із «дубом Карла XII») пов'язана ще одна легенда. За переказами, пастор Вестманландського полку Георг Нотман під час відступу шведської армії, боячись, щоб полкове срібло не дісталось московитам, закопав його у лісі під одним із дубів. Сам Нотман разом із залишками полку потрапив у полон, але повернувшись звідти після підписання Ніштадтського миру, відкопав срібло та повернув його на батьківщину. Тепер ці речі – посудина для вина, чаша для причастя, дискос і дарохранительниця – зберігаються у Стокгольмському музеї армії [5, с. 98].

Сьогодні місцевість, на якій ріс дуб шведського короля, включена до складу охоронної зони ДІКЗ «Поле Полтавської битви». Було б правильним на місці, де колись ріс величний «дуб Карла XII», посадити молодий дубок і дати йому ім'я шведського короля. Але серед голого поля навряд чи це деревце зможе вижити. На жаль, і вся місцевість тут не є привабливою для туристів. Між сучасними полями та городами височать купи побутового та будівельного сміття, ґрунтові дороги в дощ стають непрохідними.

Утім, все могло бути інакше ще у 2009 р. «Концепцією формування Національного заповідника «Поле Полтавської битви», автором, якої є В. О. Трегубов, місцевість, про яку йде мова, планувалось суттєво змінити. Так, біля місця переходу Карла XII через болото передбачалось створити музей – комплекс «Старовинне козацьке село». Планувально його пропонувалось розмістити навколо існуючого там ставка. До складу музейного комплексу мали б увійти архітектурні об'єкти, характерні для народної сільської архітектури XVIII століття з діючими промислами, корчмою, шинком, млинами та вітряками, житловими і господарськими садибними будівлями [9, с. 123]. Дуб за південно-західною околицею села міг би прикрасити місцевий краєвид та своєю незвичайною історією приваблювати до себе туристів. На жаль, проєкт поки, що залишається нереалізованим, отож говорити про його доповнення «королівським дубом» передчасно.

Залишається ряд питань, розгляд яких виходить поза межі теми представлених досліджень. Перш за все, мова йде про кілька об'єктів, що знаходились неподалік дуба. У першу чергу, це садиба Ельяшевичів та церква поруч із нею. Швидше за все, це – Троїцька церква, зведена у 1740 р. [6, с. 371]. Цілком можливо, що під час подій, котрі розглядаються у статті, церква вже існувала. Її згадує Петер Енглунд. За Енглундом Малобудищанський ліс починався десь за 800 м на північний схід від церкви у Малих Будищах [11, с. 187]. Якщо виміряти відстань від місця, де стояла церква, до дубів на території Полтавської обласної клінічної психіатричної лікарні ім. О. Ф. Мальцева, вона дорівнюватиме 800 м.

Дослідження поля Полтавської битви продовжуються і вже у найближчий час воно відкриє нам ще чимало таємниць.

## Джерела та література

1. **Безверхній О. В.** До питання про зв'язки І. Ф. Павловського з істориками та громадськими діячами Швеції / О. В. Безверхній // Зб. наук. ст. за матеріалами круглих столів, присвячених пам'яті історика, архівіста, музейника І. Ф. Павловського. – Полтава: ФОП Говоров С. В., 2015. – Вип. I (2011–2015 рр.). – С. 15–21.
2. **Енглунд П.** Полтава: розповідь про загибель однієї армії / П. Енглунд; перекл. зі швед. О. Сенюк, О. Буценка. – Харків: Фоліо; Стокгольм: Шведський інститут, 2009. – 348 с.
3. Книга надходжень МІПБ № 1 (1979 р.). – 194 с.
4. **Кобельков.** План города Полтавы с окрестностями / Кобельков // Електронний ресурс: sok.Riksarkivet.se – Режим доступу: [https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/K0004537\\_00001#?c=&m=&s=&cv=&xywh=-2251%2C-395%2C10236%2C8902](https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/K0004537_00001#?c=&m=&s=&cv=&xywh=-2251%2C-395%2C10236%2C8902).
5. **Нильссон Б.** Шведские документальные источники по истории завершающей части русского похода Карла XII и Полтавской битвы / Б. Нильссон; пер. с швед. Е. Чевкиной // Совместн. вып. «Военно-исторического журнала» и журнала «Старый цейхгауз», посвящ. 300-летию Полтавского сражения. – 2009. – С. 96–101.
6. Полтавіка. Полтавська енциклопедія: У 12 т. – Т. 12: Релігія і церква / [гол. ред. О. А. Білоусько; ред. кол.: Ю. М. Варченко, А. М. Киридон, В. О. Мокляк та ін.]. – Полтава: Полтав. літератор, 2009. – 756 с.
7. Полтавские торжества в г. Полтаве // Нива. – СПб., 1909. – № 31. – С. 551.
8. Полтавшина: енциклопедичний довідник / [ред. кол.: А. В. Кудрицький (відп. ред.) та ін.]. – К.: «Українська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. – 1024 с.
9. **Трегубов В. О.** Концепція формування Національного заповідника «Поле Полтавської битви». Полтава, 2002–2007 // Архів ДІКЗ «Поле Полтавської битви». – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 43.
10. **Grill Claes.** Dagboksanteckningar från en kommandering till Ryssland år 1897 / Claes Grill // Illustrerad Militärrevy. – Stockholm: utgivare Gabriel Hedengren, 1898. – Nr 3. – S. 81–96.
11. **Englund Peter.** Poltava: berättelsen om en armés undergång / Peter Englund. – Stockholm: Atlantis, 1988. – 276 s.
12. Generalstaben: Karl XII på slagfältet. Kartor och plancher (Карти Шведського Генштабу). – Stockholm, 1918.

*Сергій Макаренко*

### **«Дуб шведського короля Карла XII» на полі Полтавської битви: міфи та реалії**

Досліджуються місце знаходження так званого «дуба Карла XII» на полі Полтавської битви, легенди та міфи, пов'язані з ним, маршрут відступу шведського короля через Малобудищанський ліс.

**Ключові слова:** Полтава, Полтавська битва, «дуб Карла XII», Малобудищанський ліс, Клаус Гріль, Георг Нотман, Віра Ельяшевич.

*Serhii Makarenko*

**«Oak of King Charles XII of Sweden» at the Poltava Battlefield:  
Myths and Realities**

The article covers the following issues: the location of the so-called «Charles XII Oak» on the battlefield of Poltava, the legends and myths associated with it, the route of the Swedish king's retreat through the Malobudyshany Forest.

**Keywords:** Poltava, the Poltava Battle, «oak of Charles XII», Malobudishansky forest, Klaus Grill, Georg Notman, Wira Elyashevych.

## **Васильківська та Нехворощанська фортеці Української лінії в околицях Нехворощі**

*Подаються результати вивчення картографічних, бібліографічних, історичних джедел, матеріалів віртуальних та польових археологічних розвідок, що дали можливість констатувати наявність в околицях с. Нехвороща двох фортець у складі Української лінії XVIII ст.*

**Ключові слова:** Українська лінія, Васильківська фортеця, Нехворощанська фортеця, Нехвороща, фортифікація.

Історія військових баталій на теренах Полтавщини та Лівобережжя проходить червоною ниткою в «Літописі» Самійла Величка. І почасти ці описи настільки детальні, що дають широкий спектр підстав для їх реконструкцій. Як не дивно, подекуди відтворення історичних реалій подій XVIII ст. є ще складнішою справою, ніж для XVII ст., і більшість із яких саме й висвітлена літописцем.

Одна із таких проблемних тем – це історія будівництва так званої «Української лінії» другої чверті XVIII ст. Численні різночитання відносно ряду аспектів цієї тематики простежуються у працях різних дослідників ще з початку XIX ст., з часом лише «обростаючи історіографією», значно заплутуючи і приховуючи істину, аніж її встановлюючи.

У цьому контексті буде цікавим звернення до останніх досліджень автора щодо однієї з фортець Української лінії, а саме – Васильківської. Васильківська фортеця розташована поза межами населених пунктів, на околиці с. Нехвороща Нехворощанської об'єднаної територіальної громади Новосанжарського району Полтавської області, за 0,045–0,360 м на північ від сучасної північної окраїни села, на плато (неподалік схилу) корінної тераси правого берега р. Оріль, лівобережного басейну р. Дніпро.

У джерелах та літературі подекуди зустрічаються різні назви фортеці/фортець, наприклад «Васильківська», «Нехворощанська» тощо. Так, на думку В. О. Мокляка, деякі дослідники, коли вели мову про «Нехворощанську» фортецю (як той же Ф. Ф. Ласковський, наприклад), мали на увазі сотенне містечкове укріп-

лення [1]. Натомість у подальшому вивчення результатів віртуальних археологічних розвідок (ВАР), а саме – картографічних матеріалів та даних аеро-космознімків, – дали підстави припустити про можливу наявність в околицях Нехворощі двох регулярних фортець Нового часу, крім сотенної. Наступними польовими обстеженнями це припущення було підтверджене.

Для з'ясування поставлених питань цікавим і важливим буде звернутися до картографічних джерел, що розкривають питання часу спорудження фортеці. На мапі «Charte derer von der Russisch-Keuser, armee im Jahr 1736 ...», що відображала події російсько-турецького протистояння 1736 р., значаться Борисоглібська фортеця, Маяцька біля м. Маячки, Нехворощанська поряд із однойменним містечком і монастирем, Крутоярська без населеного пункту поблизу та Новозачате укріплення східніше Орчика, а також укріплення Царичанки на лівому березі р. Оріль і просте укріплення Китайгорода [2]. Що цікаво – всі фортеці, крім Царичанки, – зображені не поряд, а саме у смузі Української лінії.

Та ж сама картина спостерігається на карті «Nova et Accurata Tartariae Europae seu Minoris et in specie Crimeae, Matthaus Seutter» (Augsburg, 1740) [3]. Аналогічна за місцем розмічення і черговістю укріплень ситуація зберігається на карті «Theatre de la Guerre Dans La Petite Tartarie La Crimée La Mer Noire &c. Dressee, Jean Covens & Corneille Mortier» (Amsterdam, 1742) [4], але остання є досить приблизною відносно деталізації та точності локалізації.

Нехворощанська фортеця на двох із трьох з цих мап показана нижче впадіння річки, яку можна ототожнити лише з р. Лип'янкою. По перше, тому що р. Нехворощанка значно менший водотік, а Лип'янка більша; по друге, остання має у верхів'ї дві долини (Суха і Мокра Лип'янки), що й позначалися на карті [2]; по третє, на одній із них, хоч і немає «двох долин», але є підпис «Липанка» [3]. І на інших картах тих часів, без позначки Української лінії (наприклад, «Moscovie Meridionale» 1742 р.), зображувалася лише р. Лип'янка («Ліпака»).

Але тут і саме містечко Нехвороща показане у незвичному ракурсі: в одному випадку – на лівому березі р. Лип'янка, в іншому – на Орілі вище місця впадіння Лип'янки, дуже близько до Крутоярської фортеці. Можливо, на цих картах особливу увагу приділяли саме позначкам фортець та Української лінії. А так, як позначка тут вже була зайнята, умовний знак містечка переноси-

ли «неподалік». Хоча є й інша версія, як то, що головним тут було взаєморозміщення фортець та населених пунктів відносно один одного: у всіх випадках Нехворощанська фортеця знаходилася південніше (південно-західніше) від м. Нехвороща.

Уперше назва «Василівська фортеця» зустрічається на «Достовірній ландкарті...» 1750 р. [5]. Тут же, до речі, вперше Маячківська фортеця названа Лівенською (взаємне розміщення якої – північно-східніше м-ка Маячка, але на правому березі р. Маячка), а Крутоярська – Ряжською (без населеного пункту за межами Української лінії). Ця мапа досить детальна, і на ній вже є і р. Нехвороща, і р. Лип'янка, між якими якраз і знаходився Василівський форт. Взаємне розміщення останнього з містечком Нехворощею – на північний схід, як і в дійсності. Хоча і Лівенська, і Василівська показані в смузі Української лінії.

Чи не найцікавіша в цьому плані карта де Боскета 1750-х рр. [6], опублікована А. О. Скальковським [7, прилож.]. Є думка, що її датування слід відносити до 1757–1758 рр. [8], чи взагалі – не раніше 1759 р. [9].

На ній «Лявенская» и «Васильковская» (вперше назва саме у такому вигляді) показані умовно «на своїх місцях»: зокрема, Васильківська – між Лип'янкою і Нехворощею, північніше м-ка Нехвороща, Лівенська – на правому березі р. Маячка, хоча південніше м-ка Маячка, Ряжська – без населеного пункту поряд. Усі ці фортеці зображені ніби «примкнутими» до смуги Української лінії, а не «вписаними» безпосередньо в неї.

І що особливо важливо – на цій карті у смузі укріплень Української лінії є ще додаткові позначки менших за розмірами фортець, нижче Лівенської, та між Лівенською і Василівською. А ще цікавіше те, що такі ж позначки є на р. Лип'янка між Васильківською і Ряською фортецями, та між Ряською і Федорівською. Це дає перспективи пошуку подібних укріплень і тут. Причому основні фортеці – ніби поряд із лінією, а безіменні – «вписані».

Поорілля на карті Річі Заноні 1772 р. [10], схоже, було частково скопійоване саме з мапи де Боскета 1750-х рр. Про це свідчить, зокрема, однаковість позначок «безіменних малих укріплень» на Українській лінії. Щоправда, тут багато і своїх позначок та трактувань, часом не зовсім зрозумілих.

Певно, через перенесення цих даних, а потім – спробу співставити їх з назвами (старими та новими), Лівенська фортеця по-



казана нижче Китайгорода, Васильківська біля Липа, а Ряжська – на р. Орчик. Тільки Маячківська має своє точне розміщення, хоч і звалася вона тоді, як ми знаємо, Ливенська.

Ще цікавіше складаються справи з укріпленнями околиць Нехворощі: так, як йшла вже мова, Васильківська показана на північний схід від містечка та монастиря, на лівому березі річки (хоча у даному випадку, ця річка – Лип'янка). Тоді, як далі на південний захід, наступна за нею, на південний захід від містечка – фортеця «Nechworoczenka». Її локалізація приблизно співпадає з безіменним укріпленням на карті де Боскета, та розміщенням старого укріплення (див. далі) (рис. 1<sup>1</sup>).

Умовних позначень тут немає, є уніфіковане пояснення «Чотирикутник (або багатокутник) з вузликami по кутах» – реду́т або невелике укріплення; «Чотирикутник (або багатокутник) з вузликami по кутах, з одним або більше кварталів, з окресленням ровів та гласису» – фортеця [11].

Можна припустити, що це і було первинне укріплення поч. 1730-х рр., «вписане» до смуги Української лінії, фортеця, що на той час якраз і називалася «Нехворощанською». А пізніше, при зведенні нових, інша, «не вписана нова», отримала іншу назву (адже «Нехворощанська» вже була зайнята) – Василівська/Васильківська.

Дві фортеці в околиці Нехворощі показані й на мапі «Всей Новороссийской губернии с показанием Елизаветградской и Екатерининской провинций», складеній 1767 року [12]. Тут є унікальна інформація: укріплення на північ від Нехворощі зветься «Кр. Васильевская», а на південь – «Кр. Ста[рая] Васильевская» (рис. 2).

На 25 частині мапи Rizzi Zanoni 1780 р. [13] Ливенська і Васильківська фортеці вже розташовані «на своїх місцях».

На триверстових мапах рекогносцировки середини XIX ст. в околицях Нехворощі, з обох її сторін, показано відразу дві регулярні чотирибастіонні фортеці у складі Української лінії [14]. А на дещо ранішій за часом видання мапі того ж Шуберта укріплення навіть мають назви: Васильківська на північний схід (показана як чотирибастіонна фортеця), та Городецька на південний захід (умовна позначка як менше укріплення, типу реду́ту) [15] (рис. 3).

---

<sup>1</sup> Ілюстрації див. на вклейці II.

Звернімося до досліджень, що відіграли ту чи іншу роль у вивченні цих двох фортець.

Першим і найбільш важливим свідченням очевидця є дані академіка Й. А. Гільденштедта, який у 1773–1774 рр. зазначав, що «трьома верстами західніше перед струмками Невороща знаходиться у лінії укріплення Стара Васильківська [фортеця], яка невдовзі після побудови була закинута, і використовується лише у якості редуту». А далі «від струмка Нехворощі ... близько 2-х верст ... укріплення Васильківська, поруч із ним знаходиться слобода Васильківська» [16, с. 207].

Дуже важливими видаються повідомлення, зібрані Центральним статистичним комітетом 1873 р. і опубліковані М. О. Макаренком: у них згадані два укріплення:

– «городок» за 2 версти від м. Нехворощі, 108 × 80 сажнів, та 488 сажнів у околі. Чотирикутний, розорювався під посіви, на горі неподалік Подолу. Рови і вали зі всіх сторін, шириною по 1 сажню. Вхід із заходу [це цікаве повідомлення з точки зору реконструкції входу до фортеці]. Останню, безумовно, можна ототожнити з «Городецькою-Старою Васильківською фортецею»;

– другий «городок» за 170 сажнів від м. Нехвороща, 108 × 80 сажнів і в околі 508 сажнів; чотирикутний, рівний, розорюється, над Московською горою, довжина ровів 600, ширина 1 сажень, вхід з півдня. Останнє укріплення асоціюється власне з Васильківською фортецею [17, с. 21–22].

Надалі об'єктом обстеження є виключно краще збережена Васильківська фортеця. Улітку 1976 р. на місці Васильківської фортеці побував київський дослідник В. Ленченко: він першим склав схематичний план її залишків [18, с. 110–111]. У 1990 р. акваторію Орелі в районі с. Нехвороща досліджувала Експедиція підводних археологічних робіт Центру археології та історії Дніпра [19]. У 1994 р. фортецю і навколишні укріплення Лінії оглядав Г. П. Заїка у складі загону Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА [20; 21; 22, с. 5–7, 11–14].

У 1996 р. її залишки обстежував В.О. Мокляк. На початку червня 1996 року експедиція в складі В. О. Мокляка та художників-експозиціонерів ПКМ В. І. Побокова, О. І. Подрезова, Л. І. Гусака проводила тут обстеження з метою наступної підготовки діарами цього об'єкту [18, с. 110].

Востаннє фортеця була об'єктом обстежень у 2017 р. автором із метою виготовлення облікової документації. За результатами цих розвідок й було укладено детальний план Васильківської фортеці (рис. 4).

Саме тоді принагідно були проведені натурні обстеження й Городецької-Нехворощанської фортеці, виявленої за кілька років до цього методами ВАР.

Використовуючи аеро-фотокосмосзнімки (рис. 5) було віднайдено рештки Городецької-Нехворощанської фортеці безпосередньо на місцевості. Залишки її укріплень дуже розорані, досить погано проглядаються, мають відносну висоту місцями максимум близько 0,60–0,80 м, але непогано читаються за розораними суглинковими включеннями в колишніх валах. Також біля фортеці проглядаються і залишки власне Української лінії, в структуру якої і була вписана фортеця (як то показано на картах).

Звертаючись до історичних джерел та досліджень відносно історії їх зведення, можемо повідомити наступне. Будівництво на лінії розпочалося 23 червня 1731 р. Що цікаво, «зачато строение» було закладанням фортеці «при устье реки Берестовой» [22, с. 115], певно – на місці Новозачатої фортеці, яка не входила у перелік збудованих 1731 р.

До жовтня 1731 р. було зведено 10 фортець. Яких саме – точно невідомо. Відносно будівництва, кількості й місць Д. І. Багалій вторив Ф. Ф. Ласковському як «досвідченому досліднику» [23, с. 303], хоча ця інформація не підтверджена джерелами.

Насправді, більш-менш точний перелік фортець є лише на 1732 р. І тут також немає чітких й однакових поглядів, наприклад, у тих самих Д. І. Багалія чи Ф. Ф. Ласковського. Єдине, що можна стверджувати, що серед них у всіх випадках значиться Нехвороська на р. Орелі (у Багалія – біля м. Маячки) [23; 24]. Те, що в окремих випадках у 1732 р. «10-тою» тут називається Білевська, ще не означає що вона була 10-ю на 1731 р. Можливо, тут було проведено обрахунок вже після зведення або коли всі фортеці вже були готові.

У документах середини XVIII ст. досить нечасто зустрічається згадки фортець. Так, в актах архіву Нового Коша є повідомлення про Лівенську фортецю під 1752 р. [25, № 428, с. 248], Рязьку (Рязьку) під 1754 р. [26, № 147, с. 190), Козловську за справою 1758 р. [26, № 499, с. 635]. Та найцікавішою виглядає згадка фортеці «на

Лінії в Нехворощі», що зветься «Десята», в 1758 р. [26, № 257–258, с. 338, 340].

Тож не виключено, що саме Нехворощанська фортеця була однією з тих десяти (а саме – Десятою), які були закладені у 1731 р.

У 1732 р. будівництво продовжувалося, враховуючи нові інструкції: фортеці не треба було зводити там, де на шляху лише болота і ліси, тут варто будувати лише засіки, а на перелазях – редути, відстань від фортець мала складати 20–30 верст, у тому випадку, якщо містечка опинялися на лінії, їх також треба було переносити всередину. У нових фортецях не варто було робити малих бастіонів і таких великих рavelінів, як у попередньо збудованих [23, с. 304; 24, с. 71].

У документі 1734 р., що стосується Української лінії [24, с. 713–715, прилож. 9) давалася вказівка майору Дебреньї на смузі від Білевської фортеці до Борисоглібської (без вказівки назв) «закладені 7 фортець закінчити», «щоб профіль був не менше ретраншаменту, і по плану, який вже був апробований» [24, с. 713–714, прилож. 9; 27, лист 6, ізобр. 1]. Тож, як здається, тут мова йде про добудову перших чотирибастіонних («по вже апробованому на попередніх 10 фортецях плану») укріплень на Новій смузі Української лінії.

Важливим є наступний пункт, де йде мова що «понеже на дистанции от р. Донца до Днепра строены будут все 17 крепостей». Тож, можна сподіватися, що процес будівництва ще тривав. Поза лінією вказувалося на зведення маяків і будок, за указом від 24 лютого 1723 р. Петра I (курган у межах Лінії, на схід від фортеці, міг виконувати саме такі функції).

На думку Д. І. Багалія, в цілому будівництво Лінії було завершене 1733 р. А вказівка Дебреньї 1734 р. стосувалася доробкам «навколо» фортець і дрібним добудовам (типу палісадів) [23, с. 304]. Можливо, що й перебудова (перенесення) фортеці відбулося саме в 1733–1734 рр. Щоправда, ці картографічні джерела нашої епохи вказують на думку, що це відбулося ще пізніше, вже після початку активних військових дій кампанії 1735–1739 рр.

Новий виток будівництва розпочинається з початком російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Вже 1735 р., схоже, Лінія зазнала певних руйнувань. Адже 1736 р. генерал-лейтенанту Урусову було наказано додати робітників, щоб залатати пошкодження від Дніпра до Донецької фортеці, закласти зовнішній бік Лінії

дерном і рів перед нею, а всередині зробити вал, облаштувати форпости перед Лінією, і поставити скрізь маяки [23, с. 308; 24, с. 77].

Важливо, що попередні 10 фортець – від Петровської до Білевської – були вибудовані в один «прийом», і по одній схемі: всі вони – чотирибастіонні. Натомість, серед 6 (7) нових – є кілька п'ятибастіонних (Ряська, Лівенська та Борисоглібська, можливо, Федорівська).

Таким чином, біля Нехворощі ми маємо відразу дві фортеці 1730-х рр. (для встановлення історичної справедливості варто наголосити, що паралельно подібні здогадки про дві фортеці в околицях Нехворощі висловив О. Росляков [28] на власній інтернет-сторінці). Як показують вищенаведені дані, спочатку фортеця була зведена на місці укріплення, що на картах зветься «Нехворощанка», «Городецька» чи «Стара Васильківка». Зведення її відбулося в 1731 чи 1732 рр.

Про наступне перенесення фортеці згадував й академік Й. А. Гіндельштедт. Сказати точно, коли ця подія відбулася, наразі не можна. Однозначно, на старому місці укріплення не могло називатися «Васильківська фортеця»: по-перше, у нього вже була назва, по друге, у час суцільного перейменування фортець 1736–1738 рр. усім були дані імена російських міст, де формувалися полки, або ж імен осіб імператорської сім'ї.

Васильківська фортеця відразу ж перейняла назву тогочасного населеного пункту – с. Васильківка, що розміщувалося північніше Нехворощі. Швидше за все, назву вона отримала при своєму заснуванні, адже перейменовувати «Нехворощанську» у «Васильківську» логіки не було. А так, як на 1738 р. (можливо, 1736 р.) Васильківська фортеця вже існувала, за даними Ф. Ф. Ласковського, можна чітко встановити, що будівництво нової фортеці на околиці Нехворощі відбулося не пізніше 1736/1738 рр.

Можна також висловити припущення, що фортеці, «вписані» до смуги Української лінії, – одночасні її зведенню (адже їх будівництво передбачало коректування відносно проходження лінії), тобто – поч. 1730-х рр. А фортеці «поза межами» можуть бути результатами вторинного удосконалення грандіозної оборонної споруди.

## Література

1. **Мокляк В. О.** Васильківська фортеця Української лінії (за матеріалами польових досліджень) / Мокляк В. О. // Полтава: архітектура, історія, мистецтво. Матеріали II наук. конф. «Вайнгортівські читання», грудень 2003 р. – Полтава, 2003. – С. 70–73.
2. Charte derer von der Russisch-Keyser Armee im Jahr 1736 zwischen und an dem Dnieper und Donn wieder die Turcken und Tartarn siegreich unternehmenen Kriegs-Operationen.
3. Nova et Accurata Tartariae Europae seu Minoris et in specie Crimeae, Matthaeus Seutter (Augsburg, 1740).
4. Theatre de la Guerre Dans La Petite Tartarie La Crimée La Mer Noire &c. Dressee, Jean Covens & Corneille Mortier (Amsterdam, 1742).
5. Достоверная Ландкарта между рек Днепр и Донец на расстояниях от устья Самары до Изюма и Луганской станицы сочинённая в мае 1750 года. Уменьшал кондуктор Бобарыкин // Російський державний військово-історичний архів, м. Москва (далі – РДВІА). – Ф. 846. – Оп. 16. – Спр. 25841. – Арк. 1. – URL: [http://papacoma.narod.ru/maps/dostovernaya\\_landkarta\\_1750.htm](http://papacoma.narod.ru/maps/dostovernaya_landkarta_1750.htm)
6. Генеральная карта от Киева по реке Днепру до Очакова и по степи до Азова с показанием Новой Сербии со Слободским казачьим поселением и с Украинскою линиею, также Турецкой области и Польского владения с Российскою империею границы. Сия карта скопирована с такою ж, составленной в 1751 году инженер-полковником Д. Дебоскетом и подписанной генерал-лейтенантом Хорватовым. М: 32 версты в дм // РДВІА. – Ф. 846. – Оп. 16. – Спр. 26042.
7. **Скальковский А.** Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1731–1823. – Ч. 1: с 1731 по 1796 год / А. Скальковский. – Одесса: Городская типогр., 1836. – 294 с.
8. **Пивовар А. В.** Поселення задніпровських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. – К.: Академперіодика, 2003. – 336 с. – URL: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/HistSources/ZadniproPlaces/doc87/Dnipro1757.html>.
9. Карти і плани в джерелознавчих студіях Лідії Пономаренко (з описом картографічних джерел Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського та додатком відомостей про карти і плани з історії України в російських архівних та рукописних збірках) / [упорядн. А. В. Пивовар]. – К.: Академперіодика, 2012. – 668 с.
10. Karta Granic Polski, y Russyi, Zawieraiąca Część Południową Ukrainy, y Przeciąg Dniepru, Żacząwszy od Kiiowa, aż do Samary / Carte des Frontières de Pologne et de Russie, contenant la Partie Méridionale de l'Ukraine et le cours du Dnieper depuis Kiovie jusqu'à la Samara. Perrier scul, André scrip. Paris, 1772 // Rizzi Zannoni. Carte de la Pologne, 1772. – ca 1: 690 000. – № 20.

11. **Дяченко С. А.** Карта Річчі Заноні 1767 р. як джерело для вивчення історії Кримського ханства та втраченої топоніміки Північного Причорномор'я // Вивчення та збереження картографічної спадщини у музеях України. Мат-ли Всеукраїн. наук. конф. Білоцерківського краєзнавчого музею. — Біла Церква, 2010. — С. 31–37. — URL: <http://history.ks.ua/zanoni-1767/vstup>.
12. Карта всей Новороссийской губернии с показанием Елизаветградской и Екатерининской провинций, а также смежных владений двух государств. Сочинена в октябре 1767 года, а скопирована 23 ноября 1773 года.
13. XXV. [Карта Південної України]. Rizzi Zanoni. — (Рим, 1780).
14. Ряд XXV. Лист 13. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Екатеринославской и Полтавской. Часть Полтавской Губернии исправл. по рекогносц. 1869 г. / Грав. конт. топ. Куракин, леса и проч. Чин. Иванов 6-й и Топ. Гаврилов, горн. Чин. Федотов; Вырез. слова Чин. Чайский и Топ. Сидоренко // Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. [Карты]. — СПб.: Военно-топограф. Депо, 1863–1878. — 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб. л.). — Л. 23.
15. Специальная карта Западной части России Г. Л. Шуберта. В 1 дюйме 10 верст. Лист XLVII / Гравировал Гулитов. Вырезал слова Егоров. Исправлено по 1 генваря 1842 года.
16. **Güldenstädt J. A.** Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge: in 2 Bd. / D. Johann Anton Güldenstädt; Auf Befehl der Russisch-Kayserlichen Akad. der Wiss. hrsg. von P. S. Pallas. — St. Petersburg, 1787–1791. — Bd. 2. — 1791. — V, 573 с.
17. **Макаренко Н.** Городища и курганы Полтавской губернии: (Сборник топографических сведений) / Николай Макаренко; ПУАК. — Полтава, 1917. — VIII, 105, XIX с. — С. 22.
18. **Мокляк В. О.** Васильківська фортеця Української оборонної лінії – 30-ті рр. XVIII ст. (арх.) / В. О. Мокляк // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район / Авт. тексту: В. А. Андрієць, І. М. Гавриленко, А. В. Гейко, О. П. Єрмак, Г. П. Заїка, С. Л. Кигим, М. І. Лахижа, В. О. Мокляк, Г. М. Некрасова, О. О. Нестуля, В. А. Павленко; УК ПОДА, ЦОДПА; ПКМ. — Полтава: Дивосвіт, 2007. — С. 110–112.
19. **Трипольський І. Л.** Нехвороша на Орелі / І. Л. Трипольський // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: зб. наук. ст. / [ред. кол.: Заремба С. З. (гол.), Телегін Д. Я., Титова О. М.]. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 75–78.
20. **Заїка Г. П.** Коротке повідомлення про роботу загону Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА в Пооріллі влітку 1994 р. / Заїка Г. П. // НА ЦОДПА. — Ф. е. — Спр. 164. — 1 арк.

21. **Заїка Г. П.** Обстеження української лінії. – Полтава, 1994 / Заїка Г. П. // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр.88. – 6 арк.
22. **Заїка Г. П.** Українська лінія / Г. П. Заїка; ЦП НАН України і УТОПІК, ЦОДПА; [відп. ред., авт. післямови О. Б. Супруненко]. – Київ; Полтава: Археологія, 2001. – 88 с.: іл.
22. **Судиенко М.** Материалы для отечественной истории / вид. М. Судиенко. – К. : Университетская типография, 1853. – Т. I. – Отд. II. – X, 168 с.
23. **Багалея Д. И.** Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Исследование Д. И. Багалея; изд. Император. общ-ва истор. и древн. росс. при Москов. ун-те. – М. : В Университетской типографии (М. Катков), 1887. – 634 с.
24. **Ласковский Ф. Ф.** Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч. III: Опыт исследования инженерного искусства после императора Петра I до императрицы Екатерины II / Ф. Ласковского, военного инженер-генерал-лейтенанта. – СПб.: В типогр. Император. академии наук, 1865. – 1016 с.
25. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775 [Текст]: корпус документів [ред. кол.: П. С. Сохань та ін.] ; ЦДІА України; НАН України, Ін-т укр. археограф. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського. – К., 1998. – (Джерела з історії українського козацтва). – Т. 1 / [упорядн.: Гіцюва Л. З., Автономов Д. Л., Дрозд Є. І., Лашенко Х. Г., Омельченко А. Ю., Полегайлов А. Г., Стафійчук В. В., Сухих Л. А.]. – К., 1998. – 696 с.
26. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 4: Корпус документів 1734–1775 / Держкомархів України; ЦДІА України, м. Київ; НАН України; Ін-т укр. археограф. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського; Археограф. комісія; [редкол.: П. С. Сохань (гол.), Г. В. Боряк, В. А. Брехуненко та ін.]. – К., 2006. – 888 с.
27. **Ласковский Ф. Ф.** Карты планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России / Соч. Ф. Ласковского, военного инженер-генерал-лейтенанта. – СПб.: В типограф. Император. академии наук, 1866. – 74 л.
28. **Росляков А. О.** Крепостях, их названиях и расположении. Марта 8, 2016 / Александр Росляков. – URL: <http://www.ukrainianline.info/articles/okrepostyakh-ikh-nazvaniyakh-i-raspolozhenii>.

*В'ячеслав Шерстюк*

### **Василівська та Нехворощанська фортеці Української лінії в околицях Нехворощі**

У роботі репрезентовані результати вивчення картографічних, бібліографічних, історичних джерел, матеріалів віртуальних та польових археологічних розвідок, що дали можливість констатувати наявність в околицях с. Нехворощі двох фортець у складі Української лінії XVIII ст. Перша з них, що називалася Нехворощанська, а пізніше Стара Василів-



ська і Городиська, невдовзі після свого зведення у 1731–1732 рр. була покинута, а не пізніше 1736–1738 рр. – побудована нова, відома в літературі як «Васильківська».

**Ключові слова:** Українська лінія, Васильківська фортеця, Нехворощанська фортеця, Нехвороша, фортифікація.

*Viacheslav Sherstiuk*

### **The Vasytkivska and Nekhvoroshcha Fortresses of the Ukrainian Defense Line near Nekhvoroshcha**

The work represents the results of study of cartographic, bibliographic, historic sources, virtual and field archaeological investigations, which gave an opportunity to declare the existence of two fortresses near Nekhvoroshcha Village as a part of Ukrainian Defense Line of the 18<sup>th</sup> c. First of them, called Nekhvoroshcha fortresse, and later – Old Vasytkivska and Horodyska, was abandoned soon after its building in 1731-1732; though the new one, lately known as “Vasytkivska”, was erected not later than 1736-1738.

**Keywords:** the Ukrainian Defense Line, Vasytkivska Fortresse, Nekhvoroshcha Fortresse, Nekhvoroshcha, fortification.

## Село Жуки в матеріалах Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.

*Подается коротка інформація про зв'язок мешканців с. Жуки із заселенням слобід Полтавського полку в середині XVIII ст. та публікуються документи, в тому числі опис села, що міститься в Генеральному описі Лівобережної України.*

**Ключові слова:** Жуки, Кочубеї, Генеральний опис Лівобережної України, Полтавщина, слободи.

Автор зацікавився історією села Жуки Полтавського району під час досліджень історії рідного села Надежда Диканського району [5]. Адже виявився певний зв'язок між цими населеними пунктами за заселення генеральним обозним С. В. Кочубеєм (1725–1779) своїх володінь на Полтавщині слободами в середині XVIII ст.

На підтвердження цього зв'язку, в документах Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 років [11, арк. 1] вдалося віднайти такий запис: «5. От Полтави в десяти верстах село Жуки в коемъ дворъ владѣтельской, к оному селу принадлежатъ в разныхъ местахъ лѣса и поля на коихъ устроени слободы Надежда и Пещаное, такожъ хуторъ называемой Савчинской».

Тепер стає зрозумілим той факт, що хутір Піщанського (до того, як поруч з'явилася однойменна слобода), після того, як був придбаний ще батьком С. В. Кочубея полтавським полковником Василем Кочубеєм (1685–1743) у решетилівських жителів Піщанських на початку 1740-х рр. [3], та розташований неподалік річки Говтва, в переліку населених пунктів видання «Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років XVIII ст.» [1] записаний у Полтавській першій сотні, а не Решетилівській, як це було раніше, коли він належав Піщанським (наприклад, в 1726 і 1732 рр.) [4; 9]. Адже раніше і село Жуки (до 1750-х рр.) відносилось до першої Полтавської сотні.

Для сучасних сіл Піщане Решетилівського району і Надежда Диканського (на час складання Рум'янцевського опису обидва вже знову були у складі Решетилівської сотні) село Жуки висту-

пало свого роду «метрополією», як центр Жуківської економії Кочубеїв у межиріччі річок Полузир'я та Вільхова (Передня) Говтва.

Так, власником сіл Піщане і Надежда, на час складання опису, був генеральний обозний С. В. Кочубей, основною резиденцією якого в Полтавських «вотчинах» виступало село Жуки з батьківським двором (саме тут полтавський полковник В. В. Кочубей склав свій тестамент 1743 року, яким заповів старшому сину Семену «в Жукахъ двор со встѣмъ строениемъ где я самъ мешкал» [8, арк. 2 зв.]).

Старостою «двора господского» в селах Надежда і Піщане у 1771–1775 рр. був жуківський житель Григорій Трирог, який сам мав поруч хутір на березі річки Вільхової Говтви [13; 15].

Слобода Надежда виникла поруч із хутором Данила Парасоцького на річці Середня Говтва, також мешканця села Жуки, підданого Кочубеїв [12; 14]. Навколо села Надежда, вздовж Вільхової Говтви, було багато інших хуторів, що належали до с. Жуки, власниками яких виступали жуківські козаки або мешканці сусідніх із Жуками сіл – Тахтаулове, Івончинці та ін.

Не виключено, що і церква святих мучениць Віри, Надії і Любові, єдиної парафії в тій місцевості, що об'єднувала заселені слободи й навколишні хутори, була перенесена Семеном Кочубеєм до слободи Надежда із одного зі своїх старих сіл і посвячена на честь доньки Надежди Потьомкіної (1751–1800), майбутньої власниці Надежди і Піщаного, яка, вже у свою чергу, перенесла її до с. Піщаного і присвятила своєму батькові, назвавши Симеонівською [2, арк. 207]. Можливо, це була стара дерев'яна Покровська церква із Жуків, що «упразднена за ветхостию» в 1763 р. і розібрана [2, арк. 195; 6, арк. 226]. Саме тоді Надежда із слободи перетворюється вже на село. Незважаючи на те, що слобода була заселена на початку 1760-х рр., церква села Надежда в Рум'янцевському описі 1767 року вказана вже як «старая» [10].

Ще одне цікаве спостереження полягає в тому, що священником у селі Надежда був Мартин Каменський, походженням, вірогідно, із села Кам'янка, суміжного до сусіднього села Стасівці (сучасне с. Стасі Диканського району), що також входило до жуківської економії.

Відомо, що село Жуки разом із Стасівцями належало Семену Кочубею разом з іншими маєтностями на підставі тестаменту його батька, полтавського полковника Василя Кочубея від

12 серпня 1743 р. [8]. А от в матеріалах Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. [11, арк. 1–2] ще є відомість, датована 1766 р., від управляючого полтавськими маєтностями генерального обозного Семена Кочубея відставного військового товариша Полтавського полку Ігната Давидовича, яку він подав за дорученням власника (бо той мешкав переважно у столиці Гетьманщини – Глухові) до комісії по складанню генеральної ревізії, де зазначений повний перелік кочубеєвських «полтавських» володінь.

Тож, користуючись нагодою, для широкого загалу, публікуються два документи з матеріалів Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр., а саме: фрагмент опису села Жуки (без дворів підданих Кочубея) та зазначена вище відомість.

Документи подаються сучасним шрифтом для зручності читання, зі збереженням мовних і стилістичних особливостей оригіналу. У тексті із старих літер, що вже не використовуються, залишені Ъ та ъ.

### Література та джерела

1. Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років XVIII ст.: каталог населених пунктів (за матеріалами архівних податкових реєстрів). / [укл. Т. Н. Цимбал]. – К., 1990. – 218 с.
2. **Грановский А.** Полтавская епархия в ея прошлом (до открытия епархии в 1803 г.) и настоящем (историко-статистический опыт) / А. Грановский. – Полтава: Типо-Литография М. Л. Старожицкого, 1901. – Вып. I. – 418 с.
3. ДАПО. – Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 216.
4. Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. – Спр. 54335.
5. **Панков О. Б.** Слобода Надежда на Полтавщині та її заселення в сер. XVIII ст. / Олександр Панков // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / ДКІТ ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; [ред. кол.: Бабенко Л. Л., Вождаєнко В. В., Гаврилюк Н. О. та ін.]; гол. ред. кол. Супруненко О. Б.; наук. ред. Мокляк В. О.]. – Полтава: Арбуз, 2019. – С. 114–121.
6. Полтавіка. Полтавська енциклопедія. – Т. 12: Релігія і церква / Центр дослідж. історії Полтавщини ПОДА; [гол. ред. О. І. Білоусько; ред. кол.: Ю. М. Варченко, А. М. Киридон, В. О. Мокляк та ін.]. – Полтава: Полтав. літератор, 2009. – 756 с.
8. РДАДА. – Ф. 1445. – Оп. 1. – Спр. 2.
9. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 2183.
10. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 246. – Арк. 41 зв.
11. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 520.

12. ЦДІАК України. – Ф. 94. – Оп. 2. – Спр. 89.  
 13. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1017. – Спр. 13.  
 14. ЦДІАК України. – Ф. 990. – Оп. 2. – Спр. 15.  
 15. ЦДІАК України. – Ф. 990. – Оп. 2. – Спр. 34.

*Додатки*

Документ № 1

(ЦДІАК України. – Ф. 57, оп. 2, спр. 520, арк. 1–2)

Арк. 1.

**Вѣдомость**

От управителя Его Превосходительства Гпд-на Генераль Маіора Генерального Обозного Семена Василевича Кочубея Полтавскихъ вотчинъ Игната Давидовича въ опредѣленную для сочиненія въ малоросійскомъ Полтавскомъ полку Генеральной Ревізіи Комісію коей онъ по данномъ ему от его превосходительства вѣрующему писму которое при семъ и представляется, объявляетъ что имѣется в Полтавскомъ полку его превосходительства владения утвержденніе высокомонаршими грамотами блажения и вѣчной славы достойния памяти великого государя императора Петра первого самодержца всеросійского „1710„ году марта в „12„ дня да „1718„ году Августа „30„ дня состоявшимись / которія при семъ сообщаются / а імено:

В городѣ Полтавѣ умершой полковницѣ Искриной грунта

„1,, В вершинѣ ручя Полтавки

„2,, На Богородицкой улице порожое место

„3,, На футоре на Подолской улице бездворна пустая хата

„4,, На Богородицкой улице порожое место

„5,, На Варнавской улице два подварка

„6,, На Филиповской улице в мясном раду три лавки

„7,, На Встретенской улице еденъ подварокъ

„8,, На Елисеевской улице еденъ подварокъ з садомъ

„9,, На Сергиевской улице еденъ подварокъ

„10,, На Подолѣ под городомъ Полтавою к рѣкѣ Rogoznoj три подварка и левада на которихъ земляхъ поселены люде устроена баня и солодовня

Въ отобранихъ к городу Полтавѣ по грамоте селахъ оставшиесъ оной же полковницѣ Искриной на собственихъ же грунтахъ подварки з жителствующими людмѣ

„1,, В Грабиновки от Полтави в трехъ верстахъ три подварка

„2,, Въ Ивонченцахъ от Полтави в семи верстахъ два подварка и солодовня устроена

„3,, В селѣ Ивашкахъ от Полтави в двенадцати верстахъ четири подварка

„4,, От Полтави в трехъ верстахъ слободка Искровка з хуторомъ Требовскимъ в ономъ домъ владѣлческой, на реке Ворсклѣ мелницѣ рыбные ловлѣ в ономъ заводу, и в разнихъ местахъ принадлежащие к оному селу лѣса и поля

„5,, От Полтави в десяти верстахъ село Жуки в коемъ дворѣ владѣлческой, к оному селу принадлежать в разныхъ местахъ лѣса и поля на коихъ устроены слободы Надежда и Пешаное, такожъ хуторъ называемой Савчинской

„6,, В сотнѣ //

Арк. 1 зв.

Решетилковской, от сотенного мѣстечка в пяти верстахъ, село Димидовка, въ ономъ дворѣ владѣлческой, мелницѣ весняние на реки Голтвѣ, рыбные ловлѣ, к тому селу принадлежать в разнихъ местахъ лѣса и поля на коихъ устроены хутора: Ясиковский, Коломацкий, и Дорогобѣдовский

„7,, В первой Полтавской сотнѣ от сотенного мѣстечка Петровци в пяти верстахъ, село Стасовци, въ ономъ дворѣ владѣлческой, до села принадлежать на реки Ворсклѣ мелницѣ, рыбные ловлѣ, лѣса поля пахотные сѣнокосные, и степь в разнихъ местахъ з построенными на онихъ земляхъ хуторами и поселенными лудми

„8,, В селѣ Мачухах в сотнѣ второй полковой въ „10,, верстахъ от Полтави подварокъ, да в местечкѣ Решетилковки подварокъ же доставшиеся его превосходительству за долгъ от козака полку Полтавского Решетилковского жителя Федора Нефорощи за долгъ по опредѣлению полкового Полтавского суда, на что и писмений видъ дано от оценщиковъ, при семь приложенъ,

А болѣе в полку Полтавскомъ его превосходительства владѣний кроме отошедшихъ под Новоросійскую губернию неимеется; и когда вишеписаному владѣнию от Комисіи опись чинена будетъ то в то время при той описѣ для показанія имеютъ быть Я самъ, и прикащики техъ селъ а в небитност же мою сами прикащики; и войти тѣхъ селъ зъ старожилами

*К сей вѣдомости Гнд-на Генералного обозного управитель Войсковой Товариш Игнатъ Давидовичъ подписался*

Арк. 2.

По силѣ состоявагося з Малоросійской Коллегии Ея императорскаго вѣличества указа требуется з мене в учрежденную для сочинения в полку Полтавскомъ Генеральной ревизии Комисію на находячяся в полку Полтавскомъ владѣния моего деревни и другие землѣ крѣпостей, по которому требованию Я имѣющіися в мене на оное мое владѣние височайшие грамоти гетманские унѣверсали и другие крѣпости в оную Комисію представить извѣряю симъ абшитованому

Войсковому Товаришу и управителю моему Игнату Давидовичу, для чего и сие от мене вѣрующее письмо за подписомъ моимъ и печатью ему Давидовичу данно в Полтавѣ 1766 году сентября    дня

*Семень Кочубей*

Документ № 2

(ЦДІАК України. – Ф. 57, оп. 2, спр. 520, арк. 85–86 зв.)

Арк. 85.

### Опись

#### **владельческому имению учиненая Севского пехотного полку прапорщикомъ Головинымъ мая “29” 1767 году**

Часть села Жуковъ владельческое лежащее Полтавского полку в городской Полтавской сотни от полковаго города Полтавы и от Полтавской сотни въ “10” верстахъ при урочище Касяновой Долины на ровномъ месте:

Владелецъ оного гд-нь генералной обозной Семень Василевичъ Кочубей которому оное принадлежит по высокомонаршимъ Грамотамъ блаженя и вѣчной славы достойныя памяти великого государя императора Петра перваго самодержца всероссійскаго данымъ въ 1710-м году Марта въ “10” день и 1718 году августа “30” д.

Ево домъ во оном селе старой к жилию годной:

Ко оному принадлежащихъ

Огородов два мерою в первом в длину “34” поперечины с одного конца “19” а с другого “17” сажений

В другомъ в длину “15” поперечины въ обеихъ концахъ равной мери по “5” сажений

Сад яблоневои и вышневои мерою в окружности “257” сажней

Пахотной земли на коей высевается хлеба ржи “60” четвертей пшеницы “10” четвертей гречихи “10” четвертей ячменю “18” четвертей овса “18” четвертей гороху “1” четверть проса “1” четверть канапли “1” четверть 7 четвериковъ лну “1” четверть //

Арк. 85 зв.

Зарослыхъ лесомъ земель которие належить чистить нетъ.

Мельница близъ села Жуковъ на пруде мелеть в одно половодное время а летом осенью и зимою молотиемъ приостанавливается состоящая в одномъ анбаре об одномъ камне и толчее одномъ

Вынокурень нетъ

Шинковъ два первой близ дороги лежащей з города Полтавы в село Диканку во ономъ выно продаеть на квартаи и чарки свое

Другой на оной же дороги во ономъ выно продаеть на квартаи и чарки свое

Пасека при урочище Бузовому байрачку от села Жуковъ въ “12” верстахъ в коей со пчелами улиев “270”.

Выгонныхъ для пастбы скота мечь рыбныхъ ловель неть.

Лесовъ четирѣ первой к строению годной близ села Жуковъ разстояниемъ в пол версти в коемъ дерево ильмъ, асина, клень и верба а малою частию к хоромному строению годной мерою в окружности “369” сажней

Другой к строению годной при урочище Бершадскомъ от села Жуковъ въ “14” верстахъ в коемъ дерево дубъ ильмъ липа и арешникъ а малою частию к хоромному строению годной и промежду онымъ родючее дерево яблуну вышни и груши мерою в окружности “689” сажней

Третьей при урочище Петрашевомъ от села Жуковъ въ “8” верстахъ в коемъ дерево дубъ липа клень и арешникъ а малою частию к хоромному строению годной мерою в окружности “387” сажней//

Арк. 86.

Четвертой мелкой близ села Жуковъ разстояниемъ в пол версти в коемъ дерево дуб липа клень вязъ ильмъ и арешникъ мерою в окружности “586” сажней

Сенокось при урочище Бузовому байрачку от села Жуковъ въ “12” верстахъ на коемъ накашивается сена на “3” скирда в каждомъ по “20” возовъ трава родить посредствена;

Фабрикъ заводовъ конныхъ и другихъ неть.

В томъ селе подданныхъ ему крестьянъ дворовъ сто тридцатъ шесть в томъ числе четыре в пуге бездворныхъ хатъ девятнадцать в томъ числе одна в пуге.

В нихъ людей

Мужеска полу от “1” до “15” двести пятьдесятъ четирѣ от “15” до “60” триста четирнадцать

Престарелихъ и увечныхъ и к работе совсемъ неспособныхъ тридцать пять

Женска от “1” до “15” двести шестдесятъ девят, от “15” до “60” триста десять

Престарелихъ и увечныхъ и к работе совсемъ неспособныхъ тридцать.

У нихъ хуторовъ двадцать четирѣ

Пахатной земли на коей высевается ржи “303” четверти “4” четверика пшеницѣ “77” четвертей “4” четверика гречихи “33” четверти “5” четвериковъ ячменю “138” четвертей “4” четверика овса “56” четвертей “5” четвериковъ гороху “2” четверти “6” четвериковъ проса “7” четвертей “6” четвериковъ канапли “15” четвертей “7” четвериковъ льну “1” четверть

Лежащихъ в пуге пахатныхъ земель



Мелницъ водяныхъ две  
Ветраныхъ восемьъ  
Пасекъ двадцать две в коихъ со пчелами улевъ “398”  
Выгоних для пастбы скота месьть десят в них //

Арк. 86 зв.

мери в длину “3214” ширины мерою первой “ ” другога “839” сажней  
Рыбныхъ ловель три

Сеных покосовъ пятьдесятъ четирѣ на коих накашивается сена на  
“3770” копень

Лесовъ двесте двенадцать в них мери в окружность “38723” сажней  
Они ежегодно платятъ консистенции по опредѣлению генераль-  
ному денгами от хатъ по расположению сами между собою

Во ономъ селе господского скота никаких родов неть.

В томъ селе живущихъ посполитыхъ

В господском доме Петръ Денисенко...

*Олександр Панков*

**Село Жуки в матеріалах Генерального опису Лівобережної України  
1765–1769 рр.**

Подається коротка інформація про зв'язок мешканців с. Жуки із заселенням Полтавського полку слобід в середині XVIII ст. та публікуються документи, в тому числі й опис села із Генерального опису Лівобережної України.

**Ключові слова:** Жуки, Кочубеї, Генеральний опис Лівобережної України, Полтавщина, слободи.

*Oleksandr Pankov*

**Description of Zhuky Village in the Materials of the General Description  
of the Left-Bank Ukraine of 1765-1769**

Short information about connection of Zhuky Village residents with settlement of Poltava Regiment villages in the mid-18<sup>th</sup> c.; and documents, including description of the village from General description of Left-bank Ukraine are published.

**Keywords:** Zhuky, the Kochubeis, General Description of Left-bank Ukraine, Poltava Region, villages.

## **ПАМ'ЯТКА ПІСЛЯВЕЛИЧКІВСЬКОЇ ДОБИ В СЕЛІ ВЕЛИКІ СОРОЧИНЦІ НА ПОЛТАВЩИНІ**

*Про церкву Преображення Господнього в селі Великі Сорочинці на Миргородщині — пам'ятку майстерності українських будівничих козацького часу й усипальницю родини Апостолів, у тому числі гетьмана України Данила Павловича Апостола.*

**Ключові слова:** церква Преображення Господнього, храм, Данило Апостол, Великі Сорочинці, усипальня, поховання.

Село Великі Сорочинці Миргородського району, в різні періоди історії відоме під назвами Краснопіль, Сорочинці, Великі Сорочинці. За твердженням енциклопедичного довідника «Полтавщина» відоме з 20-х рр. XVII ст. [17, с. 103]. Те ж саме, з посиланням на А. Грановського [3, с. 37] стверджує й «Історія міст і сіл України. Полтавська область» [4, с. 667]. Конкретніше, а саме під 1628 р., згадуються Сорочинці в часописі «Київська старовина» [11, с. 260]. Джерелами зафіксоване активне заселення та зростання містечка саме у цей період — у 20–30-ті рр. XVII ст. Так, відомо, що в 2-й половині червня 1634 р. до нього, у числі інших населених пунктів Полтавщини, було переселено населення, виведене під час походу польсько-козацького війська на Білгородщину. У 1635 р. — це вже досить значний населений пункт, жителі якого здійснювали торгові операції на теренах Московського царства, торгуючи домашньою худобою і вином [1, с. 157]. Вдале географічне розташування викликало швидке економічне зростання та розвиток поселення. Станом на 1648 р. це вже було досить розвинуте містечко. Саме це, вірогідно, було причиною того, що під час створення Миргородського козацького полку в 1648 р. Сорочинці стали військово-адміністративним центром однієї із полкових сотень — Сорочинської. Підтверджують економічне та політичне зростання Сорочинців у середині XVII ст. чимало документів, датованих 1651 та 1654 р. Саме до Сорочинців, як значного містечка у першій половині січня було відправлено представника московського уряду Михайла Воейкова для прийняття присяги на вірність Московському царю. Відомо, що в січні

– лютому 1654 р. в Сорочинцях (на той час Краснопіль) до присяги були приведені сотник, в'їт, 2 бурмистри, 225 козаків та 126 міщан [2, с. 517, 541].

Будучи військовим, адміністративним і політичним центром навколишньої місцевості, а інколи і всього Миргородського полку, Сорочинці в другій половині XVII – на початку XVIII ст. активно розвивалися. Так, Ревізія Миргородського полку 1723 р. фіксує в Сорочинській сотні 443 козаків і 1314 посполитих [21, с. 165–179, 297–313]. Виведення на початку XVIII ст. містечка в ранг полкового центру, а в 1728 р. перетворення його на гетьманську резиденцію, також сприяли збільшенню населення. Так, уже в 1781 р., містечко налічувало 1423 хати [13, с. 122, 124], а в 1787 р. маємо 3633 душ населення [13, с. 272].

Така чисельність населення і постійне його зростання потребували будівництва відповідної кількості культових споруд, що мали б задовольняти релігійні потреби жителів. Із джерел відомо, що в Сорочинцях існувало кілька храмів – Успенська, Хрестовоздвиженська, Миколаївська та Преображенська церкви. Найдавніші згадки про них відносяться до 1713 (Миколаївська) та 1723 (Успенська, Хрестовоздвиженська і Преображенська) рр. Станом на сьогодні збереглася лише одна з них – церква Преображення Господнього.

Час спорудження першої, дерев'яної, в ім'я Преображення Господнього церкви у сотенному містечку Сорочинці Миргородського полку (нині село Великі Сорочинці Миргородського р-ну) невідомий. Вірогідно, що це була одна з найдавніших церков містечка. Знаходилася вона у межах містечкових фортечних укріплень і, ймовірно, була збудована у другій половині XVII ст. за участі миргородського полковника, учасника визвольної війни українського народу середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького Павла Апостола. Документальне свідчення про існування церкви у першій чверті XVIII ст. знаходимо в Компуті Миргородського полку 1723 р., що згадує настоятеля храму отця Максима Авраамовича пресвітера Свято-Спаського, школу і шпиталь при церкві та церковний шинок [21, с. 329].

Існувала дерев'яна церква до 1734 р., коли була розібрана у зв'язку із закінченням будівництва й освяченням нової мурованої церкви. Спорудження нового, мурованого, храму розпочалося у 1730 р. і було викликане бажанням гетьмана Данила Апостола

облаштувати свою Сорочинську резиденцію, яка власне виконувала роль неофіційної столиці гетьманської України.

У 1732 р. роботи з будівництва церкви завершилися. На церемонію освячення прибув і її фундатор – гетьман України Данило Павлович Апостол з десятитисячним почтом козаків [16, с. 69].

Станом на цей період маємо дев'ятидільну, що в плані відповідає грецькому хресту, який вписано у квадрат, споруду. Система конструкцій будівлі також вказує на пряму залежність від прийомів дерев'яного зодчества. Первісно церква мала дев'ять бань, що для тогочасного мурованого будівництва було не типовим явищем. Найбільша – центральна баня, значно менші – 4 бічні і невеликі 4 бані над двохярусними камерами, що знаходилися між раменами хреста і виконували суто декоративну функцію, тому їх барабани мали декоративні вікна. У 1800 р., після пожежі, що трапилася в результаті удару блискавки, найменші бані були зняті [16, с. 68]. Із того часу споруда має лише 5 бань.

Церква зведена із цегли розміром  $30 \times 16 \times 7$  см при товщині вапняного розчину 2 см. Архітектурні деталі (карнизи, тяги, колонки) викладені із такої ж цегли, але форму їм надавали шляхом тесання на місці, оскільки цегла не мала високої міцності. При тесанні її поверхня не була досить рівною і, щоб запобігти швидкому вивітрюванню, стіни поштукатурили. Під час проведення реставраційних робіт на початку 80-х років ХХ ст. у місцях, де ще збереглася стара штукатурка, можна було спостерігати етапи оздоблення фасадів. Спочатку їх поштукатурили вапняним розчином із товщиною шару 0,7–0,8 см. Його висока міцність була досягнута шляхом додавання різних компонентів. Можливо, у такому вигляді споруда і була освячена. Наступним етапом оздоблення фасадів стало їх оштукатурення більш товстим шаром розчину. Для виконання цієї роботи по всій площині фасадів, для збільшення площі зчеплення, зробили насічку гострими предметами (місцями була навіть пошкоджена цегла) і стіни поштукатурили іншим розчином, армованим волоссям із кінських грив та хвостів, а в місцях, де передбачалися орнаменти, був іще один шар товщиною 1,0–1,5 см. Технологія виконання орнаментів на стінах та архітектурних деталях досить оригінальна і більше нагадує різьблення по дереву: сира штукатурка прорізала спеціальними різцями і після затвердіння складала одна ціле з усією поверхнею, що при невеликій глибині прорізу забезпечува-

ло її високу міцність. Усі орнаменти виконувалися без попередньої розмітки. Деякі дослідники народного різьблення роблять припущення, що в цьому випадку майстри, які виконували роботу, були добре знайомі з прийомами обробки деревини, а може й самі були різьбярами. Після завершення робіт поштукатурена поверхня була затерта знову досить міцним розчином і побілена. На час проведення реставраційних робіт кількість набілів місцями склала 10–15 шарів різних відтінків.

У 1867 р. поряд із храмом збудували дерев'яну дзвіницю [10, с. 110]. На 1895 р. церква мала три вівтарі – головний в ім'я Преображення Господнього, другий – св. Трійці, третій – Покрови Пресвятої Богородиці [6, с. 300].

Уперше церкву було закрито в роки громадянської війни. У 1921–1922 рр. комісією Миргородського Народного відділу освіти під керівництвом О. Г. Сластьона було відкрито гетьманську усипальню і вилучено з неї добре збережений одяг гетьмана, нагороди, оздобу його синів і дружини Уляни [19, с. 78–81]. У 1937 р. була розібрана дерев'яна дзвіниця, і в цей же час церква була остаточно закрита [16, с. 21]. Богослужіння в приміщенні церкви відновилися лише в грудні 1941 р., під час тимчасової окупації України німецькими військами [10, с. 111]. Відтоді і до наступного закриття настоятелем церкви був протоієрей Григорій (Григорій Автономович Голубовський) [10, с. 111].

Споруда церкви постраждала в роки Другої світової війни. В будівлю потрапило кілька снарядів, що зробили «пробоины в главном куполе, во втором поясе восточной стены». Значні тріщини з'явилися «над северными и южными входами. В западной части есть глубокая трещина у цоколя... Крыша сохранилась, но находится в плохом состоянии, имеются сорванные листы покрытия... Окна не остеклены. В северной части церкви много открытых (не остекленных) окон. По фасаду имеются лепные работы, местами обрушенные вместе со штукатуркой» [15; 16, с. 70].

У серпні 1950 р. Полтавський обласний відділ у справах будівництва та архітектури уклав з релігійною громадою охоронний договір на передачу пам'ятки архітектури в користування останній терміном на 10 років, передбачивши цим документом проведення зовнішнього і внутрішнього ремонтів коштом громади [16, с. 70]. У 1956 р. від попадання блискавки згоріла покрівля

центрального та двох бокових куполів, а в південно-східній стіні утворилася наскрізна тріщина [15; 16, с. 70]. Пошкодження були настільки суттєві, що виконати ремонтні роботи власними силами громада не змогла, що дало привід у 1960 р. розірвати договір оренди [15; 19, с. 71. Під цим приводом було знято з державної реєстрації і релігійну громаду.

У 1964 р. розпочалися рятувальні та реставраційні роботи. На першому етапі, за проектом В. В. Петичинського було проведено укріплення берега р. Псла, що активно розмивався після спорудження неподалік Великосорочинської міжколгоспної гідроелектростанції [15, 16, с. 71].

Безпосередні роботи з реставрації церкви проведені у 1966–1971 рр. силами Полтавської дільниці Чернігівської міжобласної спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні (директор О. М. Крохін). У реставрації пам'ятки під керівництвом начальника дільниці Ф. А. Безуса брали участь: В. С. Койнаш, М. С. Койнаш, А. М. Локошко, П. І. Боровий, І. О. Наумов, М. М. Тацій, В. П. Тримбачов та інші [15, 16, с. 71]. Паралельно з реставрацією споруди велися роботи з реставрації живопису ікон і частково – дерев'яного різьблення іконостасу, що є визначною пам'яткою культури і мистецтва. Унікальну і копітку роботу по реставрації живопису протягом кількох років проводили П. І. Войтко, В. І. Подкопаєва, Р. М. Юсим, а після її завершення відреставровані ікони досить тривалий час були виставлені для огляду в експозиції музею-заповідника «Софія Київська». Загальна вартість виконаних робіт склала 54,7 тис. крб. Наступна реставрація була проведена у 1982–1987 рр. У 1986–1988 рр. силами спеціалістів Київської спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні, за участю реставраторів: І. О. Сорокіна, Ю. І. Євнашевського, О. І. Науменко, В. В. Урванова, І. І. Криницького, М. В. Базько проводилися роботи з відновлення та реставрації різьблення іконостасу [15, 16, с. 71–72]. У січні 1988 р. в приміщенні церкви було відкрито Музей прикладного і образотворчого мистецтва – філіал Великосорочинського музею ім. М. В. Гоголя [16, с. 72], а в 1992 р. церква була повернута релігійній громаді [10, с. 111].

Із 1923 р. церква знаходиться під охороною держави. Цього року вона була включена до списку пам'яток архітектури і взята під охорону Центральним Пролетарським Музеєм Полтавщи-

ни [18, с. 162]. У серпні 1963 р. Рада Міністрів України прийняла постанову № 970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР», якою затвердила список пам'яток архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави. Під № 594 у цьому списку значилася Преображенська церква в с. Великі Сорочинці [10, с. 111]. 1980 р. Міністерство культури СРСР листом від 27.06.1980 р. № 5213-03/15-44 надіслало Держбуду УРСР перелік пам'яток архітектури, що були взяті під охорону держави як пам'ятки архітектури союзного значення (за тогочасною класифікацією). До цього переліку було включено і Спасо-Преображенську церкву [10, с. 111].

Із церквою пов'язані імена ряду відомих осіб української історії. У 1734 р. тут було поховано гетьмана України Данила Апостола. 1809 р. в церкві хрестили М. В. Гоголя. 1827 р. лікар М. Я. Трохимовський звертається до генерала Гудовича за дозволом збудувати при храмі школу.

Церква також відома як усипальня родини Апостолів, у якій 5 лютого 1734 р. київським митрополитом Рафаїлом Заборовським було поховано гетьмана України Данила Апостола, тут же знаходився прах гетьманової дружини Уляни, його сина – миргородського полковника Павла Апостола, дочок, фельдмаршала Лассі [7, с. 83; 22, с. 91]. Загалом у склепі під вівтарем церкви знаходилося близько двадцяти поховань [7, с. 84–85; 22, с. 90]. У 1922 р. комісією Миргородського народного відділу освіти під керівництвом О. Г. Сластьона склеп було відкрито з метою вилучення нібито наявних там цінностей [18, с. 138; 19, с. 78–81]. Частина вилучених речей із дорогоцінних металів (хрестики, обручки) зникли, інша ж частина – прикраси, одяг, ікони зберігалася до 1930-х рр. у музеях Лубен, Миргорода, Полтави та Хоролі і на сьогодні доля більшості з них невідома. Кілька предметів нині наявні у колекціях музеїв Києва, Полтави і Миргорода [19, с. 78–81]. Останки похованих після останніх реставраційних робіт було вивезено разом із будівельним сміттям, коли силами сільської ради було прибрано церкву та склеп від слідів будівельних робіт.

Спасо-Преображенська церква відома також своїм іконостасом, який є пам'яткою українського мистецтва першої третини XVIII століття та за відсутності стінописів несе на собі головне змістовне і декоративне навантаження. Іконостас п'ятиярусний,

шириною 17, висотою – 22 м, виготовлений із липового дерева. Складається з окремих щитів, з'єднаних між собою каркасом. Поверх синього фону було накладене ажурне різьблення, що складається із орнаментів зі стилізованими рослинними орнаментами – гронами винограду, грушами, яблуками, маківками, дубовим, виноградним й акантовим листям. Різьблення виконує декоративну функцію. Усі його елементи вкриті левкасом і первісно були позолочені, завдяки чому майстрами досягнуто великої пластичності витвору. Іконостас складається з трьох окремих частин – центральної і бокових, кожна з яких має свої царські врата та дияконські двері. Яруси ідуть не прямими, паралельними лініями, а по вигнутій догори кривій, що ледь намічаються у бокових частинах іконостасу і підсилюються до центральної. Для більшого враження художньої цілісності крива підтверджується карнизами та формою ікон кожного ярусу. Другий і третій яруси завершуються конструкцією на зразок трилопатевої арки. Увінчаний іконостас різьбленим Розп'яттям.

Первісно в іконостасі знаходилося 130 ікон, 12 з яких не збереглися, а на 18 живопис осипався разом із левкасом. У центральній частині та цокольному ярусі розміщено 14 гербів Данила Апостола та дві ікони: «Страта св. Катерини», «Мучениця з левами». У першому ярусі – намісні ікони, зліва на право: Успіння Богоматері, Архангел Михайло, Замилування, Христос, Архангел Гавриїл, Вознесіння; з боків: св. Уляни та Пророка Даниїла, які ряд дослідників вважає портретами гетьмана Данила Апостола та його дружини Уляни. Над центральними царськими вратами розміщена ікона Спас-нерукотворний. У другому ярусі – ікони житійного циклу Ісуса Христа з Таємною вечерею в центрі. Третій ярус – Деїсусний чин без Богоматері та Іоанна Хрестителя. У четвертому – зображення пророків у медальйонах. З боків знаходяться вирізані по контуру фігури. Зліва – ангел, що трубить, справа – ангел, що згортає небо. Завершує центральну частину іконостасу різьблений двоголовий орел із вмонтованим круглим медальйоном з іконою Богоматері із немовлям та Розп'яттям над ним. Обабіч орла вирізьблені по контуру зображення: зліва – Марія-Магдалина, справа – Матір Божа.

Північна частина іконостасу складається із чотирьох ярусів. У цокольному збереглися лише три ікони: Антоній Печерський, Страта св. Варвари та Адам і Єва. Перший ярус займають зоб-



раження отців церкви та намісні ікони: Покрови, Введення до храму і Благовіщення. Третій ярус присвячено життю Іоакима та Анни. У третьому – Деїсусна композиція з центральною іконою – Мати Божа з немовлям та ангелами. Четвертий ярус займають зображення пророків у медальйонах.

Південний іконостас також чотириярусний. У цокольній частині збереглася лише одна ікона – Страта св. Катерини. Перший ярус складається із намісних ікон – Зішестя до пекла, Вознесіння, Зішестя св. Духа, Трійця, зображення отців церкви. Південні врата займає зображення Мельхиседека на повен зріст. Другий ярус займають ікони святкового циклу. Третій ярус – Деїсусний чин з центральною іконою – Христос з Іоанном Хрестителем, обабіч якої дві ікони із зображеннями Апостолів – по три на кожній іконі. Четвертий ярус завершують ікони Бог Саваоф у центрі, обабіч якого по два медальйони із зображеннями пророків. Усі ікони іконостасу написані на липових дошках. Частина ікон виконана кількома художниками, на що вказують відмінності у стилі їх письма. Ряд дослідників висловлює припущення, що місцем виготовлення іконостасу могли бути майстерні Києво-Печерської Лаври, однак не виключена робота над ним і майстрів Лівобережжя. Серед авторів ікон називають художників Києво-Печерської Лаври Івана Максимовича та Феоктиста Павловського, миргородського художника Луку Боровика та Василя Реклинського, якому приписують ікони Успіння Богородиці, Мати Божа, Знамення та св. Уляна. Загальною рисою, котру відмічають для всіх майстрів ікон, є поява нових прийомів письма: світлотіні та лінійної перспективи, розвиток майстерності портрету, пейзажу. Живопис Сорочинського іконостасу зробив великий вплив на подальший розвиток українського мистецтва. У церкві збереглися також сучасні іконостасу дві кафедри, прикрашені різьбленням і багатим живописом та великий різьблений герб гетьмана Данила Апостола.

У 1990-х рр., після відкриття церкви до храму з Сорочинського музею М. В. Гоголя було передано унікальне металеве коване панікадило, прикрашене кришталем, доля якого з того часу невідома.

У 1723 р. при церкві діяли школа, в якій викладали дяк Яків і паламар Данило, та шпиталь під орудою старости Федора Криво-го [21, с. 329]. Мав храм свій шинок, де шинкарував Мартин Бой-

ко [21, с. 330]. На 1895 р. церква володіла капіталом у сумі 1600 руб., 11 дес. церковної, садибної та 33 дес. ружної землі, мала два будинки для причту [6, с. 300]. 1902 р. – 1005 кв. саж. садибної та 33 дес. ружної землі, мала церковну сторожку, будинки для церковно-приходської школи і псаломника, діяли церковна бібліотека, церковно-приходська школа, школа грамоти, церковно-приходське попечительство [5, с. 415]. 1912 р. – 33 дес. ружної землі, мала квартиру для псаломника, діяла однокласна жіноча церковно-приходська школа [20, с. 174].

У 1895 р. церковний приход нараховував 2809 душ обох статей [6, с. 300]. 1902 р. до приходу належали частина містечка Сорочинці та хутори Кузьменків, Байрак, Довгалів, Воронин, Прохвятилів, Бокітків, Шульженків. Службу Божу відвідувало 2760 душ обох статей [5, с. 415]. У 1912 р. – 2804 душ різних станів [20, с. 174].

У 1895 і 1912 рр. до приходу приписана Воскресенська кладовищенська церква [6, с. 300; 20, с. 174].

У роки радянської влади релігійна громада відновила свою діяльність під час тимчасової фашистської окупації села у грудні 1941 р. [16, с. 111] Зареєстрована органами радянської влади 22.12.1947 р. за № 157 [16, с. 111], ліквідована у 1960 р. [16, с. 111]. У новітній час відновила діяльність як громада Української Православної Церкви Московського Патріархату. Зареєстрована органами державної влади 31.03.1993 р. за № 141 [18, арк. 28].

До 1917 р. у церковній огорожі існувало невелике кладовище, від якого нині збереглася могила з пам'ятником, виготовленим із сірого полірованого граніту у вигляді хреста. На одній з бокових граней напис: «Иванъ Василіевичъ Чарнышъ скончался 20 Іюля 1907 года», на іншій: «Марія Григоріевна Чарнышъ рожденная Ковалевская. Скончалась 18 января 1908 года». Поряд із церквою – символічна могила, влаштована на місці розстрілу жителів села Великі Сорочинці нацистами, у листопаді 1961 р. – встановлено дерев'яний хрест, на якому закріплено металеву табличку із написом: «Вічним в пам'яті народній жертвам кривавого злочину (в листопаді 1941 р.) від земляків – сорочинців» [16, с. 111; 22].

Із священників відомі: Максим Варлаамович (1723), Севастьян Якович Павлович (1890, 1902), Іоанн Порфірович Тихомиров (1912), Григорій Автономович Голубовський (1941), протоіерей Матвій Андрійович Устименко (1953), Іван Дмитрович Сидор (з 1992 р.); дияконів: Яків (1723), Павло Андрійович Гасуха (1912);

псаломників: Андрій Йосипович Чайковський (1895), Олександр Черняшевський (1897), Павло Андрійович Гасуха (1902), Яків Аристархович Лосієвський (1902, 1912); паламарів: Данило (1723); церковних старост: Федір Кривий (1723), козак Петро Ляхно (1902), козак Дмитро Даміанович Легейда (1912).

### Джерела та література

1. Воссоєдинение України с Росією. Документи и матеріали в 3-х тт. – Т. I: 1620–1648 годы / [ред. колл. П. П. Гудзенко, А. К. Касименко, А. А. Новосельский и др.]. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 586 с.
2. Воссоєдинение України с Росією. Документи и матеріали в 3-х тт. – Т. III: 1651–1654 годы / [ред. колл.: П. П. Гудзенко, А. К. Касименко, А. А. Новосельский и др.]. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 646 с.
3. **Грановский А.** Полтавская епархия в ее прошлом (до открытия епархии в 1803 г.) и настоящем: (Историко-статистический опыт) / А. Грановский. – Полтава: Типо-Литограф. М. Л. Старожицкого, 1901. – Вып. I. – III, X, 418 с.
4. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область / [ред. кол. тому: Буланій І. Т. (гол.), Бардік Г. С., Бевзо О. А., та ін.]. – К.: Гол. ред УРЕ АН УРСР, 1967. – 1028 с., іл.
5. Клировая книжка Полтавской епархии на 1902 год. – Полтава: Типо-литограф. Л. Т. Фришберга, 1902. – СХVII, XXXIV, 656 с.
6. **Коломенский Г.** Сборник необходимых сведений о всех приходах Полтавской губернии и Адрес-календарь духовенства той-же епархии / Г. Коломенский. – Полтава: Типограф. Губ. Правл., 1895. – VI, 512, VII с.
7. **Ксензенко А.** Гетманская усыпальница / А. Ксензенко // Гетьман Данило Апостол, його роль і місце в історії України: мат-ли наук. читань (Полтава – Великі Сорочинці, 4 лютого 2005 року) / [редкол.: Глизь І. П. (гол.), Мокляк В. О., Мука О. І. та ін.]; ПКМ. – Полтава, 2005. – 112 с., іл. – С. 82–86.
8. **Ляскоронский В. Г.** Гийом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России / В. Г. Ляскоронский. – К.: Типограф. И. И. Чоколова, 1901. – VII, 44, 40 с., 4 л. карт.
9. **Мищенко В.** Перлина української духовності / В. Мищенко // Гетьман Данило Апостол, його роль і місце в історії України: мат-ли наук. читань (Полтава – Великі Сорочинці, 4 лютого 2005 року) / [редкол.: Глизь І. П. (гол.), Мокляк В. О., Мука О. І. та ін.]; ПКМ. – Полтава, 2005. – С. 75–78.
10. **Мокляк В. О., Павленко В. А., Павленко П. В.** Великі Сорочинці с., Миргородський р-н. Православної церкви (з 1990-х – УПЦ МП) громада. Преображенська церква / В. О. Мокляк, В. А. Павленко, П. В. Павленко // Полтавіка. Полтавська енциклопедія. – Т. 12: Релігія і церква / [гол. ред. О. А. Білоусько; ред. кол.: Ю. М. Варченко,

- А. М. Киридон, В. О. Мокляк та ін.]. – Полтава: Полтав. літератор, 2009. – С. 109–111.
11. **Н. М.** Левобережная Украина в XV–XVII ст. Очерк Колонизации / М. Н. // Киевская старина. – К., 1896. – Май. – С. 249–267.
  12. **Нестуля О.** Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. / Олексій Нестуля. – Ч. I: 1917 р. – середина 20-х років. – К., 1995. – 280 с., іл.
  13. Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. / [упоряд. Г. В. Бологова, К. А. Вислобоков, І. Б. Гирич та ін.]. – К.: Наукова думка, 1989. – 390 с., іл.
  14. Особистий архів В. О. Мокляка.
  15. Особистий архів В. А. Павленка.
  16. **Павленко В., Павленко П.** Історія будівництва та реставрації Спасо-Преображенської церкви в селі Великих Сорочинцях / В. Павленко, П. Павленко // Гетьман Данило Апостол, його роль і місце в історії України: мат-ли наук. читань (Полтава – Великі Сорочинці, 4 лютого 2005 року) / [редкол.: Глизь І. П. (гол.), Мокляк В. О., Мука О. І. та ін.]; ПКМ. – Полтава, 2005. – С. 66–75.
  17. Полтавщина: енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. – 1024 с.
  18. Релігійні громади Полтавської області станом на 01.01.2008 р. / Інформація відділу у справах національностей та релігій Полтавської облдержадміністрації // Особистий архів В. О. Мокляка.
  19. **Розсоха Л.** Скарби зі склепу Апостолів / Л. Розсоха // Гетьман Данило Апостол, його роль і місце в історії України: мат-ли наук. читань (Полтава – Великі Сорочинці, 4 лютого 2005 року) / [редкол.: Глизь І. П. (гол.), Мокляк В. О., Мука О. І. та ін.]; ПКМ. – Полтава, 2005. – С. 78–81.
  20. Справочная Клировая книга по Полтавской епархии на 1912 год. – Полтава, 1912. – С. 174.
  21. **Швидько Г.** Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. / Ганна Швидько. – Дніпропетровськ, 2004. – 336 с.
  22. **Яворницький Д. И.** Преображенская церковь в м. Больших Сорочинцах, Полтавской губернии, где крестился Н. В. Гоголь / Д. И. Яворницький // Гетьман Данило Апостол, його роль і місце в історії України: мат-ли наук. читань (Полтава – Великі Сорочинці, 4 лютого 2005 року) / [редкол.: Глизь І. П. (гол.), Мокляк В. О., Мука О. І. та ін.]; ПКМ. – Полтава, 2005. – С. 86–98.

*Володимир Мокляк*

### **Пам'ятка післявеличківської доби в селі Великі Сорочинці на Полтавщині**

Серед багатьох об'єктів культурної спадщини Полтавщини особливе місце займає церква Преображення Господнього в селі Великі Сорочинці на Миргородщині. Важливим є не лише те, що храм виступає пам'яткою майстерності українських будівничих козацького часу, а й усипальницею

родини Апостолів, у т. ч. гетьмана України Данила Павловича Апостола. У цій статті автор робить спробу дати короткий опис храму та його історії.

**Ключові слова:** церква, храм, Данило Апостол, Великі Сорочинці, усипальня, поховання.

*Volodymyr Mokliak*

**Monuments of the Post-Velychko Time in Velyki Sorochyntsi Village in Poltava Region**

Church of the Transfiguration in Velyki Sorochyntsi Village in Myrhorod District took special place in cultural heritage of Poltava Region. It is important not only the fact that temple is a monument of Ukrainian architecture of the Cossacks Time, but also that it is a family vault of the Apostols family including Hetman Danylo Pavlovych Apostol. Author attempts to make short description of the temple and its history in this article.

**Keywords:** church, temple, Danylo Apostol, Velyki Sorochyntsi, family vault, burial.

## Козацька ікона Покрови<sup>1</sup>

*Публікація знайомить із історією однієї з копій ікони козацької Покрови, що зберігається у Полтаві.*

**Ключові слова:** Покрова Пресвятої Богородиці, ікона, козацтво, Н. К. Бурдимов, Д. І. Яворницький.

У запорозьких козаків був особливий культ Богородиці-Покрови як заступниці та захисниці від ворога. Головну січову церкву завжди іменували на честь Покрови. Її ікона знаходилась у кожному козацькому курені. Зображували Покрову й на хоругвах, під якими козаки виступали в походи. Перед кожним походом навколішки ставали на молитву до Пресвятої Богородиці: «Під Твою милість прибігаємо». Саме на свято Покрови Пресвятої Богородиці, 14 жовтня, на козацькій раді січовики щороку обирали собі кошового отамана.

Особливе пошанування Покрови Богородиці збереглося, коли козацтво створило свою державу — Гетьманщину. Тоді виник і новий тип ікони — «Козацька Покрова». На ній під покровом-омофором Богородиці іконописці розміщували українських ієрархів, гетьманів, старшину та значних козаків. Донині в українських музеях ікон типу «Козацька Покрова» вціліло лише трохи більше десятка [3].

Тенденція «незалежницького» мислення запорожців відбилася в покровській іконі з Запорожжя, на якій зображено останнього кошового отамана Петра Калнишевського, козацьку старшину, суддю, писаря. Композиція цієї ікони різниться від більш ранніх українських «Покров» західного типу «Богоматері Милосердної» та від зображення «Покрови» як явлення Богоматері у Влахернському храмі, поширеному у російському іконописі, а звідти «Покровах» Гетьманщини. Спільним з останнім варіантом є тільки двоярусна композиція. Богородицю зображено з плащем і омофором на хмарах в оточенні святого Миколая й архистратига Михаїла — патронів Січі — на верхньому ярусі та запорозьких козаків — на нижньому. Козаків розділено зоб-

---

<sup>1</sup> Ілюстрацію див. на вклейці І.

раженням військового кунтуша й гармати на дві групи, але на цьому подібність запорозької Покрови із класичними зрізками покровських композицій вичерпується. Тут немає Романа Солодкоспівця, Андрія Юродивого та його учня Епіфанія, зображень царя з царицею або духовних осіб. Із уст кошового отамана Петра Калнишевського у напрямку до Богородиці лунуть слова: «Молим, покрий нас чесним своїм покровом і ізбави нас от всякого зла». Вище голови Богоматері – другий напис: «Избавлю и покрою люди моя...»

Козацька старшина спілкується з Богородицею без посередництва як православного духівництва, так і православного царя. Явне ігнорування духівництва на іконі нагадує про установлену на Запорозжі практику, коли саме кіш мав останнє слово у розв'язанні будь-яких церковних питань, а «вилучення» з кола іконних персонажів царя і цариці нагадує про гострі конфлікти між запорожцями та імперським урядом в останні роки існування Січі [1, с. 102].

Оригінал ікони, написаний у 70-х рр. XVIII ст., до нашого часу не дійшов. Репродукція оригіналу друкувалася в «Ілюстрованій історії України» Михайла Грушевського, «Історії України-Русі» Миколи Аркаса, двотомнику «Історія українського народу» Олександри Єфименко. Збереглися її копії. Одна з копій (картон, левкас, олія; 51 × 37 см) експонується у Меморіальному будинку-музеї Д. І. Яворницького у Дніпрі. Її 1905 р. відомий історик замовив з ікони, що знаходилася в церкві у м. Нікополь, яка вважається оригіналом [3]. Того ж року Д. І. Яворницький передав нікопольську ікону до Катеринославського обласного музею ім. О. М. Поля (нині Дніпровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького) [4].

Ще одна копія останньої Січової «Покрови» – невелика акварель, виконана художником Миколою Погрібняком 1908 р., знаходиться у Дніпровському художньому музеї [4].

Третя – копія 1836 р. (дерево, олія; 50 × 34 см) з оригінальної січової ікони, про що свідчить напис на звороті: «Копія старовинної ікони, що знаходилася в Запорозькій Січі, а тепер в цілості перебуває у с. Покровському, що колись було Січчю. Написана копія 1836 р. Одеському товариству історії та старожитностей». Зберігається у фондах Одеського історико-краєзнавчого музею [3].

Четверта знаходиться у приватній збірці Олени Отт-Скоропадської, яка успадкувала її від батька – гетьмана Павла Скоропадського [1, с. 101].

П'ята (метал, дерево, олія; 53 × 36 см) є власністю Полтавського художнього музею (Галереї мистецтв) ім. Миколи Ярошенка. Копія, зроблена у 1886 р., була придбана музеєм у 1990-х рр. у полтавського колекціонера Юрія Меліхова, який у свою чергу купив її в київському антикварному магазині. Колишній директор музею Кім Скалацький, який і придбав ікону у Меліхова, опублікував її зображення у своїй книзі «Пошуки. Знахідки. Відкриття» [2, с. 36]. Зараз ікона експонується у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського (до речі, музей також мав у своїй колекції копію «Козацької Покрови», втрачену у роки Другої світової війни). Внизу ікони напис: «Копія с запорожской кисти скопирована 1886 г. 20 сентября стараниями церков[ного] стар[осты] Никифором Кондр[атьевичем] Бурдимовым». Никифор Кіндратович Бурдимов – нікопольський купець, нащадок козацького роду.

Ім'я Никифора Бурдимова сплигло серед епістолярної спадщини Дмитра Яворницького. У листі до відомого історика та музейника в Санкт-Петербург 17 вересня 1887 р. купець звертався із проханням порадити йому, як краще розпорядитися родинними документами: «Я вторично осмеливаюсь просить Вас на счет моих дедовских документов, которые Вы изволили лично видеть и читать у меня в доме, и Вы советовали мне представить их для Потомства, то покорнейше прошу Вас не поставте себе в труд указать мне ход дела, к коему мне обратиться с моими документами, за что буду Вам премного благодарен» [4]. Д. І. Яворницький, можна сподіватися, і порадив онуку полкового старшини зробити копії з оригінальних документів, які згодом завдячуючи відомому історику та продовжувачам його справи, збереглися.

Можливо Д. І. Яворницький 1905 р. і звертався саме до Н. К. Бурдимова, або представників його родини, з проханням подарувати або продати для музею ікону Покрови, що знаходилася у Нікопольській Свято-Покровській церкві, новозбудованій у 1796 р. коштом мешканців містечка. За логікою, жертводавцем був і дід купця Петро Григорович Бурдим, козацький старшина останньої Запорозької Січі, а згодом – городничий Нікополя [5].



Можемо припустити, що і так звана «полтавська» копія писалася з нікопольської ікони кінця XVIII ст. (оригіналу), як і варіант для Д. І. Яворницького, хоча колористична гама їх дещо відрізняється.

Є і шоста копія – сучасна, написана полтавським художником Олегом Подрезовим (приватна збірка Володимира Мокляка).

Дивним чином долі ікон та долі людей переплелися.

Відомий дослідник українського іконопису Дмитро Степовик влучно охарактеризував роль і місце досліджуваного козацького образу: «Цей образ вельми глибоко виразив дух та характер народу, набувши неповторних композиційних, іконографічних варіантів і ставши зразком використання стилю бароко в мистецтві ікони взагалі» [4].

### Джерела та література

1. **Плохій С.** Царі та козаки. Загадки української ікони / Сергій Плохій. – К.: Критика, 2008. – 160 с.
2. **Скалацький К.** Пошуки. Знахідки. Відкриття / Кім Скалацький. – К.: Родовід, 2004. – 174 с.
3. Ікон «Козацька Покрова» вціліло лише трохи більше десятка // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/news/ikon-kozatska-pokrova-vtsililo-lishe-trokhi-bilshe-desyatka>
4. **Піщанська В. М.** «Захисна тема» козацького мистецтва / В. М. Піщанська // Електронний ресурс. – Режим доступу: [dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/55352/47 – Pischanskaya.pdf](http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/55352/47-Pischanskaya.pdf)
5. **Ченцова Н. В.** Матеріали ДІМ ім. Д. І. Яворницького до біографії козацької родини Бурдим // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://ir.nmu.org.ua/bitstream/handle/123456789/1308/Chentsova.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

*Ірина Власенко*

### Козацька ікона Покрови

У публікації подається характеристика п'яти копій з ікони козацької Покрови, створеної на Запорозькій Січі наприкінці XVIII ст., та детальніше простежується історія так званої «полтавської» копії. Встановлюється походження копії, її зв'язок із діяльністю визначного українського історика та музейника Д. І. Яворницького.

**Ключові слова:** Покрова Пресвятої Богородиці, ікона, козацтво, Н. К. Бурдимов, Д. І. Яворницький.

*Iryna Vlasenko*

**Cossacks Icon of the Virgin of Mercy**

Characteristics of five replicas of Cossacks icon of the Virgin of Mercy, made in Zaporozhian Host in the 18<sup>th</sup> c., are given; detailed history of the so-called “Poltava” replica is traced. Its origin, connection with work of prominent Ukrainian historian and museologist D. I. Yavornytskyi are found.

**Keywords:** the Virgin of Mercy, icon, Cossacks, N. K. Burdymov,  
D. I. Yavornytskyi.

## Пернач і буздиган: зброя та інсигнії влади<sup>1</sup>

*Робота присвячена цікавим зброярським артефактам із колекції  
Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського –  
перначу і буздиганам, що побутували в Україні у період козацької  
держави.*

**Ключові слова:** зброя, булава, пернач, буздиган, символ  
влади, музей.

Експозиція, присвячена Полтавщині у період козацької доби, розміщена в залах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, приваблює відвідувачів численними зразками зброї XV–XVIII ст. Серед них увагу привертають незвичайні експонати – різновиди булави: пернач та два буздигани. Усі вони мають однакові складові елементи – руків'я й верхівку, що у пернача має вигляд металевої втулки із фігурними пластинами (пір'їнами), в одного із буздиганів виконана у формі голови бика, а в іншого – міфічної істоти – шайтана.

Булава – зброярський артефакт, що при всій різноманітності конструкцій та оздоблення, яскраво свідчить про виняткове соціокультурне значення холодної зброї в історії людства. Вона здавна слугувала ударно-роздроблюючим знаряддям для бою, проте, протягом віків у різних народів поступово набула статусу символу влади й атрибуту релігійних культів [11, с. 35].

Дослідженню еволюції булави та побутування її різновидів на теренах Європи й України присвячені наукові доробки сучасного українського зброєзнавця Дениса Тоїчкина [9]. Цей дослідник також присвятив ряд розвідок так званому феномену «східної зброї», пов'язаному із поширенням в українських землях зразків зброї східного походження, у тому числі і булави за козацької доби (XV–XVIII ст.) [7]. Історія появи та місце булави у комплексі озброєнь іранського воїна з найдавніших часів висвітлена у наукових статтях американського дослідника іранського походження Манучегра Хорасані [14].

---

<sup>1</sup> Ілюстрації див. на вклейці III.

Метою роботи є дослідження шляху надходження музейних булав до колекції, введення їх до наукового обігу, встановлення можливостей музейного використання.

Дослідники відносять булаву до найдавніших видів зброї, виявлених людиною. Спочатку булава була монолітним виробом, бойова частина якого мала вигляд голови тварини, людини або міфічної істоти. Ця зброя вирізнялась значною вагою, вимагала від вояка великої фізичної сили й вправності. Більш знайома широкому загалу класична булава із руків'ям та верхівкою-«яблуком» округлої, грушоподібної або призматичної форми з шипами або виступами різної форми, слугувала, у першу чергу, для розбивання ворожого обладунку. Найдавніші «яблука» кулястої форми вироблялися з різних сортів каменю, пізніше – бронзи, заліза, навіть дорогіших металів [7, с. 229].

Булава як атрибут бойового оснащення й символ влади богів та янголів згадується в Авесті (Зенд-Авесті) – священній книзі послідовників зороастризму, древньої релігії, що більше тисячі років тому була поширена на території Ірану (Персії). Булавами також були озброєні легендарні герої перлини світової поезії – перської епопеї «Книга царів – Шахнаме» (976–1011) [13, с. 231]. Поряд із чисто зброярськими функціями вже тоді вони набували значення спочатку церемоніальної зброї, а пізніше – символу влади. Це перевтілення дослідники пов'язують також із реальними історичними постатями – Чингіз Ханом (1162–1227) і Тамерланом (1336–1405) [7, с. 230].

У якості ударної холодної зброї булава продовжувала існувати серед іранських важкоозброєних кіннотників навіть після арабського завоювання країни у середині VII ст., у той час, як у середовищі прийшлих арабських та тюркських вояків вона не прижилася.

Генеза конструкції булави призвела до виникнення трьох основних її різновидів, що різняться за формою верхівки-«яблука»:

- 1) власне булава із кулястим, грушоподібним чи жезлоподібним «яблуком»;
- 2) пернач або шерстопер із ребристою чи шипастою верхівкою;
- 3) буздиган із «яблуком» у вигляді голови тварини, людини, демона, дракона або їх комбінацій [8, с. 333].

В Україні особливе поширення булави припадає на період Давньої Русі. Уже в IX ст. вона стала популярною зброєю у середовищі як заможних дружинників, так і простих воїнів. Сюди вона потра-

пила, вірогідно, із країн Середнього Сходу через посередництво Хозарії, пізніше – Золотої Орди. Починаючи з XV ст., традиції виготовлення та використання булави та її різновидів формувалися під значним впливом орієнтальних настроїв, розповсюджених у середньовічній Європі. Холодну зброю у східному стилі виготовляли на місцях та купували на зарубіжних ринках. Проте, основне джерело засилля східної зброї було пов'язане зі специфічними способами поширення зброярського продукту, який часто ставав трофеєм і слугував кільком поколінням нових власників [7, с. 233].

З часом булава в Україні, як і на своїй батьківщині – Персії, набула ознак символу військової та цивільної влади. У XVI ст. вона опиняється серед перших козацьких клейнодів, переданих козацькому війську польським королем Стефаном Баторієм 1583 р. [7, с. 234]. У той же час її бойова функція зберігається аж до поширення вогнепальної зброї у XVIII ст. Після цього булава та її різновиди функціонують вже виключно як атрибути офіцерської влади. Зокрема, вищі чини військ Османської імперії та Речі Посполитої носили їх як ознаку свого військового стану та доручених монархом обов'язків. Церемоніальне значення булави зберігається і до сьогодні у деяких країнах Східної Європи та Близького Сходу [7, с. 235].

Різновиди булави, що зберігаються у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського, традиційно відносять до «східної» складової колекційного зібрання. Більшість із цих предметів були передані до музею одним із його меценатів Павлом Бобровським (1860–1944), кадровим військовим, капітаном артилерії російської армії. У період з 1894 до 1916 р. він поповнив музейну збірку східними старожитностями, серед яких були сім булав XVII–XVIII ст. з Ірану [6, с. 26]. Ще одна булава типу «пернач» із приміткою «модель» надійшла із Лубенського (Круглицького) музею Катерини Скаржинської, яка у 1906 р. передала її зі своєї приватної колекції до музею Полтавського губернського земства [1, с. 115]. Свідчення цього знаходимо у довоєнних інвентарних книгах, розпочатих у 1939 р., та у чорнових матеріалах про колекцію зброї того ж 1939 р. [4, с. 39]. Цікаво, що у довоєнній колекції булави були представлені з оригінальними назвами: «гявсар» з головою бика, «дівісар» з головою шайтана, інкрустованою бронзою, пернач «чашвар». Осібно у переліку стоїть срібна карбована булава, оздоблена рослинно-геометричним орнаментом

та погруддям гетьмана з написом: «Jan. Sob. Rex. Pol.», виконана майстром Табаковим у Києві в ХІХ ст. У 1941 р., з початком Другої світової війни (1939–1945), колекція зброї музею була евакуйована до м. Уфа (РСФСР) [3, с. 42]. Оскільки списки предметів, відібраних до евакуації, не збереглися, а у переліку реєстрованих у 1948 р. предметів знаходимо згадку лише про модель пернача та буздиган з верхівкою у вигляді голови бика, можемо припустити, що майже усі останні булави залишались у музеї під час окупації міста німецькими військами [5, с. 42]. У нинішній збірці маємо лише п'ять булав, включаючи дві, повернуті з евакуації. Отже, лише три з них були врятовані під час пожежі у будинку музею 1943 р., решту ж музейних предметів можна віднести до категорії втрачених культурних цінностей у роки Другої світової війни.

Таким чином, на сьогодні збірка булав у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського є наступною:

1. Булава у формі голови бика. ХVІІ–ХVІІІ ст. Іран. Залізо, дерево. Кування. Загальна довжина 735 мм. ПКМВК 3560, 36 286.

2. Булава у формі голови шайтана ХVІІ–ХVІІІ ст. Іран. Залізо, дерево. Кування. Загальна довжина 725 мм. ПКМВК 8630, М 1255.

3. Булава у формі голови шайтана ХVІІ–ХVІІІ ст. Іран. Залізо, дерево. Кування. Загальна довжина 765 мм. ПКМВК 8631, М 1256.

4. Булава у формі голови бика. ХVІІ–ХVІІІ ст. Іран. Залізо, дерево. Кування. Загальна довжина 735 мм. ПКМВК 8628, М 1257.

5. Пернач (модель). ХІХ ст. Метал, дерево, фарба. Моделювання. Загальна довжина 600 мм. ПКМВК 3355, Мд 73.

Не зважаючи на те, що всі ці музейні предмети активно використовувались у виставковій діяльності та неодноразово експонувались у постійній експозиції, вони залишаються не вивченими. Через відсутність клейм, позначок чи інших подібних атрибутивних елементів їх особиста приналежність не встановлена.

Усі згадані буздигани (від тюркського «бузди» «руйнувати») виконані в одній манері, вірогідно, одним майстром. Кожен із них має металеве порожнисте руків'я, на яке насаджене порожнисте тонкостінне «яблуко» у формі голови бика (ПКМВК 3560, 36 286; ПКМВК 8628, М 1257) та голови демона-шайтана (ПКМВК 8630, М 1255; ПКМВК 8631, М 1256). Вибір істот для верхівки булав не випадковий. Шайтан в ісламській міфології – одне із імен диявола, який разом із ангелом супроводжують кожну людину і спонукують її на добрі чи злі вчинки. Він може приймати людську подобу

[12, с. 618]. Бик як втілення близькосхідних богів завжди вважався однією із найбільш священних тварин в індоіранських народів. У Персії за часів поширення зороастризму він ототожнювався з душею світу, Місяцем та благодатними дощовими хмарами [10, с. 86].

Будзигани із музейного зібрання, швидше за все, були статусними предметами, однак, просте оздоблення дозволяє припустити, що вони використовувались іранськими військовими очільниками невисокого рангу [2, с. 38].

Модель пернача (ПКМВК 3355, Мд 73), що походить із Лубенського музею, виконана невідомим майстром із дерева та металу як імітація перначів, що побудували у середовищі козацької старшини в XVII–XVIII ст. і виготовлялись із використанням складних технік та коштовних матеріалів. Верхівка має вісім фігурних пер із прорізами, вкритими золотистою фарбою. Руків'я оздоблене золотистими поясками та внизу викінчене фігурним потовщенням [7, с. 237–239].

Усі розглянуті вище булави потребують реставрації – у них наявне загальне забруднення, невеликі деформації, подряпини, потертості, втрати фарбованого шару. Проте, їх культурна цінність від цього не зменшується. Булави із музейного зібрання мають високий атрактивний потенціал і можуть стати окрасою як постійної експозиції, так і виставок. Уведення їх до наукового обігу дозволить скласти більш повне уявлення про шляхи комплектування зброярського зібрання музею, полегшить його структурування, а, отже, і використання у музейній та дослідницькій практиці.

### Джерела та література

1. Акты передачи экспонатов Лубенского музея Е. Н. Скаржинской (1906 г.) // ДАПО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 1–309.
2. **Мандзяк А. С.** Воинские традиции народов Евразии / А. С. Мандзяк. – Минск: Харвест; Москва: АСТ, 2002. – 384 с.
3. Опис зброї, реєвакуйованої з м. Уфи // Робочий архів НД відділу фондів ПКМ імені Василя Кричевського. – Арк. 42.
4. Опис колекції зброї Полтавського державного історико-краєзнавчого музею / Чорнові матеріали про колекцію зброї Полтавського краєзнавчого музею // Робочий архів НД відділу фондів ПКМ імені Василя Кричевського. – Арк. 1–5.
5. **Стадник С. М.** Музей в роки Великої Вітчизняної війни / Стадник С. М. // Полтавський краєзнавчий музей: сторінки історії та колекції: зб. наук. ст. – Полтава, 1991. – С. 41–44.

6. **Тітков О. В.** Східний світ у колекціях Полтавського краєзнавчого музею / О. В. Тітков // Музеї. Меценати. Колекції: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава: Археологія, 2000. – С. 25–28.
7. **Тоїчкін Д. В.** Булави й перначі на теренах України: зброя та символ влади / Д. В. Тоїчкін // Історія давньої зброї. Дослідження 2014: зб. наук. пр. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2014. – С. 227–241.
8. **Тоїчкін Д. В.** Дослідження XXI століття. Рец. на кн. Manoucher Moshtagh Khorasani. Arms and Armor from Iran. The bronze Age to the End of the Qajar Period. – Tübingen, Germany: Legat-Verlag GmbH & Co. KG, 2006. – 776 p. (Манучегр Хорасані. Наступальна та захисна зброя з Ірану. Від бронзового віку до епохи Каджарів) / Д. В. Тоїчкін // Історико-географічні дослідження в Україні. – К., 2008. – Число 11. – С. 314–341.
9. **Тоїчкін Д. В.** Оснащення українського козацького війська: холодна зброя / Д. В. Тоїчкін // Україна в Центрально-Східній Європі: зб. наук. пр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – Вип. 14. – С. 336–361.
10. **Толстой И. И.** Статті о фольклоре / И. И. Толстой. – М.; Л.: Наука, 1966. – 253 с.
11. **Туровська Л.** Лексика на позначення військових клейнодів часів козацтва / Л. Туровська // Культура слова. – К., 2002. – Вип. 61. – С. 35–39.
12. **Шайтан // Міфологічний словник.** – М.: Сов. Энциклопедия, 1991. – С. 618.
13. Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона. – Т. XXXIX (77): Чугуев – Шен. – СПб: Семеновская Типолитогр. (И. А. Ефрона), 1903. – 491 с.
14. **Khorasani M. M.** Arms and Armor from Iran: The Bronze Age to the End of the Qajar Period / M. M. Khorasani. – Tubingen, Germany, 2006. – 776 p.

*Тамара Кондратенко, Наталиа Кондратенко*

### **Пернач и буздыган: оружие и инсигнии власти**

Публикация посвящена интересным оружейным артефактам из коллекции Полтавского краеведческого музея имени Василия Кричевского – перначу и буздыганам, которые бытовали в Украине в козацкое время.

**Ключевые слова:** оружие, булава, пернач, буздыган, символ власти, музей.

*Tamara Kondratenko, Nataliya Kondratenko*

### **Flanged Mace and Buzdurgan: Weapon and Symbol of Authority**

The article is dedicated to interesting weapon artifacts from the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum collection – flanged mace and buzdurgan, that were used in the Cossacks Time.

**Keywords:** weapon, flanged mace, buzdurgan, symbol of authority, museum.



## Традиційне верхнє вбрання козацтва Лівобережної України

*У статті висвітлюються види верхнього традиційного вбрання козацької верстви населення Лівобережної України, що зникли з ужитку чи видозмінилось в українському строї XIX – XX ст., як компонент національного костюму українців. Наголошується на регіональних особливостях побутування комплексу народного одягу чоловічого і жіночого населення у козацько-селянському середовищі XVI – XVIII ст.*

**Ключові слова:** традиційне вбрання, народний одяг, козацтво, верхній одяг, костюм, каптан, кунтуш, жупан, свита, козачка, тканина, Лівобережна Україна.

Традиційне (народне) вбрання є складовою духовної й матеріальної культури українського етносу. В комплексі народного одягу відображені природно-географічні умови, в яких проживає етнічна спільнота, специфіка господарської діяльності етносу чи етнографічної групи, етнічні традиції, звичаї, світогляд, вірування, естетичні смаки і вподобання, соціальна й статеві-вікова структура народу на історичному етапі його розвитку. В українській етнології, крім терміну «одяг», вживано терміни «вбрання», «костюм», «стрій». Український одяг досліджено у працях Х. Вовка [3], К. Матейко [11; 12], Т. Ніколаєвої [13; 14; 15], О. Воропая [5], О. Косміної [8; 9; 10], З. Васіної [4], М. Білан [2], Н. Алексєєвої [1], В. Зірне [6], Н. Клочко [7], Є. Орлової [20], Л. Охріменко [21], К. Приходченко [22], К. Стамерова [23], Г. Стельмашук [24], С. Павлюка [27], Г. Шафранської [25] та О. Юсенко [29].

Авторка ставить за мету виокремити й популяризувати давні види верхнього вбрання козацької верстви населення Лівобережної України, що зникли з ужитку чи видозмінилось у комплексі українського строю XIX – XX століть, стали компонентом національного костюму українців.

Природно-кліматичні умови України сприяли розвитку великої кількості різновидів народного одягу та його форм. Класифікацію традиційного одягу українців, його термінологію у вітчизняній етнології запроваджує К. Матейко [11; 12]. За роз-

ташуванням на стані людини одяг поділяється на різновиди: натільний; поясний; нагрудний: з рукавами і без рукавів; верхній (становий): осінньо-весняний, плащоподібний, зимовий. За статтю людини традиційне вбрання українців поділяється на чоловіче і жіноче, за способом виготовлення: на шитий і нешитий, за кроєм – глухим, розпашним, за призначенням: робочим, буденним, святковим, обрядовим.

Національні риси українського костюму стали складатися з XV ст. в селянсько-козацькому середовищі. Народний одяг був соціальним, етнічним статеві-віковим показником, виконував ритуальну, естетичну, оберегову функції. Характерною рисою традиційного вбрання українців є його мальовничість, яка відбиває ступінь розвитку ремесел і промислів, створення різних форм одягу, володіння багатьма видами, техніками його декорування. Народне вбрання відзначалося значною варіативністю, комплексністю. Регіональні відмінності прослідковуються в народному одязі, що побутував на Лівобережжі (Слобожанщині) та Правобережжі (Поділлі), зазначають Т. Ніколаєва [15], О. Косміна [12], З. Васіна [3] і О. Воропай [5]. Розвиток українського костюма XVI – XVIII ст. відбувався у різних соціокультурах і політичних умовах. У костюмі українців штучно порушували традиційні елементи комплексу вбрання й впроваджували нові європейські: використовувались дорогі місцеві та імпорتنі тканини. В XVI – XVIII ст. на торгових майданах міста купували вітчизняні, привізні матеріали для одягу – англійське, французьке, грецьке, моравське, ліонське сукно, оксамит, парчу, прошву, стрічки, шнури, нитки. Цехове і мануфактурне виробництво спричинили уніфікацію народного одягу, відмінність у техніці ткацтва, засобах його пошиття. Традиційний одяг змінює довжину – підрізались довгі поли вбрання. Проникнення багатства і розкоші до костюма привілейованих станів населення Лівобережної України було зовнішнім виявом, не відповідало об'єктивному стану народної культури та економічному розвитку українського суспільства. Приймались закони, укази про заборону і вимоги до одягу різних соціальних верств суспільства, про обмеження для бідних верств населення Лівобережної України використання дорогих тканин, хутра, дорогоцінностей, деталей костюма. Ношення видів одягу регламентувалося законами, що їх видавав російський та польський уряди. Закони XVII ст. наголошували: «чтобы никакой ме-

щанин, ни плебей, не дерзнул употреблять шелкового платья и шелкового подбоя, шапки драгоценных мехов кроме местных и других низких, а также, чтобы никто не ходил в сафьянах, кто дерзнет употребить драгоценности или шелковые материи или дорогие одежды, также меха соболей, рисей, черных лисиц равно как подбрюшие драгоценного меха, шелковые пояса, то всякий из купцов и мещан заплатит штраф 1000 гр., а беднейшим 200 гривен» [13].

Традиційне вбрання XVI – XVIII ст. відображало соціальну структуру українського суспільства. Козацька старшина, рядове козацтво, селяни, поміщики, міщани, ремісники, купці відрізнялись зовнішнім виглядом. Одяг українського козацтва відзначався різновидами форм, вишуканістю, барвистістю, свідчив про станову належність козака. Перші відомості про одяг козаків знаходимо в записках австрійського дипломата Еріха Лясоги, в праці Гійома-Левассера де Боплана «Опис України» [12, с. 37]. Вбрання рядового козацтва нагадувало селянський одяг. У запарожців буденний (похідний) одяг був бідним, з грубих тканин (сорочка, шаровари, каптан, жупан, черкеска, шапка), але переможні військові походи на турок, татар давали змогу козакам одягатися у дорогі трофейні речі – шуби, жупани, саетові шаровари, шовкові сорочки, шапки-шлики, чоботи, чекмені. Святковий одяг у козаків був розкішним: біла сорочка, шаровари, оздоблені широким золотим позументом уздовж бокових швів, пояс, черкеску, сукняний напівкунтуш, каптан (кафтан), жупан, виготовлений із грубого сукна, хутряну шапку з чорних лисиць, шапку із шликом, який закінчувався золотою китицею, чоботи. Крім названих видів одягу, козаки носили широкі киреї й короткі юпки, схожі на турецькі куртки, короткі шкірянки [24, с. 477]. Зимом рядові козаки вдягали довгі кожухи з великим смушковим коміром, смушкові шапки із суконним верхом, сап'янові чоботи. Козацька старшина мала такі ж складові частини одягу, але із дорогих, яскравих тканин із більшою кількістю прикрас [12, с. 38].

Верхнім одягом у козаків були: каптани, кунтуші, чемерки, жупани, свити, черкески, чемліти, капоти, юпки, шуби, кожухи. У негоду на свиту чи кожух одягали плащоподібний одяг з грубого домотканого сукна чи шкіри без рукавів – кирею (бурку), що мала відлогу [27, с. 478]. У спогадах Д. Яворницького, пише – О. Воропай, – дізнаємося про козацький одяг: «...Обидва каптани

пошиті з червоного сукна бурякового кольору на клітчастій, перського виробу підкладці. Дуже широкі в плечах і вузькі в перехватах (стан, талія), обидва застібаються на грудях із допомогою шовкових петель і шовкових гудзиків. Рукава в каптанах є вузькими, до кінця більше звужені у самому кінці, із нижнього боку проти долоні, кожний із рукавів має розріз у чверть довжини, а через те кінці легко відвертаються назад і називаються «закарваші»; вони обкладені темно-блакитним оксамитом і застібаються в розрізах металевими гапличками. Із кожного боку каптана поміж швів встановлено по одній кишені. Каптани носилися заporожцями під черкескою або під кунтушем, довгим і широким одягом з відкидними рукавами або вилітами» [19, с. 5].

Каптани-кармазини (піджупанники) були святковим вбранням у заporозьких козаків. Вони вважалися чоловічим одягом, хоча є думка, що каптаном (кафтаном) в козацькій Україні називали жіночий одяг, схожий на свиту, пошитий із кольорового сукна із шалеподібним коміром і манжетами на шовковій підкладці, комір, вилоги на рукавах та поли каптану були обшиті парчею. «Кафтаном називали верхній чоловічий і жіночий одяг XVI ст., який носили під кунтушем або черкескою, різний щодо тканин і кольорів: у жіночому верх бузковий, спід зелений або білий і червоний», — зазначає К. Матейко [11, с. 85]. Кармазином за козацької доби української історії називали дороге темно-червоне сукно, що використовувалося у пошитті жупанів для польської шляхти. Назва тканини поширилася на українське вбрання, що шили з неї, і на козаків, які носили такий одяг. Каптан блакитного й білого кольорів, виготовлений із блискучої тканини або розшитий золотом, називали — лудан у значенні «одяг козаків». Термін «луда» має серед похідних «лудан», як позначення плаща, накидки фігурує в найдавніших пам'ятках української мови [19, с. 5]. Певного кольору для каптана заporозькі козаки не дотримувалися. У компанійців, які склали особисте військо гетьмана, одяг був червоним. Якщо зверху вбиралися в кунтуш, то пояс пов'язували по каптану, якщо в черкеску — то по ній.

На портретах двох братів-заporожців Івана і Якова Шиянів, що зберігалися в Одеському музеї історії та старовини, на полотнах обидва вони зображені з відкритими головами, із шапками в руках, вбраними в червоні каптани. Іван Шиян на картині підперезаний широким поясом із червоного шовку та вдягнений у

кунтуш поверх каптану. Другий брат вбраний зверху каптана в жупан і підперезаний червоним поясом. Ці портрети є документами, що засвідчують, яким був одяг запорізьких козаків. Вони написані в Нікополі 1784 р., в той час, коли побутували козацькі традиції в Україні. Матеріали українського портретного живопису, графіки, ілюстрацій, малюнки О. Рігельмана, Де ла Фліза, Т. Калиновського відтворюють нам сьогодні вбрання гетьмана, полковників, козацької старшини, рядового козацтва, святкове вбрання січового козацтва XVIII ст., що представлені у книзі Васіної Зінаїди «Український літопис вбрання. Литовсько-польський період XIV – XVI ст.; Гетьманщина XVII – XVIII ст.» [11, с. 85].

У середині XVI ст. з'явився в українському костюмі кунтуш, як верхній одяг військового та шляхетних станів, запозичений у турків, татар чи поляків. Виразною особливістю цього виду верхнього вбрання були довгі й вузькі рукава з великими повздовжніми прорізами, в які просували руки. Ці елементи одягу могли звисати додолу або їх відкидали через плечі на спину. О. Воропай писав, що «шляхта і козацька старшина шили кунтуші з шовкових або парчевих дорогих тканин, інші верстви населення виготовляли його з тонкого сукна, обшиваючи їх галунами та кольоровими шнурками. Шили кунтуші відкритими на грудях, із відрізною спинкою, у талію, із малими зборками» [5, с. 419]. Кунтуші були чоловічим і жіночим одягом, різнилися між собою способом одягання. Чоловіки носили під кунтушем жупан чи піджупанник (каптан), а вузькі рукава просовували в розрізи. Жінки під кунтуш жупан не одягали, а пришивали додаткові вузькі рукава з іншого матеріалу (за якістю і кольором). Одягнувши додаткові рукава на руки, вона просовувала їх у повздовжні розрізи кунтушевого фальшивого рукава. Кунтуш, який носила дочка миргородського полковника та гетьмана Війська Запорозького 1727–1734 рр. Данила Апостола, дружина осавула Михайла Скоропадського Параска нині зберігається у Чернігівському історичному музеї. С. Озерська зазначає, що «крій виробу вказує на те, що одягали його поверх сукні європейського типу з фіжмами, тобто каркасом із китового вуса у формі обруча, що мав надавати спідниці пишності. Кунтуш зроблений в талію по бокових швах і по спині, але різко розширювався на рівні стану в сторони та назад. На бокові шви нашиті хрещаті підпашники зі срібного

галуна. Зшита з двох полотнищ спинка й пілки є невідрізними. Пілки не мають застібок. Рукави вшивні, вузькі, розширені біля кистей, із поздовжніми розрізами в місці розширення. Краї рукавів заковували вгору як манжети. Комір на одязі зроблений маленьким, зберігає залишки тонкого шовку тілесного кольору. Ні підкладка, ні хутро до наших часів не дійшли. Кунтуш Данила Апостола пошитий із красивого й коштовного матеріалу: зеленої парчі з шовковим, щільним тлом, по якому золотими та срібними нитками витканий орнамент із великих квіток і листя на гнучких гілках» [18, с. 5]. Кунтуші козацькі передавали у спадок, вважали почесною нагородою й дорогим подарунком.

Черкескою на Лівобережжі України називали «короткий суконний жупан або кунтуш, пошитий до колін без фалдів», — зазначає К. Матейко [11, с.101]. Рядові військові чини мали право носити коштовний кунтуш після закінчення служби. Люди середнього достатку, для яких парча й шовк були не по кишені, використовували для кунтушевого вбрання англійське чи голландське сукно, оздоблюючи його галунами, кольоровими шнурками. Його пара в чоловічому одязі — жупан [18, с. 5].

У XVI — XVIII ст. шляхта, козацтво, міщани носили жупан в парі зі свитою чи кунтушем, який підв'язувався широким поясом. А з часом це традиційне вбрання замінило свиту з домотканого сукна. Видозмінившись жупан закріпився у XIX ст. в народному одязі населення Наддніпрянщини. Про походження слова «жупан» серед етнографів сьогодні єдиної думки немає. Є твердження, що воно пішло від польського *zupan*, яке сягає корінням італійського *giubbone*, утвореного від *giubba / giuppa* («куртка») [18, с. 5]. На думку О. Воропая: «в основі походження назви верхнього одягу лежить татарське слово «зубун»; жупан має східне, іранське походження. Український жупан подібний на бешмет, що є одягом іранських племен на Кавказі. Він шився з синьої китайки або з доброго сукна фабричного виробництва» [5, с. 414]. Х. Вовк пише, що «жупан — старовинна одяга козацьких часів, тепер вона вийшла з ужитку та стала рідкістю навіть у старих козацьких родинах... Жупан був звичайною частиною шляхетського костюма, але крій його в Україні мало в чому відзначався від звичайної жіночої свити. Шили жупани з тонкого блакитного, гранатового чи іншої яскравої барви сукна до «двох вусів», при тому ці «вуси» там, де вони вшиті на талії, оздоблювали золотим

шнурком або позументами» [4, с. 145]. Вбрання було довгим, іноді аж до п'ят, у талію, із призбираною спинкою і полами, що ледве сходилися на полотняній підкладці. Чоловічий жупан мав два види: перший – схожий за кроєм на свиту, без коміра, другий – одnobортний, скроєний подібно до чемерки, із вусами ззаду, із вузьким коміром-стійкою. Жіночий жупан нагадував свиту, мав округлий комір, який обшивався чорним або темно-червоним оксамитом, інколи бобровим хутром. Відвороти на грудях оздоблювали парчею чи тим самим матеріалом, що й закарваші, найчастіше оксамитом [5, с. 415]. Виготовляли одяг з тонкого сукна блакитного або гранатового кольорів. На вусах, на усіх швах виріб декорували золотим крученим шнурком чи позументом. Вигляд жіночого варіанту був набагато кращим ніж чоловічого, який робили з китайки або якісного фабричного сукна, і таке вбрання призначалося два парадних виходів [18, с. 5]. Наявність жупана в комплексі традиційного вбрання була ознакою заможності людини, адже шили його із дорогих тканин: штофу (цупкої тканини з великим візерунком), парчі, тонкого фабричного кольорового сукна, віддаючи перевагу синьому та зеленому кольорам. Жупан зроблений із синього сукна, обшитий білим хутром, рясний у подолі, підв'язаний золотканим персидським або случьким поясом був шлюбним чоловічим і жіночим одягом. Зверху жупана одягався кунтуш чи опанча, під час церемоній – шуба або фerezезя (делія), прикрашена коштовною запоною (фібулою). На ноги взували сап'янові чоботи [13; 14].

Чемерка (чумарка) – це верхній козацький одяг, що виготовлявся з кранної матерії – дорогого червоного, вишневого, синього сукна, або із шовковистої штофної візерункової тканини перського походження [5, с. 411]. О. Воропай стверджує, що чемерка (чумарка) привезена чумаками з Криму та Дону. Вона шиється з легкої тканини, довжиною нижчою за коліна. Рукава вузькі без відлогів, невисокий комір-стійка, спинка з двома клинами-вусами. Внизу рукавів прикріплювалися гачками неширокі відлоги з іншого сукна, контрастного за кольором або темного оксамиту (заковраші). «Головна прикмета чумарки – вишитий стан, навколо талії дрібні збори. Чумарка буває одnobортною і застібається посередині грудей на гаплики» [5, с. 412]. Зверху чумарки козак одягав каптан іншого кольору (чумарка-чемерка червоного кольору, то каптан голубий, зелений, синій). Каптан робили дов-

гим, декорували золотим позументом, рукави-широкі, в розріз на ліктях просували руки. На нього вдягали бурку (кирею) – довгий одяг, зроблений зі шкіри або сукна без рукавів. Стан підперізували поясом (шкіряним, тканим візерунковим, однотонним з турецького чи перського шовку. Кінці бурякових, малинових, зелених, синіх поясів перетинали золотою або срібною ниткою [27, с. 478].

Верхнім одягом у галицьких міщан, чоловічим суконним вбранням, довшим, ширшим ніж жупан, жіночим і чоловічим одягом з широкими, дрібними фалдами, підпоясаним крайками, обшитим чорною тасьмою, на Лівобережжі подібним за кроєм і виглядом до жупана була капота [11, с. 84]. Вона відрізнялася довгим, широким, заокругленим смушевим коміром, подолом. О. Воропай стверджував, «що шили капоту з сукна, темнішого кольору ніж жупан. Капота має великий викот біля шиї, щоб видно було намисто та дукачі» [5, с. 416]. У статті С. Озерської ми знаходимо опис капоти: «капоту виготовляли з тонкого сукна або шовкової тканини – однотонної (червоної, рожевої, блакитної чи з розводами та «фантастичними квітами». Вбрання робили до двох вусів по боках спини, вільним у талії, розшивали позументами по швах. Біля шиї капота мала великий викот, щоб було видно намисто й дукачі. У сільській місцевості капоту використовували як святковий одяг. Із ужитку це вбрання вийшло в другій половині ХІХ ст., однак його конструктивно-художні особливості: виразність форми і оздоблення, використання орнаментальних тканин залишились в елементах українського костюму, що побутував на межі ХІХ – ХХ ст.» [19, с. 5].

Давнім традиційним видом верхнього чоловічого й жіночого одягу українців із домотканого сірого і білого сукна була свита, яка мала регіональні назви: свита колова, ярочкова, полотнянка, семеряга, серак, сіряк, козачка, сукман, манта, гугля, лемківська чуга, опошень (опошняк), опанча, кобеняк, керяя, бородиця (богородиця). «За кроєм свити були прямоспинні з вусами-клинами по боках, з відрізною спинкою, із зборами і прохідкою-розрізами по боках», – зауважує К. Матейко [11, с. 97]. Три види свит називає О. Воропай: з вусами позаду до лінії талії – Полісся, зрідка на Галичині, Підкарпатті; з рясами (складками) – Лівобережжя, Подніпров'я; зі зборами – Херсонщина, Лівобережжя. Довгі й широкі свити носили на Харківщині, Дніпропетровщині,



а найкоротші і вузькі – на Поліссі [5, с. 401]. У чоловічих свитах домінували відтінки природньої вовни. На Чернігівщині, Харківщині, Полтавщині селяни і рядові козаки носили сірі свити, зрідка білі. Білого кольору свита була як святковий або весільний одяг для жінок Центрального Подніпров'я, Полісся, Волині. На Поділлі та Гуцульщині побутовали чорні свити, зроблені з вовни чорних овець. Широко використовувались у селянсько-козацькому середовищі свити-сіряки довжиною до стану чорного або темно-коричневого кольорів. Темні та сірі сіряки обрамляли білими шнурками, білі – чорними, використовували червоні, зелені, блакитні нитки, щоб вбрання мало багатий вигляд. «На Лівобережній Україні свити не мали оздоблення у вигляді вишивки, барвистих шнурків, петельок чи спеціальних гудзиків, іноді траплялася обшивка вузькою шкіряною стрічкою та ще вилоги на рукавах. На Київщині з'являється бідна орнаментация у вигляді кольорових шнурків навколо кишень і коміра», – пише О. Воропай [5, с. 403].

На Полтавщині, говорячи «сіряк», мали на увазі «кобеняк». Назва закріпилася за одягом тому, що виготовляли його з сукна гіршої якості, сірого кольору. Кобеняк – це довга, широка тулубчаста свита з відлогою. «Вона являла собою сукняний мішок із прорізами для очей та інколи для рота, який закидався за спину, а в негоду натягувався зверху на шапку, захищаючи обличчя. Носили кобеняк, застібаючи спереду на гудзики чи зав'язуючи біля шиї шнурками, поверх свити чи кожуха на випадок великого снігу, морозу чи дощу. Через таке призначення одяг не оздоблювали і виготовляли з сірого овечого сукна найнижчого гатунку. На Полтавщині цей елемент традиційного вбрання називали сіряком. «Ні холодно, ні душно як на святках у сіряках», – констатує народне прислів'я, записане в м. Зіньків на Полтавщині. Термін «кобеняк», поширений на Київщині, Волині, частково Поділлі, має східне коріння. Таке вбрання мав гетьман Війська Запорозького К. Розумовський. Для тулубчастої свити існували регіональні назви: бородиця (захід України), богородиця (центр), кобка (південь) [16, с. 5].

У Полтавській губернії побутовала свита-козачка із саморобного овечого сукна. За своєю довжиною козачка доходила до колін. На рукавах її загинали невеликі закарваші, комір робили високим, стійкою замість фалд використовували дрібні збори.

Носили козацькі чоловіки і жінки [16, с. 5]. Такою ж за кроєм як і «полтавська козацька», але з більшою кількістю зборів у стані, була семеряга (сермяга, серм'яга) – сіра свита з грубого домотканого сукна. О. Воропай писав: «спереду за своїм виглядом таке вбрання нагадувало довгополий «європейський» сюртук. Від нього семеряга відрізнялася тим, що вилоги на грудях в одержі наших предків були вкриті тонким сукном яскравого – червоного, синього кольорів, іноді його заміняли кольоровими шнурками, викладаючи з них гарний орнамент [5, с. 405]. Рукава семеряги мали закарваші. У святковому варіанті їх обшивали барвистим сукном або шнурками по швах, на спині робили візерунки з кольорових шнурків. Сермяги набули розповсюдження в козацькому середовищі, оскільки вони були дешевими, підходили до різних погодніх умов, а отже являли собою зручний для козацьких походів верхній одяг [17, с. 8].

Верхнім одягом, що виготовлявся з «крамної матерії», були свити-полотнянки, які виготовлялись не з сукна, а з полотна домашнього виробництва природнього кольору. Одягали їх улітку, на довгі до колін сорочки, взимку поверх суконних свит чи кожухів, що надавало вбранню святкового вигляду [5, с. 412]. Шили полотнянки з прохідками, у стан із зборами по боках, передні поли заводили одна на одну, застібали на талії дерев'яним гудзиком. За довжиною вони були нижче колін, до щиколоток. Чоловіче населення віддавало перевагу довгим і широким свитам із довгими, аж до пояса комірами, рукава яких прикрашали бахромою з білої овечої вовни. Свити шили з чорного сукна, називаючи чугою (чуганею) на Закарпатті у лемків. Рукава зшивали, руки в них не просовували, носили одяг наопашки, з'єднували біля шиї червоними вовняними шнурками. Рукава замінювали власникам свит торби, в них складали харчі, дрібні речі, потрібні в дорозі. Схоже до чугані верхнє вбрання створювали за часів городового козацтва на Лівобережній Україні (Слобожанщині), називаючи його «опошень» чи «опошняк». Схожим за кроєм на свиту був чемліт (чимліт). Це верхній одяг із тонкого сукна білого кольору у талію зі зборами ззаду, виложистим коміром і манжетами, обшитими чорним оксамитом, іноді вишитими барвистими вовняними нитками. Таке вбрання вважалося рідкістю й зустрічалося тільки на Київщині, носили його жінки. Маючи перське

походження, в Україну воно прийшло із Польщі, було відомим тут в XVI ст. [18, с. 5].

У «Слові о полку Ігоревім» згадується назва одягу «опанча», не як різновид свити, а безрукавне вбрання – довгий, широкий плащ із товстого цупкого матеріалу. Виготовляли його із одного або двох перегнутих по плечах довгих полотниць домашнього сукна чорного, сірого кольорів без рукавів і без пройм рук, застібаючи гудзиком на шиї або з'єднуючи кінці зав'язкою. Виділяли два види опанчі: святковий із дорогої тканини, підбитий хутром; дорожній, із ведмежої вовни чи грубого сукна. Накидаючи восени чи взимку опанчу на плечі, козаки захищали від негоди не тільки себе, а й зброю, спорядження. У поході одяг слугував їм за підстилку, покривало або відіграв роль завіси чи намету [17, с. 8]. Опанча відома серед козацтва як верхній дорожній одяг в Україні, в XVI – XVIII ст. затрималась на Поділлі. «Це довга по кісточки свита з каптуром, оздоблена кольоровими шнурками по швах на спині, на пілках, на кінцях рукавів і каптурі. Одягається опанча в дорозі, переважно восени або взимку», – писав О. Воропай [17, с. 8].

Верхнім одягом жінки була юпка, що нагадувала свиту, але виготовлялася не з овечого сукна, а з черкасіну або китайки без коміра, з вузькими довгими рукавами, а позаду з вусами (трьома, п'ятьма, сімома), такого ж крою, як у корсетці. О. Воропай зазначає, що «вуса» юпки були прикметою заможності: чим багатша жінка або дівчина, тим їх було більше. За козацьких часів юпка оздоблювалась «золотим узороччям», а тепер обшивається чорним або темно-червоним оксамитом. Крій юпки подібний на крій жіночої корсетки, тільки юпка довша і шиється з рукавами, а корсетка коротша і без рукавів. Давніми були байкові юпки, що шилися із зеленої або червоної байки. Вона обшивалася вся від гори до низу «мушками» - клаптиками червоної матерії. Якщо юпка була зеленою – нашивалися зелені «мушки», якщо юпка була червона, то навпаки. Його носили дівчата й молоді жінки» [5, с. 414]. Найдовше використовувалися юпки, оздоблені оксамитом на Лівобережжі (Київщина, Полтавщина). К. Матейко називає забуті види юпок, які за козацької доби носило жіноче населення Лівобережної України: юпка-баєва (юпка з ковтунцями) та юпка (юпочка) з пелериною-блинцем. «Юпка-баєва або з ковтунцями – жіночий верхній одяг, виготовлений із зеленої фланелі з ки-

тичками-ковтунцями з червоної вовни, з сірого сукна, поширена на південь від Лубен (Полтавщина). Юпка (юпочка) з пелериною – блинцем – короткополий жіночий верхній одяг з відкладним коміром у вигляді пелерини (Чернігівщина)» [11, с. 103].

Верхній одяг козацької старшини і святковий одяг козаків відрізнялися оздобленням. Характер орнаментации традиційного вбрання відповідав бароко і ренесансу. На одязі обшивалися горловина, комір-стійка, краї рукавів, передня пілка до кінця чорною вовняною тасьмою або шкіряною. Жінки-козачки прикрашали одяг яскравими блакитними, червоними обшивками, зокрема, весільне вбрання. Жупан козацької старшини прикрашався срібними або золотими гудзиками, золотим позументом. Козацькі полковники й гетьмани носили одяг із тканин, характерних для одягу європейської знаті. Кунтуші декорували золотим мереживом, поверх жупана козацька старшина накидала на плечі підбиту хутром зелену шубу («делію»). Її, як жупан та кунтуш, оздоблювали золотою тасьмою. Нагрудну частину делії прикрашали золотими петлицями. Комір скріплювали коштовною застіркою (фібулою). Гетьман носив поверх жупана і кунтуша червону, підбиту дорогим хутром бурку (кирею) з великим хутряним коміром, скріпленим аграфою. Поли бурки обшивали золотою тасьмою. Види верхнього вбрання козацтва: «каптан», «жупан», «кунтуш», «делія», «кирея» передавались у спадщину і використовувались у святковому костюмі, доки не зношувались.

Отже, верхнє традиційне вбрання козацтва Лівобережної України було різноманітним за формою, кроєм, довжиною, призначенням, барвистістю, способом ношення в комплексі вбрання, виготовлялося з домотканого валяного сукна червоного, коричневого, білого кольорів чи привізних коштовних тканин (оксамиту, парчі, шовку). Процес його розвитку йшов від прямо-спинного до приталеного крою. Святковий одяг заможних козаків відрізнявся яскравістю: переважали червоні, сині, зелені кольори. Давні види верхнього козацького коштовного вбрання: «каптан», «жупан», «кунтуш», «делія», «кирея», «юпка» передавались у спадщину і використовувались у святковому костюмі, доки не зношувались. На сьогодні вони є цінними експонатами та раритетами в фондах музеїв України, відроджуються в національному вбранні вітчизняних мистецьких колективів. Одяг козацької доби вписав яскраву сторінку в історію традиційного

вбрання українців, підтвердивши давні традиції етнічної культури, мистецький талант народу, його повагу і любов до рідного краю.

### Література

1. **Алексеева Н. О., Толстокова Н. Г.** А на ньому шати дорогії... Вивчаємо українську мову та літературу. 2004. № 33. С.15–17.
2. **Білан М. С.** Український стрій: навч. посіб. для вищ. і серед. навч. закладів / М. С. Білан, Г. Г. Стельмашук; Ін-т народознав. НАН України, Львів. акад. мистецтв; Укр. акад. друкарства. Львів: Фенікс, 2000. 328 с.
3. **Васіна З.** Український літопис вбрання. Книга-альбом. Київ: Мистецтво, 2003–2006. Текстівки. Т. 2: XIII – поч. XX ст.: науково-художні реконструкції. 2006. 448 с.
4. **Вовк Х.** Студії з української етнографії та антропології. Київ: Мистецтво, 1995. 336 с.
5. **Воропай О.** Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис: У 2-х т. Т. 2. Мюнхен, 1966. 448 с.
6. **Зірне В.** XVII століття – «темне і нецікаве»? Мистецтво реконструкції історичного костюма. Пам'ятки України: історія та культура. 2016. № 5. С. 46–49.
7. **Клочко Л.** Реконструкція давнього вбрання за археологічними матеріалами. Пам'ятки України: історія та культура. 2003. № 4. С. 23–29.
8. **Косміна О.** Традиційне вбрання українців. Т. 1: Лісостеп. Степ. Київ: Балтія-Друк, 2008. 160 с.
9. **Косміна О.** Українське народне вбрання. – Київ: Балтія-Друк, 2006.– 64 с.
10. **Косміна О. Ю.** Український одяг Золотоординської та Литовсько-польської доби (XIII – XVI ст.). Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. 2013. № 9. С. 39–48.
11. **Матейко К.** Український народний одяг: етнографічний словник / НАН України; Ін-т народознавства. Київ: Наукова думка, 1996. 196 с.
12. **Матейко К. І.** Український народний одяг / АН УРСР, Муз. етногр. та художн. промислу. Київ: Наукова думка, 1977. 223 с.
13. **Николаева Т. А.** Украинская народная одежда: Среднее Поднепровье. Київ: Наукова думка, 1987. 247 с.
14. **Ніколаєва Т.** Історія українського костюму. Київ: Либідь, 1996. 176 с.
15. **Ніколаєва Т.** Регіональні комплекси українського вбрання. Українці: історико-етнографічна монографія: у 2 кн. – Опішне, 1999. – Кн. 2. – С. 92–93.
16. **Озерська С.** Де у світі ряса або як кобеняк допоміг Репіну «Запорожців...» дописати. Одним із традиційних видів верхнього одягу для наших пращурів була свита. Просто районка. 1 червня 2019 р. № 15. С. 5.
17. **Озерська С.** Де у світі ряса або як кобеняк допоміг Репіну «Запорожців...» дописати. Такою ж самою за кроєм, як і полтавська козачка з

- більшою кількістю зборів у стані була семряга (сирмяга, семиряга) – сіра свита з грубого домотканого сукна. Просто районка. 8 червня 2019 р. № 16. С. 8.
18. **Озерська С.** Де у світі ряса або як кобеняк допоміг Репіну «Запорожців...» дописати. Схожим за кроєм на свиту був чемліт (чимліт). Просто районка. 15 червня 2019 р. № 17. С. 5.
  19. **Озерська С.** Де у світі ряса або як кобеняк допоміг Репіну «Запорожців...» дописати. Під кунтушами або черкесками наші пращури носили каптан. Просто районка. 22 червня 2019 р. № 18. С. 5
  20. **Орлова Є.** Український костюм – душа народу. Мистецтво в школі. 2009. № 4. С. 14–20.
  21. **Охріменко Л.** Історичний розвиток українського костюма і його регіональні особливості. Вища школа. 2019. № 1. С. 73–80.
  22. **Приходченко К.** Український костюм – частка народної історії. Українська мова та література. 2009. № 45-46. С. 25–42.
  23. **Стамеров К. К.** Нариси з історії костюмів. Київ: Мистецтво, 1978. 243 с.
  24. **Стельмашук Г.** Традиційне вбрання українців. Народне мистецтво. 2010. № 3-4. С. 46–54.
  25. **Шафранська Г.** Типи народних сорочок гетьманських земель Лівобережжя (із фондової збірки Музею народної архітектури та побуту НАН України). Народна творчість та етнографія. 2006. № 1. С. 98–104.
  26. Український народний одяг XVII – початку XIX ст. в акварелях Ю. Глоговського / Авт. та упоряд.: Д. П. Крвавич, Г. Г. Стельмашук. Київ: Либідь, 1988.
  27. Українське національне вбрання. Українське народознавство: навч. посібн. За ред. С. П. Павлюка; передмова М. Г. Жулинського. 3-те вид., випр. Київ: Знання, 2008. С. 465–518.
  28. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. Київ: Либідь, 1993. 223 с.
  29. **Юсенко О.** Кожухи, свити, бурки, киреї, сердаки, кептарі... Як одягалися наші пращури взимку. Українське слово. 2012. № 1-2. С. 9.

*Лариса Шаповал*

### **Традиційне верхнє вбрання козацтва Лівобережної України**

У статті висвітлюються види верхнього традиційного вбрання козацької верстви населення Лівобережної України, які зникли з ужитку чи видозмінилось в українському строї XIX – XX ст., як компонент національного костюму українців. Наголошується на регіональних особливостях побутування комплексу народного одягу серед чоловічого і жіночого населення у козацько-селянському середовищі XVI – XVIII ст.

**Ключові слова:** традиційне вбрання, народний одяг, козацтво, верхній одяг, костюм, каптан, кунтуш, жупан, свита, козачка, тканина, Лівобережна Україна.

*Larysa Shapoval*

**Traditional Cossacks Outwear in the Left-bank Ukraine**

Kinds of traditional Cossacks society in the left-bank Ukraine that are out of usage or changed in Ukrainian costume of the 19<sup>th</sup> – 20<sup>th</sup> cc. as a component of national Ukrainian costume, are given in the article. Regional peculiarities of national clothing wearing by men and women in Cossacks village society in the 16<sup>th</sup> – 18<sup>th</sup> cc. are outlined.

**Keywords:** traditional costume, national clothing, Cossacks, outwear, costume, coat, kuntush, jupe, shirt, kozachka, fabric, the Left-bank Ukraine.

## УРОДЖЕНЦІ С. ТАХТАУЛОВЕ – УЧАСНИКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1914–1918 РР.

*Про уродженців с. Тахтаулове – учасників Першої світової війни  
1914–1918 рр. та необхідність увічнення їх пам'яті.*

**Ключові слова:** Перша світова війна, імперія, фронт, піхотний полк, стрілецький полк, драгунський полк, гренадерський полк, рядовий, молодший унтер-офіцер.

1914 р. став визначальним для новітньої історії. Тоді люди не усвідомлювали, що впродовж одного року сталося стільки подій, що призвели до спалаху війни світового масштабу, які змінили обличчя Європи та створили підґрунтя для наступного конфлікту, що відбувся за два десятиліття потому.

За іронією долі, 1914 р. більшість європейців очікували, а деякі сподівалися, на початок війни. Мало хто взагалі міг передбачити її наслідки. Впродовж наступних чотирьох років більшість європейських країн, а також США, Канаду, Японію та Близький Схід було втягнуто у конфлікт, що мобілізував нечувану кількість людей – 65 мільйонів (із них 8,4 мільйона було вбито, а 21 – поранено). Досі жодна війна не коштувала стільки людських життів [2, с. 445].

Перша світова війна за своїм характером була загарбницькою з боку всіх її сторін – ворогуючих держав Троїстого союзу (Німечка, Австро-Угорська, Османська імперії, Болгарське царство і з 1915 р. Королівство Італія) та країн Антанти (Російська і Британська імперії, Французька республіка та США, з 6 квітня 1917 р.). З обох боків були держави, що мали стратегічні плани щодо українських земель. Найдалекосяжніші з них мала Німеччина: розгромити Російську імперію, відторгнути землі України, Білорусі, Польщі, країн Балтії й Кавказу та включити їх до складу майбутньої Великонімецької світової імперії. «Стальний король» Август Тіссен заявляв, що під повну владу німецьких монополій мають перейти українські «Донецький басейн з Одесою, Кримом та Приазов'ям». Австро-Угорська монархія прагнула не тільки зберегти панування у Галичині, Буковині та Закарпатті, а



й зазіхала на Волинь та Поділля. Російська імперія під приводом «воз'єднання братів-русинів» прагнула посунути свою кордони до Карпатських гір, мати вплив на Балканах та вийти до проток Босфор та Дарданели [1, с. 295].

Бойові дії велись на Західному, Східному та Італійському фронтах у Європі, в Африці, на Близькому Сході, островах Тихого океану. Боротьба, що велася на Західному фронті, відбувалась вздовж системи траншей та укріплень, обмежених областю, відомою під назвою нічийна земля. Ці ряди укріплень тяглися від Північного моря до Швейцарії, через це система ведення статичної війни визначила їх перебіг для багатьох учасників. На Східному фронті розлогі східні рівнини й обмежена мережа залізниць запобігли стану ведення траншейної війни. Військові дії велись на суші, на морі та, вперше в історії людства, у повітрі.

Війна спричинила розпад чотирьох імперій – Австро-Угорської, Німецької, Османської і Російської. Німеччина також втратила свої колоніальні території, а Російська імперія взагалі припинила своє існування ще в 1917 р. – до кінця війни. На карті Європи з'явилися Чехословацька Республіка, Естонія, Фінляндія, Латвія, Литва, Польська республіка, Королівство Сербів, Хорватів і Словенців. Сформувався підґрунтя для розпаду Британської імперії. Для деяких держав сучасного світу тоді не знайшлося місця на карті. Серед них була й Україна.

Українці брали участь в бойових діях Першої світової війни у складі армій відразу двох імперій – Російської (4 мільйони) та Австро-Угорської (500 тис. чол.). Національне військове формування українців існувало лише в армії Австро-Угорщини – легіон Українських Січових Стрільців (7 тис.). У армії Російської імперії українці були розпорошені по всіх фронтах.

Військовий конфлікт такого масштабу потребував значних ресурсів – економічних, матеріальних, людських.

Хоча бойові дії і не велися на території Полтавської губернії, її населення було залучене до подій Першої світової війни. Полтавщина була охоплена мобілізацією, в межах губернії були створені лазарети (за допомогою земств), військові склади і т. ін.

У с. Тахтаулове було мобілізовано 67 чоловік. З них поранених та контужених 31; хворих – 21; зникло безвісти – 4; не уточнено – 4; загинуло – 2, у полон потрапило – 5. Четверо уродженців

с. Тахтаулове були нагороджені Георгіївськими медалями IV-го ступеня «За хоробрість».

Уродженці с. Тахтаулове були мобілізовані до різних піхотних, стрілецьких, гренадерських і драгунських полків. Усі полки вели бойові дії на Східному фронті.

### Список

уродженців с. Тахтаулове Тахтаулівської волості  
Полтавського повіту Полтавської губернії, які були мобілізовані  
на Першу світову війну 1914–1918 рр.

**Барабаш Григорій Максимович.** Полтавська губернія, Полтавський повіт, Тахтаулівська волость, с. Тахтаулове. Молодший писар 8-го Туркестанського стрілецького полку. Через катар верхніх дихальних шляхів вибув у лазарет 5.03.1916 р. Захворів на туберкульоз. Вибув у лазарет 09.05.1916 р. Другий раз з тим же діагнозом потрапив у лазарет 25.03.1917 р. [3, арк. 138/238; 4, арк. 269]

**Барабаш Феофан (Феофан) Іванович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 299-го піхотного Дубненського полку 75-ї піхотної дивізії. Вибув через хворобу (не уточнено) 30.04.1917 р. [5, арк. 367]

**Баз Павло Давидович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Єфрейтор 283-го піхотного Павлоградського полку 71-ї піхотної дивізії. Отримав поранення куприкової області під час Брусилівського прориву. Вибув 22.05.1916 р. [6, арк. 177/591].

**Бородай Яків Єлисейович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 10-го стрілецького Руського полку. Захворів. Вибув 11.06.1916 р. Нагороджений Георгіївської медаллю IV-го ступеня («За хоробрість») 10.09.1916 р. [7, арк. 1431; 8, арк. без номера].

**Вербовий Марк Захарович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 8-го Заамурського прикордонного піхотного полку 3-ї Заамурської прикордонної піхотної дивізії. Перше поранення отримав 23.09.1916 р. поблизу с. Угринув Долний (нині – с. Угринів Тисменецького р-ну Івано-Франківської обл.). Друге поранення – у нижню третину лівого стегна у бою поблизу н. п. Стоник, Австрійський фронт. Вибув у лазарет 13.11.1916 р. Друге поранення отримав 23.09.1916 р. [9, арк. 1148; 10, арк. 879; 11, арк. 173].

**Волонський Григорій Єф.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 63-го піхотного Углицького полку. Отримав поранення в бою під н. п. Цебров (нині – Зборівський р-н Тернопільської обл.) 27.05.1916 р. [12, арк. 207].

**Волков Захарій Тихонович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 188-го піхотного Карського полку 47-ї піхотної дивізії. Отримав важкий перелом плечових кісток 16.07.1916 р. під час подій Брусиловського прориву червня – вересня 1916 р. Вибув у лазарет 21.07.1916 р. [13, арк. 1359].

**Волошка Панас Трохимович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Козак 6-го стрілецького полку 2-ї стрілецької дивізії. Отримав кульове поранення 30.10.1915 р. у боях поблизу н. п. Гута-Лісовська (нині – Маневецький р-н, Волинська обл., Україна). Вибув у дивізійний перев'язочний загін [14, арк. 977; 15, арк. 272].

**Волошко Григорій Юхимович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 63-го піхотного Углицького полку. Отримав вогнепальне поранення правого стегна у боях поблизу м. Гарнополь (нині – м. Тернопіль, Україна) 27.05.1916 р. Вибув у лазарет 1.06.1916 р. Другий раз вибув 27.10.1917 р. через гангрену правої гомілки [16, арк. 986; 17, арк. 17].

**Волошко Овсій Трохимович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 24-го піхотного Симбірського полку. Вибув через хворобу (не уточнено) 26.04.1916 р. [18, арк. 994].

**Гербут Федір,** 1893 р.н. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Військовослужбовець 140-го піхотного Зарайського полку 35-ї піхотної дивізії. Потрапив у полон. Помер у полоні від туберкульозу 17.07.1916 р. [19, арк. 69].

**Голуб Федір Демидович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 127-го піхотного Путивльського полку 32-ї піхотної дивізії. Вибув через хворобу (не уточнено) 1.07.1917 р. Лікувався у лазареті Полтавського губернського земства, про що у документах є відповідна печатка [20, арк. 307].

**Гриценко Петро Родіонович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 5-го Туркестанського стрілецького полку. Поранений 27.07.1916 р. [21, арк. 264].

**Грінченко Платон Гордійович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Старший унтер-офіцер 5-го Окремого штурмового польового батальйону. Отримав отруєння газом 19.06.1916 р. в боях поблизу н. п. Сморгонь (нині – Гродненська обл., Білорусь) [22, арк. 517].

**Грінченко Іван Олександрович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 10-го Заамурського прикордонного піхотного полку. Захворів 01.06.1916 р. [23, арк. 424].

**Грінченко Микола Акимович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 137-го дивізійного ударного батальйону. Поранений у праву ногу 17.06.1917 р. [24, арк. 919].

**Грінченко Гнат Семенович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 3-го запасного саперного батальйону. Захворів на акародерматит 4.02.1916 р. і вибув у 104-й польовий госпіталь [25, арк. 459].

**Грінченко (Грінчинко) Іван Григорович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 258-го піхотного Кишинівського полку 65-ї піхотної дивізії. Отримав поранення 24.03.1915 р. поблизу с. Нижнє Висоцьке (нині – Турківський р-н Львівської обл.) і вибув у дивізійний лазарет. Вдруге вибув через захворювання на туберкульоз 30.03.1916 р. [26, арк. без номера; 27, арк. 435, 436].

**Грінченко Терентій Іванович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Гренадер 2-го гренадерського Ростовського полку. Зник безвісти в бою поблизу н. п. Миканове 7.11.1914 р. [28, арк. 236].

**Грубеч Володимир Юхимович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 54-го піхотного Мінського полку. Отримав вогнепальне поранення лівого плеча 3.06.1916 р. в боях поблизу м. Луцьк (нині – Волинська обл.). Вибув у лазарет 10.06.1916 р. [29, арк. 309].

**Грубич Леонтій Діонісійович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 327-го піхотного Корсунського полку 82-ї піхотної дивізії. Отримав легке поранення лівої кисті зі враженням кісток 30.06.1916 р. [30, арк. 37].

**Грубич Олексій Йосипович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Єфрейтор 2-го Фінляндського стрілецького полку. Отримав поранення 22.07.1916 р. поблизу н. п. Липа (нині – Долинський р-н, Івано-Франківська обл.) [31, арк. 32].

**Грубич Іван Юхимович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Козак 54-го Донського козачого полку 2-ї окремої козачої Донської бригади. Отримав поранення лівого плечового суглобу 3.06.1916 р. поблизу н. п. Лукоян під час подій Окненського прориву 9-ї армії Південно-Західного фронту на Буковині і Південній Галичині [32, арк. 172].

**Грубич Григорій Васильович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 420-го піхотного Сердоб-

ського полку 105-ї піхотної дивізії. Вибув через хворобу (екзема правого передпліччя та запалення середнього вуха) 4.08.1917 р. [33, арк. 704/363; 34, арк. 1027].

**Гряк (Грек) Спиридон Олександрович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Молодший унтер-офіцер 52-го піхотного Віленського полку. Захворів 16.12.1916 р. [35, арк. 3].

**Дорохов Федір.** 1880 р.н. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Військовослужбовець 124-го піхотного Воронежського полку 31-ї піхотної дивізії. Потрапив у полон у 1915 р. під час боїв за фортецю Осовець (нині – с. Осовець-Фортеця, Польща). Перебував у н. п. Терезієншиадт, Австро-Угорщина (нині – м. Терезин, Чехія) [36, арк. 280].

**Дорохов Михайло Захарович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 293-го піхотного Іжорського полку 74-ї піхотної дивізії. Захворів на малярію і гепатит 20.05.1916 р. Другий раз вибув за невідомою причиною 2.07.1917 р. Третій раз вибув у перев'язочний загін Державної Думи через поранення, яке отримав в бою за гору Утюг 18.06.1917 р. [37, арк. 1211; 38, арк. 962].

**Дорохов Павло Савич.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 149-го піхотного Чорноморського полку 38-ї піхотної дивізії. Вибув через отруєння задушливими газами 18.01.1917 р. під час боїв під м. Рига (нині – Латвія). Отримав Георгіївську медаль IV-го ступеня «За хоробрість» 14.02.1917 р. Перебував у лазареті Імператорських фарфорового і скляного заводів для поранених воїнів імені Її Величності Государині Імператриці Олександри Федорівни у м. Санкт-Петербург (нині – Петербург, РФ) [39, арк. 1238; 40, арк. 118].

**Д'яченко Іван Іванович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 59-го піхотного Люблинського полку 15-ї піхотної дивізії. Отримав поранення 25.05.1916 р. під час боїв поблизу с. Великі Підгайці (нині – Тернопільська обл., Україна). Вибув у дивізійний перев'язочний пункт. [41, арк. 168].

**Єфименко Артемій Максимович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулово-Осьмачка. Єфрейтор 21-го стрілецького полку. Осколкова ампутація правого стегна. Вибув 30.08.1917 р. Потрапив у лазарет 5.09.1917 р. [42, арк. 963].

**Єфименко Григорій Іванович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 44-го піхотного Камчатського полку 11-ї піхотної дивізії. Захворів на тиф 01.06.1916 р. Ймовірно, помер у лазареті [43, арк. 1183; 44, арк. 8].

**Замулка Данило Семенович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 83-го піхотного Самур-

ського полку 21-ї піхотної дивізії. Захворів (фурункульоз) 21.04.1917 р. [45, арк. 89].

**Зірченко Артемії Матвійович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 44-го піхотного Камчатського полку 11-ї піхотної дивізії. Вибув 20.10.1916 р. через вогнепальне поранення лівого стегна та загальну слабкість [46, арк. 813].

**Золошка (Волошко) Георгій Юхимович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 45-го піхотного Азовського полку. Перший раз вибув 19.02.1917 р. через зараження поранень правої ноги. Другий раз вибув через поранення гомілки правої ноги, яке отримав 27.10.1917 р. в боях за м. Тарнополь (нині – м. Тернопіль). [47, арк. 410, 48, арк. 17].

**Кабак Сергій Панасович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 205-го піхотного Шемахинського полку 52-ї піхотної дивізії. Вибув через хворобу 12.03.1917 р. [49, арк. 595].

**Котелевець Сава Дмитрович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 176-го піхотного Переволоченського полку 44-ї піхотної дивізії. Отримав вогнепальне поранення лівого плеча 22.07.1915 р. в боях під м. Нарва під час подій «Польського мішка» 15.07. – 2.09.1915 р. [50, арк. 260].

**Лаврик Феоктист Ксенофонтівч.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 402-го піхотного Усть-Медведицького полку. Отримав кульове поранення правої ноги 28.05.1916 р. в боях на р. Стир [51, арк. 519].

**Левченко Юхим Іванович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Ополченець 174-го піхотного Роменського полку 44-ї піхотної дивізії. Зник безвісти 22.03.1915 р. поблизу с. Смольник (нині Польща). [52, арк. 71].

**Марченко Полікарп Данилович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 6-го піхотного Лібавського полку. Отримав поранення верхніх кінцівок з ураженням кісток 17.08.1914 р. До лазарету потрапив 9.09.1914 р. [53, арк. 516; 54, арк. 122].

**Московець Захарій (Захар) Федотович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 10-го драгунського прикордонного полку. Перший раз вибув у Кременецький подвижний лазарет 8.08.1914 р. Отримав поранення правого стегна 10.09.1916 р. Нагороджений Георгіївською медаллю IV-го ступеня «За хоробрість» 23.11.1914 р. [55, арк. 494; 56, арк. 5; 57, арк. 277].

**Одарюк Іван Йосипович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 3-го Кавказького стрілецького

полку 1-ї Кавказької стрілецької дивізії. Отримав поранення у праву руку 6.04.1916 р. під час боїв поблизу н. п. Лісний Дуковник. Вибув у лазарет 14.04.1916 р. [58, арк. 872].

**Олихвір (Олифір) Діомид Павлович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Ополченець 74-го піхотного Ставропольського полку. Отримав поранення 24.03.1915 р. під час боїв у Карпатах [59, арк. 138].

**Оніпко Павло Йосипович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Гренадер 7-го гренадерського Самогітського полку. Ймовірно, потрапив у полон 11.08.1915 р. поблизу м. Брест-Литовськ (нині – м. Брест, Білорусь). Перебував під час полону у м. Альтен-Грабов, Німеччина [60, арк. без номеру; 61, арк. 960].

**Ороднич Григорій.** 1881 р.н. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Військовослужбовець 174-го піхотного Роменського полку 44-ї піхотної дивізії. Потрапив у полон на Австрійському фронті. Перебував у н. п. Фельдбах (нині – Австрія) [62, арк. без номеру].

**Седак (Сідак) Федір Хрисантович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 87-го піхотного Нейшлотського полку 22-ї піхотної дивізії. Вибув через хворобу 18.06.1916 р. [63, арк. 498].

**Сідак (Сідак, Серов) Захар Іванович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 204-го піхотного Ардагано-Михайлівського полку 51-ї піхотної дивізії. Захворів на грип 15.07.1916 р. [64, арк. 1165].

**Скакун Родіон Карпович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 50-го піхотного Білостоцького полку 13-ї піхотної дивізії. Отримав поранення правої ноги 18.08.1916 р. під час бою біля с. Беремівці (нині – Зборівський р-н, Тернопільська обл.). Вибув у дивізійний перев'язочний загін [65, арк. 293].

**Скакун Родіон Карпович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 50-го піхотного Білостоцького полку 13-ї піхотної дивізії. Загинув у боях на р. Серет 22.07.1916 р. [66, арк. 206].

**Собакарь Іван Андрійович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 4-ї будівельної дільниці. Захворів 5.04.1917 р. [67, арк. 573].

**Собакар (Сабакар) Павло Андрійович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 262-го запасного батальйону. Отримав пошкодження лівого голіностопного суглобу 21.11.1916 р. [68, арк. 62].

**Страшко Андрій Діонісійович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 40-го піхотного Коливанського полку 10-ї піхотної дивізії. Вибув через захворювання (екзема). [69, арк. 148].

**Ступак Омелян Данилович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 74-го піхотного Ставропольського полку 19-ї піхотної дивізії. Отримав поранення передпліччя лівої руки 17.03.1915 р. Евакуйований у дивізійний лазарет 19.03.1915 р. Отримав 10.09.1916 р. Георгіївську медаль IV-го ступеня «За хоробрість», перебуваючи на лікуванні у Диканському земському лазареті [70, арк. 307; 71, арк. 9].

**Папешин Захар Лукич.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 146-го піхотного Царіцинського полку 37-ї піхотної дивізії. Зник безвісти 12.06.1915 р. [72, арк. 396].

**Пашенко Моїсей Семенович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 193-го піхотного Моршанського полку 35-ї піхотної дивізії. Зник безвісти 21.05.1915 р. [73, арк. 268].

**Плохатний Іван Васильович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 295-го піхотного Свирського полку 74-ї піхотної дивізії. Загинув 28.05.1916 р. в бою біля станції Вікна (нині – Заставнівський р-н, Чернівецька обл., Україна). [74, арк. 285].

**Похідна (Похідня) Кіндрат.** 1883 р.н. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Військовослужбовець 174-го піхотного Роменського полку 44-ї піхотної дивізії. Потрапив у полон 01.05.1915 р. поблизу н. п. Санок під час Горлицького прориву та відступу військ Російської імперії. Перебував у н. п. Терензіеншадт, Австро-Угорщина (нині – м. Терезин, Чехія). [75, арк. 373].

**Халимон Йосип Григорович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 57-го піхотного Модлинського полку 15-ї піхотної дивізії. Отримав поранення рук 09.04.1915 р. в боях у Карпатах [76, арк. 366].

**Хорунжий Ананій Іванович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Єфрейтор 210-ї хлібопекарні. Захворів на цингу 28.05.1917 р. [77, арк. 793].

**Чап (Чоп) Яків Петрович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 12-го драгунського Стародубського полку. Захворів на туберкульоз 19.02.1917 р. [78, арк. 1090].

**Чемновий Михайло Мих.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 24-го Туркестанського стрілецького полку. Захворів на цингу 28.06.1917 р. [79, арк. 987].



**Щербань Андрій Васильович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Єфрейтор 309-го піхотного Овруцького полку 78-ї піхотної дивізії. Вибув через уточнені причини [80, арк. 116].

**Щербин (Щербина) Корнилій (Корній) Панасович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 133-го піхотного Сімферопольського полку 34-ї піхотної дивізії. Захворів 30.06.1916 р. [81, арк. 1153].

**Щербина Корній Панасович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 133-го піхотного Сімферопольського полку 34-ї піхотної дивізії. Був поранений в руку 3.02.1916 р. [82, арк. 932].

**Шмиголь Василь Федорович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Ратник 194-го піхотного Троїцько-Сергіївського полку 49-ї піхотної дивізії. Вибув з не уточнених причин 29.04.1915 р. під час боїв на Південно-Західному фронті. Перебував на лікуванні у м. Полтава, про що у документах є відповідна печатка [83, арк. 522].

**Шмиголь Терентій Федотович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 1-го Прикордонного полку. Вибув з не уточнених причин [84, арк. 540].

**Яленик Микола Данилович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 17-го піхотного Архангелогородського полку. Поранений 22.04.1915 р. під час подій Горлицького прориву та відступу військ Російської імперії. Вибув у лазарет 06.05.1915 р. [85, арк. 259; 86, арк. 113].

**Ярошенко Павло Григорович.** Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Тахтаулове. Рядовий 167-го піхотного Острозького полку 42-ї піхотної дивізії. Отримав вогнепальне поранення правого плеча у боях під н. п. Барановичі (нині – Брестська обл., Білорусь) 1.07.1916 р. Вибув у дивізійний перев'язочний загін 8.07.1916 р. [87, арк. 745; 88, арк. 329].

Слід висловити побажання про необхідність увічнення пам'яті учасників Першої світової війни 1914–1918 рр. – уродженців с. Тахтаулове Тахтаулівської територіальної громади.

#### Джерела та література

1. **Сарбей В. Г.** Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К.: Вид-дім «Альтернативи», 1999. – Т. 9. – С. 295.
2. **Магочій П.-Р.** Україна. Історія її земель та народів / Павло-Роберт Магочій. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. – С. 445.

3. Російський Державний Військово-історичний архів (РДВІА). — Ф. Картоoteca бюро обліку втрат у Першій світовій війні (офіцерів і солдатів) (далі — КБОВ). — Шафа (Ш.) без номера. — Ящик (Я.) 198-Б. — Арк. 138/238.
4. РДВІА. — Ф. КБОВ. — Ш. без номера. — Я. 392-Б. — Арк. 269.
5. Там же. — Арк. 367.
6. Там же. — Я. 177-Б. — Арк. 177/591.
7. Там же. — Я. 316-Б. — Арк. 1431.
8. РДВІА. — Ф. 970. Військово-похідна канцелярія при Імператорській головній квартирі м. Петроград. — Оп. 3. Військово-похідна канцелярія при Імператорській головній квартирі. 1883—1917 рр. — Спр. Іменні списки поранених солдатів і медичного персоналу, нагороджених Герогіївськими хрестами в госпіталях і лазаретах; Спр. Список нагороджених нижніх чинів, які брали участь у боях нинішньої кампанії і ті, що отримали відзнаки 10 вересня 1916 р. у с. Диканька (Диканський земський лазарет для поранених воїнів). — Арк. без номера.
9. РДВІА. — Ф. КБОВ. — Ш. без номера. — Я. 526-В. — Арк. 1148.
10. Там же. — Я. 608-В. — Арк. 879.
11. РДВІА. — Ф. 16196. Особливе ділопровадження зі збору та реєстрації зведень про вибувших за смертю чи за пораненнями, а також зниклих без вісти військових чинах, які діяли проти ворожих військ (1914—1918). — Оп. 1. Іменні списки втрат солдат і офіцерів Першої світової війни 1914—1918 рр. (по полках та бригадах). — Спр. Списки втрат солдатів 8 Заамурського прикордонного піхотного полку. — Спр. 207063. Список військових чинів 8 Заамурського прикордонного піхотного полку, загиблих та зниклих без вісти, а також поранених і контужених з 1 жовтня по 15 жовтня 1916 р. — Арк. 173.
12. РДВІА. — Ф. 16196. — Там же. — Спр. Іменні списки 63 піхотного Углицького полку про втрати солдатів на фронтах. — Спр. 5201. Іменний список втрат нижніх чинів 63 піхотного Углицького полку. — Арк. 207.
13. РДВІА. — Ф. КБОВ. — Ш. без номера. — Я. 552-В. — Арк. 1359.
14. Там же. — Я. 561-В. — Арк. 977.
15. РДВІА. — Ф. 16196. — Там же. — Спр. Іменні списки втрат солдатів 6 стрілецького полку. — Спр. 4762. Список військових чинів 6 стрілецького полку, убитих, зниклих безвісти і взятих у полон ворогом, а також пораненими і контуженими з 20 по 28 жовтня 1915 р. — Арк. 272.
16. РДВІА. — Ф. КБОВ. — Ш. без номера. — Я. 561-В. — Арк. 986.
17. Там же. — Я. 626-В. — Арк. 17.
18. Там же. — Я. 561-В. — Арк. 994.
19. Там же. — Я. 6103-А. — Арк. 69.
20. Там же. — Я. 675-Г. — Арк. 307.
21. Там же. — Я. 856-Г. — Арк. 264.
22. Там же. — Я. 854-Г. — Арк. 517.
23. Там же. — Я. 854-Г. — Арк. 424.

24. Там же. — Я. 4181-Г. — Арк. 919.
25. Там же. — Я. 854-Г. — Арк. 459.
26. РДВІА. — Ф. 16196. Там же. — Спр. Іменні списки втрат солдатів 258 піхотного Кишенівського полку. — Спр. 158676. Список нижніх чинів 258 піхотного Кишинівського полку, убитих, поранених, контужених, померлих від ран і зниклих безвісти з 2 березня по 31 березня 1915 р. — Арк. без номера.
27. РДВІА. — Ф. КБОВ. — Ш. без номера. — Я. 854-Г. — Арк. 435, 436.
28. Там же. — Я. 4903-Г. — Арк. 187; Ф. 16196. — Спр. Іменні списки 2 гренадерського Ростовського полку про втрати солдатів на фронтах. — Спр. 197. Іменний список втрат в бою з 2 по 21 листопада 1914 р. нижніх чинів 2 гренадерського Ростовського Його Імператорської Високості Великого Князя Михайла Олександровича полку. — Арк. 236.
29. РДВІА. — Ф. КБОВ. — Ш. без номера. — Я. 864-Г. — Арк. 890; РДВІА. — Ф. 16196. — Спр. Іменні списки 54 піхотного Мінського полку про втрати солдатів на фронтах. Спр. 133693. Іменний список втрат нижніх чинів 54 піхотного Мінського полку за червень 1916 р. — Арк. 309.
30. РДВІА. — Ф. КБОВ. — Ш. без номера. — Я. 865-Г. — Арк. 37.
31. Там же. — Я. 865-Г. — Арк. 32.
32. Там же. — Я. 865-Г. — Арк. 172.
33. Там же. — Я. 704-Г. — Арк. 704/363.
34. Там же. — Я. 7574-В. — Арк. 1027.
35. Там же. — Я. 841-Г. — Арк. 3.
36. Там же. — Я. 3687-Х. — Арк. 280.
37. Там же. — Я. 964-Д. — Арк. 867; Я. 1029-Д. — Арк. 1211.
38. РДВІА. — Ф. 16196. — Спр. Списки втрат солдатів 293 піхотного Іжорського полку. — Спр. 83161. Список військових чинів 293 піхотного Іжорського полку, убитих, зниклих безвісти і взятих у полон ворогом, а також поранених і контужених з 1 по 30 червня 1917 р. — Арк. 962.
39. РДВІА. — Ф. КБОВ. — Ш. без номера. — Я. 1029-Д. — Арк. 1238.
40. РДВІА. — Ф. Друкованих видань. — Оп. Друкованих видань. — Спр. Списки солдатів, нагороджених Георгіївськими хрестами і медалями у період Першої Світової війни. — Спр. 247. Список нагороджених. — Арк. 118.
41. РДВІА. — Ф. 16196. — Спр. Іменні списки 59 піхотного Люблінського полку про втрати солдатів на фронтах. — Спр. 135771. Список втрат нижніх чинів 59 піхотного Люблінського полку за час боїв з 23 по 31 травня 1916 р. — Арк. 168.
42. РДВІА. — Ф. КБОВ. — Ш. без номера. — Я. 1109-Е. — Арк. 963.
43. Там же. — Я. 1085-Е. — Арк. 1183.
44. РДВІА. — Ф. 16196. — Спр. Список нижніх чинів 44-го піхотного Камчатського полку вбитими і померлими від ран в боях. — Спр. 16089. Список нижніх чинів 44-го піхотного Камчатського полку, поране-

- ними і контуженими в боях з 15 червня по 1 липня 1916 р. та евакуйовані у лікувальні заклади. — Арк. 8.
45. РДВІА. — Ф. КБОВ. — Ш. без номера. — Я. 1239-З. — Арк. 89.
46. Там же. — Я. 1211-З. — Арк. 813.
47. Там же. — Я. 1218-З. — Арк. 410.
48. Там же. — Я. 626-В. — Арк. 17.
49. Там же. — Я. 1348-К. — Арк. 595.
50. Там же. — Я. 1601-К. — Арк. 260.
51. Там же. — Я. 1916-Л. — Арк. 519.
52. РДВІА. — Ф. 16196. — Спр. Списки втрат солдатів 174 піхотного Роменського полку. — Спр. 242469. Список нижніх чинів 174 піхотного Роменського полку убитими, пораненими і безвісти зниклими в боях з австрійцями з 4 березня по 10 квітня 1915 р. поблизу с. Смольник. — Арк. 71.
53. РДВІА. — Ф. КБОВ. — Ш. без номера. — Я. 4611-М. — Арк. 516.
54. РДВІА. — Ф. 16196. — Спр. 7194. Список військових чинів 6 піхотного Лібавського полку вбитих, зниклих безвісти і взятих у полон, а також поранених і контужених з 13 серпня по 17 серпня 1914 р. — Арк. 122.
55. РДВІА. — Ф. КБОВ. — Ш. без номера. — Я. 2253-М. — Арк. 494.
56. РДВІА. — Ф. 16196. — Спр. Списки втрат солдатів 10 драгунського Новгородського полку. — Спр. 16427. Список нижніх чинів 10 драгунського Новгородського полку убитих, зниклих безвісти і взятих у полон ворогом, а також поранених і контужених з 1 по 19 серпня 1914 р. — Арк. 5.
57. РДВІА. — Ф. 970. Військово-похідна канцелярія при Імператорській головній квартирі. м. Петроград. — Оп. 3. Військово-похідна канцелярія при Імператорській головній квартирі. 1883 — 1917 рр. — Спр. Списки солдатів, нагороджених Георгіївськими орденами і медалями у період Першої Світової війни. — Спр. 2449. Список нагороджених Його Імператорською Величністю. — Арк. 277.
58. РДВІА. — Ф. КБОВ. — Ш. без номера. — Я. 2507-О. — Арк. 872.
59. Там же. — Я. 4329-М. — Арк. 138.
60. РДВІА. — Ф. 16196. — Спр. Іменні списки 7 гренадерського Самгітського полку про втрати солдатів на фронтах. — Спр. 4072. Іменний список втрат нижніх чинів 7 гренадерського Самогітського генерал-ад'ютанта графа Тотлебена полку з серпня 1915 р. — Арк. без номеру.
61. РДВІА. — Ф. КБОВ. — Ш. без номера. — Я. 5079-А-Ш. — Арк. 960.
62. РДВІА. — Ф. Картотека бюро обліку втрат у Першій Світовій війні (полонені). — Ш. без номера. — Я. 6264-Н. — Арк. без номера.
63. РДВІА. — Ф. КБОВ. — Ш. без номера. — Я. 3070-С. — Арк. 498.
64. Там же. — Я. 3070-С. — Арк. 1165.
65. РДВІА. — Ф. 16196. — Спр. Іменні списки 50-го піхотного Білостоцького полку про втрати солдатів на фронтах. — Спр. Іменний список втрат

- нижніх чинів 50 піхотного Білостоцького полку за серпень 1916 р. — Арк. 293.
66. Там же. — Арк. 206.
67. РДВІА. — Ф. КБОВ. — Ш. без номера. — Я. 3349-С. — Арк. 573.
68. Там же. — Я. 3173-С. — Арк. 62.
69. Там же. — Я. 3233-С. — Арк. 148.
70. Там же. — Я. 3239-С. — Арк. 307.
71. РДВІА. — Ф. 970. Військово-похідна канцелярія при Імператорській головній квартирі, м. Петроград. — Оп. 3. Військово-похідна канцелярія при Імператорській головній квартирі. 1883 — 1917 рр. — Спр. Іменні списки поранених солдатів і медичного персоналу, нагороджених Георгіївськими хрестами в госпіталях і лазаретах. — Спр. Список нижніх чинів, які брали участь в боях нинішньої кампанії і отримали нагороди 10 вересня 1916 р. у с. Диканька. — Арк. 9.
72. РДВІА. — Ф. 16196. — Спр. Списки втрат солдатів 146 піхотного Царіцинського полку. — Спр. 7144. Список військових чинів 146 піхотного Царіцинського полку, убитих, зниклих безвісти і взятих у полон ворогом, а також поранених і контужених з 26 квітня по 30 червня 1915 р. — Арк. 396.
73. Там же. — Спр. Списки втрат солдатів 139 піхотного Моршанського полку. — Спр. 202343. Список 139 піхотного Моршанського полку за травень 1915 р. — Арк. 268.
74. Там же. — Спр. Списки втрат солдатів 295 піхотного Свирського полку. — Спр. 142081. Іменний список нижніх чинів 295 піхотного Свирського полку вбитими, пораненими, контуженими, померлими від ран і хвороб і зниклих безвісти за травень 1916 р. — Арк. 285.
75. РДВІА. — Ф. Картотека бюро обліку втрат у Першій Світовій війні (полонені). — Ш. без номера. — Я. 6264-Н. — Арк. 373.
76. РДВІА. — Ф. КБОВ. — Ш. без номера. — Я. 4784-Х. — Арк. 366.
77. Там же. — Я. 3728-Х. — Арк. 793.
78. Там же. — Я. 3769-Ч. — Арк. 1090.
79. Там же. — Я. 3834-Ч. — Арк. 987.
80. Там же. — Я. 4013-Ш. — Арк. 116.
81. Там же. — Я. 4013-Ш. — Арк. 1153.
82. Там же. — Я. 4014-Ш. — Арк. 932.
83. Там же. — Я. 3933-Ш. — Арк. 522.
84. Там же. — Я. 3933-Ш. — Арк. 540.
85. Там же. — Я. 4794-Я. — Арк. 259.
86. РДВІА. — Ф. 16196. — Спр. Іменні списки 17-го піхотного Архангелогородського полку про втрати солдат на фронтах. — Спр. 1755. Список військових чинів 17 піхотного Архангелогородського полку, убитих, зниклих без вісти та взятих у полон ворогом, а також поранених та контужених з 19 по 30 квітня 1915 р. — Арк. 113.
87. РДВІА. — Ф. КБОВ. — Ш. без номера. — Я. 4075-Я. — Арк. 745.

88. РДВІА. – Ф. 16196. – Спр. Списки втрат солдатів 167-го піхотного Острозького полку. – Спр. 141219. Іменний список нижніх чинів 167 піхотного Острозького полку убитими і пораненими у боях з ворогом з 1 по 19 липня 1916 р. – Арк. 329.

*Олександр Лимар*

**Уродженці с. Тахтаулове – учасники Першої Світової війни 1914–1918 рр.**

Про уродженців с. Тахтаулове – учасників Першої Світової війни 1914–1918 рр. та необхідність увічнення їх пам'яті.

**Ключові слова:** Перша світова війна, імперія, фронт, піхотний полк, стрілецький полк, драгунський полк, гренадерський полк, рядовий, молодший унтер-офіцер.

*Oleksandr Lymar*

**Natives of Takhtaulove Village – Participants of the First World War of 1914–1918**

Concerning natives of Takhtaulove Village – participants of the First World War of 1914-1918 and commemorating of their glory.

**Keywords:** the First World War, empire, front, infantry regiment, rifle regiment, dragoon regiment, grenadier regiment, common soldier, junior non-commissioned officer.

## Карпо Бабенко – учасник Першої Світової війни

*Проаналізовані дві світлини часу Першої світової війни (1914–1918 рр.) з фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Вони належали Карпу Миколайовичу Бабенку – уродженцю с. Жуки, який був учасником згаданого військового конфлікту.*

**Ключові слова:** с. Жуки, К. М. Бабенко, фотознімки, Перша світова війна, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

Більше ста років тому світову історію розділила подія, що своєю глобальністю трансформувала світобудову: втягнула у вир бойових дій 38 країн, стерла з карт могутні імперії, спричинила підйом революційних виступів, призвела до численних руйнувань, збрала багатий урожай жертв і породила майбутнє «загублене покоління».

Влучно охарактеризував Велику війну 1914–1918 рр. відомий український історик О. П. Реєнт: «Історія ще не знала таких збройних конфліктів, які б за масштабами, глибиною впливу на суспільства воюючих держав і за непередбаченими наслідками мали доленосне значення не для однієї чи кількох країн, а для світу в цілому» [13, с. 138].

Оскільки фронти Першої світової війни розгорнулися відразу в Європі, Африці, на Близькому Сході та островах Тихого океану, то затрати економічних, матеріальних і людських ресурсів були небаченими до того. У лавах армії Російської імперії служили жителі різних її куточків, у тому числі і з Полтавщини. Загалом, за весь період війни з території краю призвали 23,8 % чоловіків [14, с. 21]. У Російському Державному Військово-історичному архіві збереглися «Іменні списки втрат нижніх чинів», з яких довідуємося, що 70 вихідців із с. Жуки (тоді Тахтаулівської волості Полтавського повіту) загинули, були поранені або зникли безвісти у період 1914–1918 рр. [7, с. 154]. Серед поранених згаданий і Карпо Миколайович Бабенко.

У фотографічній колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського зберігаються дві світлини періоду

цієї Великої війни. Їх у 1979 р. особисто надіслав до фондів музею К. М. Бабенко, який на той час проживав у м. Гірськ Ворошиловградської обл. (зараз Луганська обл.) (Акт № 8144 від 27.02.1979). Відмітимо, що жодна фотографія не містить відомостей про місце зйомки та фотографа, який її виконав. Цінні відомості черпаємо з підписів, зроблених на зворотах.

Перша світлина – парний портрет солдат російської армії у зимовій формі. К. М. Бабенко сидить (ФІДП 2217) (див. рис. 1<sup>1</sup>). На звороті є напис (наводиться зі збереженням авторського стилю): «1915. Последний долг приношу дражайшим детям. Если меня убьют, то прошу дорогая супруга Лена оставит эти карточки детям и хранит».

У зимовий час солдати використовували форму із сукна – шинель та папаху. Відповідно до Наказу по Військовому відомству № 535 від 21.08.1914 р. солдатську однобортну шинель виготовляли з сірого сукна, позбавивши металевих гудзиків, кольорових клапанів на комірі та погонів [8]. Примітно, що шинель сидить на Карпові Миколайовичу ще незграбно – рукава задовгі, багато складок на поясі та під пахвами. Для економії коштів були модифіковані й папахи зразка 1910 р.: їх форма залишилися попередньою – ковпак із заокругленим верхом та смушковою тулією, однак виготовляли зі штучного хутра [10; 11]. Візуальний аналіз світлини вказує й на практику часів Першої світової війни – ремінь із бляхою замінили на пояс кавалерійського зразка з рамковою пряжкою (без великих металевих елементів, які могли б видати місцезнаходження солдата на полі бою) [10].

Друга світлина датована 1916 р. (ФІДП 2216). На ній зображено груповий портрет солдат російської армії, перший праворуч – К. М. Бабенко (рис. 2). Фото містить цінне послання на звороті, написане в передчутті лиха (наводиться зі збереженням авторського стилю): «в разведку искать брод у реки Липы. Это требуют медаль в случае смерти из полку».

Карпо Миколайович сфотографований у похідній (гімнастичній, літній) сорочці та кашкеті з козирком зразка 1914 р. Відповідно до Наказу Військового відомства № 414 від 1904 р. козирок у піхотинців був чорний лакований [12]. Літня сорочка російського крою (косоворотка), без карманів, виготовлялася з

---

<sup>1</sup> Ілюстрації див. на вкл. VII.



бавовняної тканини захисного кольору. Комір-стійка застібався біля лівого плеча справа наліво [9]. К. М. Бабенко служив рядовим 28 піхотного Полоцького полку, що входив до «білоруських» частин кадрової Російської Імперської Армії [3, арк. 1]. Разом з іншими з'єднаннями дислокувався у Варшавському військовому окрузі (Східний фронт) [16, с. 173–174].

Через територію Білорусі проходив російсько-німецький фронт, де з обох боків було зосереджено не менше 2,5 млн. осіб. У результаті невдалого для Російської імперії розвитку військових дій і подальшого відступу російських військ у глиб території на весні – влітку 1915 р. білоруські землі стали одним із головних театрів бойових дій. Тут по лінії Двінськ – Постави – Сморгонь – Барановичі – Пінськ на два з половиною роки стабілізувався відрізок російсько-німецького фронту. У цей час на білоруських землях відбулися великі бої: у вересні 1915 р. – Свенцянський прорив німецьких військ та його ліквідація; у 1916 р. – дві масштабні наступальні (Нарочська та Барановицька) операції, в яких війська втратили вбитими і пораненими близько 200 тис. осіб [15, с. 64].

28-й Піхотний Полоцький полк у ніч із 7 на 8 серпня 1916 р. змінив 2-гу Фінську стрілецьку дивізію і зайняв фронт від р. Ліпи західніше с. Зборишева через с. Відушки, Озерки і Дзикавіни до Мерви (включно) [1, арк. 1]. Тобто, саме від цього часу Карпо Миколайович у складі мобільних груп здійснював розвідницькі вилазки (про це йдеться у посланні зі світлини). У середині осені, 1 жовтня, К. М. Бабенко був поранений у руку під час передислокації 1-го та 3-го батальйонів під м. Берестечко [2, арк. 6]. Його відправили до 57-го тилового евакуаційного пункту (м. Київ), куди він прибув аж 15 жовтня [5, арк. 3]. Цей лікувальний заклад призначався для прийому поранених і хворих з 8-ї армії та нараховував більше 37 тис. місць. Важкохворих евакуювали за допомогою військово-санітарного транспорту, здатних самостійно пересуватися відправляли пішки по заздалегідь прокладеним маршрутам, що й пояснює двотижневу дорогу К. М. Бабенка [4, с. 16].

Світлини з музейного зібрання – цінне документальне джерело, що дає змогу доторкнутися до життя пересічних учасників великих історичних потрясінь. Зображення на фото періоду Першої світової війни, а особливо написи, зроблені у час найбільшо-

го душевного хвилювання, не лише дозволяють пробачити уніформу та зовнішній вигляд солдат, а й зрозуміти настрої жителя невеликого села на Полтавщині.

### Література та джерела

1. 28-й Пехотный Полоцкий полк. Журнал военных действий полка. 8 августа 1916 – 31 августа 1916 гг. // Російський Державний Військово-історичний архів (далі РДВІА). – Ф. 2642. – Оп. 1. – Спр. 165. – 12 арк.
2. 28-й Пехотный Полоцкий полк. Журнал военных действий полка. 1 сентября 1916 – 31 октября 1916 гг. // РДВІА. – Ф. 2642. – Оп. 1. – Спр. 166. – 10 арк.
3. Бабенко Карп Николаевич // РДВІА. – Ф. Картотека бюро учета потерь в Первой мировой войне (офицеров и солдат). – Шафа б/н, ящик 167-Б. – 1 арк.
4. **Гладких П. Ф.** Лечебно-эвакуационное обеспечение российских войск в мае-июне 1916 года / П. Ф. Гладких // Военно-исторический журнал. – М., 2016. – № 6. – С. 15–17.
5. Именной список потерь нижних чинов 28 пехотного Полоцкого полка за время боев с 1 по 30 октября сего года, Автор: 28-й пехотный Полоцкий полк, 1916-11-13 // РДВІА. – Ф. 16196. – Оп. 1. – Спр. 192802. – 5 арк.
6. **Коваленя А.** Помнить уроки прошлого / А. Коваленя // Беларуская думка. – Минск, 2013. – № 3. – С. 41–49.
7. **Лимар О. С.** Уродженці с. Жуки – учасники Першої світової війни / О. С. Лимар // Село Жуки – батьківщина Самійла Величка: зб. матеріалів Третьої наук. конф. / [ред. кол.: Л. Л. Бабенко, С. О. Біляєва та ін.; О. Б. Супруненко (відп.ред.)]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ПКМ імені Василя Кричевського; Полтав. рай. рада. 2019. – С. 153–162.
8. Приказ по Военному Ведомству № 118 от 06.03.1912. Описание шинели для нижних чинов войск гвардии и армии, за исключением кавалерии и конной артиллерии // Электронний ресурс. – Режим доступу: <http://bergenschild.ru/Reconstruction/depot/1912-18/shinel.htm>
9. Приказ по Военному Ведомству № 339 от 1913 г. и Циркуляры Главного Интендантского Управления 1913 №№19 и 25. Гимнастическая (летняя) рубаха образца 1912 г. для всех родов войск // Электронний ресурс. – Режим доступу: <http://bergenschild.ru/Reconstruction/depot/1912-18/gimnasterka.htm>
10. Приказ по Военному Ведомству № 535 от 21.08.1914. Об изменениях в постройке некоторых предметов походной формы обмундирования на время военных действий // Электронний ресурс. – Режим доступу: <http://bergenschild.ru/Reconstruction/depot/1912-18/izmeneniya01.htm>
11. Приказ по Военному Ведомству № 626 от 1910 г. Описание папахи для нижних чинов // Электронний ресурс. – Режим доступу: <http://bergenschild.ru/Reconstruction/depot/1912-18/papaha.htm>

12. Приказ по Военному Ведомству от 10.07.1914. Описание фуражек образца 1914 г. для нижних чинов всех родов войск // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://bergenschild.ru/Reconstruction/depot/1912-18/furajka1914.htm>
13. **Реєнт О. П., Сердюк О. В.** Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – 472 с.
14. Россия в Мировой войне 1914–1918 года (в цифрах). – М.: Тип. М.К.Х имени Ф. Я. Лаврова, 1925. – 104 с.
15. **Смолянинов М.** Беларусь: земля страданий, земля мужества... К 100-летию окончания Первой мировой войны 1914–1918 гг. / М. Смолянинов // Наука и инновации. – Минск, 2019. – № 2. – С. 63–69.
16. **Сурыев В. Н.** Великая война. Фронт. Северо-западный край Российской империи в войне 1914–1918 гг. / В. Н. Сурыев. – Саарбрюкен: LAP Lambert Academic Publishing, 2015. – 470 с.

*Оксана Сулима*

#### **Карпо Бабенко – учасник Першої Світової війни**

Проаналізовані дві світліни часу Першої світової війни (1914–1918 рр.) з фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Вони належали Карпу Миколайовичу Бабенку – уродженцю с. Жуки, який був учасником згаданого військового конфлікту.

**Ключові слова:** с. Жуки, К. М. Бабенко, фотознімки, Перша світова війна, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

*Oksana Sulyma*

#### **Karp Babenko – Participant of the First World War**

Two photos of the First World War Period (1914–1918) from the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum funds are analyzed in the publication. They contain images of Karp Mykolaievych Babenko, who was born in Zhuky Village and participated in the abovementioned war conflict.

**Keywords:** Zhuky Village, K. M. Babenko, photo, the First World War, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.

## **Наконечник стріли золотоординського часу з околиць Полтави (с. Жуки)**

*Про нову знахідку з Поворскля на Полтавщині, що надійшла до археологічного зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського 2019 р.*

**Ключові слова:** Золота Орда, Батий, Тохтамиш, Вітовт, Темір-Кутлук, розвинуте середньовіччя, татари, вістря стріли, с. Жуки, Середнє Поворскля, р. Полузир'я.

Полтавський край є унікальним, з огляду на його історичне минуле, що було насичене великими і малими подіями різних часових епох. Також слід звернути увагу і на багатотисячолітню історію людської цивілізації на цій території – від її зародження до сучасності. Тож кожен новий факт про старожитності Полтавського регіону заслуговує на пильну увагу.

У 2019 р. археологічна збірка Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського поповнилася винятковим артефактом, що становить науковий інтерес і потребує введення до наукового обігу.

Це – залізний *наконечник стріли* золотоординського часу. Знахідку передано до музейної колекції громадським діячем і підприємецем, мешканцем м. Полтави Г. А. Сікаловим навесні цього року. Її виявлено за випадкових обставин на захід від сучасного с. Жуки Тахтаулівської сільської ради Полтавського району, праворуч від дороги, що з'єднує його із дачним кооперативом «Сади Мічуріна», на території широколистяної діброви. Місце, де було знайдено наконечник, розташоване на північний захід від Полтави і локалізується у межах вододільної рівнини р. Ворскли та її правої притоки р. Полузир'я, еродованої численними струмками-притоками. Знахідка виявлена в ґрунті на невеликій глибині – не більше 0,2 м (рис. 1).

З історичних джерел відомо, що у післямонгольський час Дніпровське Лівобережжя було перетворено татарами на місце їх традиційних кочовищ, про що згадував у «Історії монгалів» Пла-

но Карпіні, італійський мандрівник, посланець Папи Римського Іннокентія IV до хана Батія [3, с. 13]. Володіння кочовиків розпочиналися відразу за Каневом та Переяславом. На правому березі Дніпра знаходилися кочів'я роду Коренця (Куремси), а на лівому – Мауці. Таким чином, землі Поворскля після спустошливих Батієвих походів були безпосередньо включені до володінь монголо-татар – Улусу Джучі.

Дослідження золотоординських пам'яток у межах області в різний час проводили археологи І. А. Зарецький, В. М. Щербаківський, Ю. О. Шилов, О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко, В. О. Мокляк, В. В. Шерстюк, О. В. Сидоренко та ін.

На сьогодні у межах Полтавської обл. виявлено й досліджено чимало золотоординських поховань – зокрема, споруд купольних мавзолеїв кін. XIII – XIV ст. в ур. Мечеть біля с. Кишеньки Кобеляцького р-ну (розкопки І. А. Зарецького та В. В. Щербаківського, 1911–1912 рр.) [4, с. 111–120], напівзруйноване поховання поблизу с. Шушвалівки Глобинського р-ну (роботи В. О. Мокляка і Д. В. Морозка 1984 р.) [8, с. 85–94], ґрунтовий некрополь невеликого поселення у с. Старі Санжари Новосанжарського р-ну (розкопки О. Б. Супруненка 1995 р.) [13, с. 24–26], захоронення в курганах «Цегельня», «Кормилиця» поблизу с. Єристівки (розкопки Ю. О. Шилова 1992–1993 рр.) [9, с. 105–109; 13, с. 34–37] і курганах біля сс. Волошине, Горбані, Солонці та Єристівка (роботи О. Б. Супруненка 2003–2013 рр.) [14, с. 10]. Окрім того, на території області зафіксовані залишки поселень золотоординського часу (поблизу сс. Максимівки, Келеберди та Кишеньки) [13, с. 29].

Також, на сьогодні відомі окремі археологічні знахідки ординського часу на території регіону, що мають здебільшого випадковий характер [15, с. 142–150]. Вони здобуті шляхом розвідок, проведених поблизу сс. В'язівок і Засулля Лубенського р-ну О. В. Сидоренком 2005 р., в ур. Ігнатівка біля с. Шедієве Новосанжарського р-ну І. В. Бовкуном і В. М. Шалобудовим 2009–2010 рр. [14, с. 10]. Цінні матеріали з визначенням місць кочування татар на Лівобережжі на основі нумізматичних знахідок представлені Л. М. Булавою і О. О. Шевчуком 2017 р. [2, с. 142–150]. Потрібно підкреслити, що більшість золотоординських старожитностей на території Полтавщини хронологічно обмежуються періодом

другої половини XIII – кінцем XIV ст., або, що менш ймовірно, початком XV ст. [13, с. 40].

Крім археологічних артефактів додатковим підтвердженням перебування золотоординського населення у межах краю можуть слугувати топоніми (*назви річок, озер, стародавніх переправ, урочищ, населених пунктів та ін.*). Одним із яскравих прикладів побутування слів тюркського походження в сучасних географічних назвах є село Тахтаулове, поряд із яким знаходиться с. Жуки. Походження назви с. Тахтаулове багато краєзнавців пов'язувало із ім'ям хана Золотої Орди Тохтамиша у зв'язку з битвою на р. Ворсклі 1399 р. між військами князя Вітовта і татарами Темір-Кутлука.

Згадки про історичну подію – битву на р. Ворсклі 1399 р. – зустрічаються в руських літописах («Новгородський літопис» XV ст., «Никонівський літопис», «Лицевий літописний звід» XVI ст., «Львівський літопис» XVII ст.), європейських джерелах (Йоган фон Посільге, Дітмар Любецький, Ян Длугош, Скарбова книга Тевтонського ордену 1398–1409 рр.) та творах східних авторів (Муїд-ад-дін Натанзі, «Анонім Іскендера» XV ст.). Описуючи подію на Ворсклі серпня 1399 р. автор «Лицевого літописного зводу» занотував: *«И тако встрѣтъишеса с Витофтомъ в поле чистѣ на рецѣ на Ворсколь в земли Татарской»*. Таким чином, літопис не піддавав сумніву належність цієї території ханам Золотої Орди. Не менш красномовно про битву на Ворсклі повідомлялося у східному джерелі – «Анонімі Іскендера»: *«Токтамиш втік в Лібка [тат. назва Литви – авт.]. З великим військом він знову прийшов з того боку, щоб відбити Тимур-Кутлука. На березі річки Тиль [помилково у літописі Ворскла названа Волгою] вони дали битву. Після багатьох боїв Токтамиш утік, і велика частина війська урусів [під урусами джерело мало на увазі всіх воїнів, які воювали у складі війська вел. князя Вітовта] була вбита руками узбеків»* [16, с. 133]. Битва перетворилася на погром (*«И идяху стрелы, аки деждь силен», «Пролиаша кровь, аки воду»*), в якому загинули кращі сили Литви та Русі. Після битви 1399 р. Поворскля перейшло у володіння татарському феодалу-перебіжчику мурзі Лексі (Лексаду Мансурксановичу – майбутньому родоначальнику князів Глинських), який отримав грамоту на володіння від князя Вітовта.

З приводу заселення татарами Подніпров'я цікаву думку висловив український дослідник Федір Петрунь. Він припускав, що литовські князі не стільки обсаджували татарами землі на пів-

денному кордоні, скільки переводили «*потроху тюркських династій на статус звичайних землевласників*», визнаючи в такий спосіб зону їх осілості півднем лісостепу [11, с. 178].

Усупереч писемним джерелам, слідів татарських поселень на цій території досі виявлено не було. Можливо, у даному випадку дослідникам варто очікувати не звичайні поселення, а тимчасові татарські кочів'я – стійбища. Таким чином, перебування татар на цій території могло зберегтися у вигляді назв окремих урочищ. Не виключено, що назва с. Тахтаулове походить від назви однойменного урочища – свідка минулих буремних подій. Але не зважаючи на це, жодних знахідок речей золотоординської доби до цього часу у межах Тахтаулівської сільської ради не траплялося.

Таким чином, наконечник стріли – чи не перша знахідка з цієї території, яку можна ототожнювати із татарською присутністю у Середньому Поворсклі.

Нижче наводимо опис предмета (рис. 1–2).

*Наконечник стріли* – залізний, кований, масивний, трилопатевий черешковий. (ПКМВК 93328, А 14652) [1].

*Розміри*: загальна довжина – 13,6 см, довжина пера – 6,2 см, максимальна ширина лопатей – 3,5–3,6 см, їх товщина – 0,10–0,15 см, довжина черешка – 6,4 см, максимальний діаметр черешка – 0,7 см, діаметр утору на ньому – 0,9 см, діаметр отвору для свисту – 0,55–0,60 см. Маса – 38,3 г. Поверхня корозована, вкрита раковинами (рис. 1, вкл. IV). Металеве ядро виробу в доброму стані.

*Опис*: Черешок витягнутий, конічної форми з потовщенням утором в основі тіла. У середній частині черешка нанесені насічки, схожі на ниткову обмотку. За О. Ф. Медведєвим, ці насічки були нарізками для підвищення міцності з'єднання черешка із дрвком [7, с. 57]. Тіло наконечника складається із трьох лопатей. Лопаті пласкі, скошені, мають форму паралелограма, з наскрізними круглими отворами (для свисту) у нижній третині. Вістря з вирізом посередині, завершується трьома бойовими кінцями.

Прямих аналогій знайденому наконечнику нами не виявлено.

За типологією О. Ф. Медведєва, «жуківський» наконечник, хоча б на рівні припущення, може бути віднесений до так званих «зрізнів» типу 22 [7, с. 61, табл. 30А: 22]. «Вилкоподібні» наконечники побутували у середовищі східних кочівників упродовж великого проміжку часу – VIII–XIII ст., масивні ж трилопатеві

черешкові вістря були занесені монголами із Сибіру у XIV ст. і призначалися, в першу чергу, для боротьби з кіннотою. Зрідка вони могли використовуватися під час полювання на великих тварин (лосів, оленів, зубрів, вепрів) [7, с. 58]. Складнопрофільовані монголо-татарські дво- та трилопатеві вістря стріл виявлялися на території ряду пам'яток, зокрема, в Забайкаллі (група 1, тип 2), і були датовані XI–XIV ст. Але ці зразки менші за розмірами і мають гострокутне вістря [17, с. 29; 19, с. 104].

На теренах Полтавщини досі не траплялися подібні металеві бойові знаряддя золотоординської доби. Тому наконечник стріли можна віднести до числа *унікальних знахідок*. Серед матеріалів золотоординського часу з території Дніпровського лісостепового Лівобережжя наконечників стріл такого типу поки що не зафіксовано. Оскільки знахідка була виявлена поза межами будь-якого комплексу або археологічної пам'ятки, її датування ускладнюється, але за найближчими аналогіями наконечник можна хронологічно віднести до сер. XIII – поч. XIV ст.

Потрібно також зауважити, що в окрузі сіл Жуки і Тахтаулове неодноразово проводилися археологічні розвідки [20, с. 69–81]. Разом із тим, археологам досі не вдалося виявити в цій місцевості жодної золотоординської знахідки. Тому артефакт заслуговує на пильну увагу дослідників як речове свідчення післямонгольського часу на теренах краю.

Знайдене вістря стріли має важливе значення для дослідження історії Полтавського регіону, адже наразі це єдиний відомий науці виріб металеві зброї такого виду. Він надає досить важли-

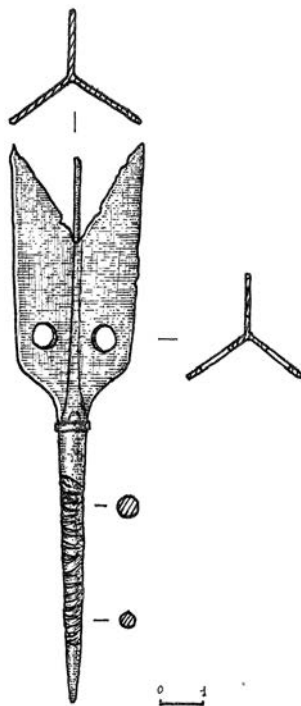


Рис. 2. Жуки, с. Наконечник стріли, сер. XIII – поч. XIV ст. *Залізо*. Випадкова знахідка Г. А. Сікалова, 2019. ПКМ ВК. Прорисовка Т. В. Менчинської, 2019.



ву інформацію про види озброєння Середньої Наддніпрянщини періоду Золотої Орди.

З наукових і літературних джерел відомо, що важливими засобами дальнього бою середньовіччя були лук та стріли, тому основною категорією знахідок, що характеризують зброю тієї доби є наконечники стріл. Це найбільш характерна для кочівників і сама найчисельніша категорія металевих зброї, що використовувалася переважно при військових зіткненнях для дальнього бою, а також для полювання [6, с. 105]. Про широке використання їх у бою неодноразово згадувалося в давньоруських літописах [12, с. 18]. Сучасники монгольських завоювань писали про надпотужну татарську зброю – лук. Так, уже згаданий Плано Карпіні з приводу монгольського озброєння відзначав, що під час походу кожен татарський воїн повинен мати при собі *«два або три луки, або щонайменше один гарний, і три великих сагайдаки, повних стріл, одну сокиру і мотузки, аби тягнути пристрої»* [5, с. 50]. У наступному розділі про зброю і підготовку війська для боротьби з монголотатарами він писав наступне: *«Всі бажані боротися з ними [тата-рами] повинні мати таку зброю: добрі та міцні луки, баллісти, ...достатню кількість стріл, палицю (dolabrūt) з доброго заліза, або сокиру з довгим руків'ям (вістря стріл для лука або баллісти повинні, як у Татар, коли вони розжарені, загартовуватися у воді, змішаній з сіллю, для того, аби мали силу пробити їх обладунки),... і подвійні лати»* [5, с. 62]. С. А. Нефьодов з приводу застосування татарами луків зазначає: *«Головною зброєю татар був монгольський лук, «саадак», – саме завдяки цій новій зброї монголи підкорили більшу частину населеного світу. Це була складна машина вбивства, склеєна з трьох шарів дерева і кістки і для захисту від вологи обмотана сухожиллями»* [10, с. 113–123]. У цьому контексті можна згадати й відомості про побут кочівників-монголів з оповідань мандрівників XIII–XIV та наступних століть. Наприклад – кожного чоловіка з дитинства готували до військової долі, всі хлопчики із кочових племен майстерно володіли шаблею, луком і списом. Жінки також вправно їздили верхи і добре стріляли з лука. Своєрідною вправою були й мисливські облави на дикого звіра [3, с. 12], а в XIV ст. мисливство стало розвагою і забавою аристократів монгольського суспільства [3, с. 86].

На сьогодні достеменно невідомо, коли та як наконечник стріли потрапив до Поворскля в околиці с. Жуки. Тому можемо

лише припустити, що він був втрачений власником, імовірно, під час полювання.

Таким чином, знайдений артефакт є досить рідкісною та яскравою археологічною знахідкою з території нашого краю і, безперечно, в історичному та хронологічному аспекті є новим та цікавим матеріалом для вивчення старожитностей золотоординського часу в Полтавському регіоні зокрема і на території Середнього Подніпров'я взагалі. У розпорядженні дослідників опинився цінний предмет, що може свідчити про зв'язок між перебуванням татар у цьому регіоні та назвою с. Тахтаулове.

Відтепер наконечник стріли часу Золотої Орди зберігається у Полтавському краєзнавчому музею імені Василя Кричевського і доповнює оновлену експозицію археологічного відділу у розділі «Давня Русь і кочівники».

### Література

1. Акт вступу № 175 від 11. 12. 2019 р. // Робочий архів НД відділу фондів ПКМ імені Василя Кричевського.
2. **Булава Л. М., Шевчук О. О.** Знахідки монет Золотої Орди 60–70 років XIV ст. на Полтавщині / Л. М. Булава, О. О. Шевчук // Старожитності лівобережного Подніпров'я – 2017: зб. наук. пр. Пам'яті М. Я. Рудинського (1887–1958) / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ПКМ імені Василя Кричевського; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.; наук. і відп. ред. Супруненко О. Б.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 142–149.
3. **Єльніков М. В.** Золотоординські часи на Українських землях / Михайло Єльніков. – К.: Наш час, 2008. – 176 с.
4. **Зарецкий И. А.** Результаты пробной раскопки в урочище Мечеть, Кобелякского у. // Труды ПУАК. – Полтава, 1912. – Вып. 9. – С. 111–120.
5. **Карпини П., Рубрук Г.** История Монгалов. Путешествие в восточные страны / Плано Карпини, Гийом Рубрук. – М.: Гос. изд-во географ. лит-ры 1957. – 287 с.
6. **Кирпичников А. Н.** Вооружение / А. Н. Кирпичников, А. Ф. Медведев // Древняя Русь. Город, замок, село / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Б. А. Колчин]. – М.: Наука, 1985. – С. 298–363. – (Археология СССР с древн. времен до средневековья, в 20 т.).
7. **Кирпичников А. Ф.** Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел) VIII–XIV вв. / А. Ф. Медведев; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Б. А. Колчин]. – М.: Наука, 1966. – 182 с. – (САИ, вып. Е 1–36).
8. **Мокляк В. О., Морозко Д. В.** Пізньокочівницьке поховання середини XIII–XIV ст. з околиць с. Шушвалівка Глобинського району / Мокляк В. О., Морозко Д. В. // Археологічний збірник Полтавського крає-

- ведческого музея: зб. наук. ст. / ПКМ ; [відп. ред. Супруненко О. Б.; ред. кол.: Кулатова І. М., Супрун Т. Ю.]. – Полтава, 1992. – Вип. 1. – С. 85–94.
9. **Мироненко К. М., Шилов Ю. О.** Золотоординські поховання на Кременчуччині / Мироненко К. М., Шилов Ю. О. // АЛЛУ. – Полтава, 2003. – № 2 (14). – С. 105–109.
  10. **Нефедов С. А.** Монгольские завоевания и формирование российской цивилизации / С. А. Нефедов // Вопросы истории. – М., 2006. – № 2. – С. 113–123.
  11. **Петрунь Ф. Е.** Ханські ярлики на українській землі / Ф. Е. Петрунь // Східний світ. – 1929. – № 2. – С. 170–185.
  12. Слово о полку Игореве / [вступ. ст. и подг. древнерусс. текста Д. Лихачева]. – М.: Худож. литература, 1987. – 220 с.
  13. **Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М.** Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя / Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; Сум. обл. орг. УТОПІК. – Київ; Полтава: Археологія, 2004. – 82 с.
  14. **Супруненко О. Б., Артем'єв А. В., Маєвська С. В.** Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волошиного / Супруненко О. Б., Артем'єв А. В., Маєвська С. В.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава: Археологія, 2005. – 80 с.
  15. **Супруненко О. Б.** Нові знахідки золотоординської доби на Полтавщині / Супруненко О. Б. // Старожитності лівобережного Подніпров'я – 2010: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [наук. ред. Супруненко О. Б.; ред. кол.: Фасій Г. І., Вадимов В. М., Кулатова І. М. та ін.]. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – С. 74–83.
  16. **Тизенгаузен В. Г.** Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды / АН СССР, Ин-т востоковед. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – Т. 2: Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузенем и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным / [отв. ред. П. П. Иванов], 1941. – 308 с.
  17. **Федоров-Давыдов Г. А.** Кочевники Восточной Европы под властью золотоординских ханов: Археологические памятники / Г. А. Федоров-Давыдов. – Москва: Изд-во МГУ, 1966. – 275 с.
  18. **Федоров-Давыдов Г. А.** Монгольское завоевание и Золотая Орда / Г. А. Федоров-Давыдов // Степи Евразии в эпоху средневековья / [отв. ред. С. А. Плетнева]. – М.: Наука, 1981. – С. 229–236. – (Археология СССР).
  19. **Худяков Ю. С.** Вооружение Центрально-азиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья / Ю. С. Худяков // АН СССР, Сиб. отд. Ин-та истор., филол. и филос. / [отв. ред. В. Е. Медведев]. – М.: Наука, 1991. – 188 с.

20. **Шерстюк В. В.** Нові пам'ятки археології в околицях с. Жуки / В'ячеслав Шерстюк // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: зб. мат-лів Другої наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКІТ ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; Полтав. район. рада; [ред. кол.: Л. Л. Бабенко, М. М. Кононенко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2018. – С. 69–81.

*Ірина Мельникова, Віталій Яремченко*

**Наконечник стріли золотоординського часу з околиць Полтави (с. Жуки)**

Про нову знахідку вістря стріли золотоординського часу із Середнього Поворскля на Полтавщині, що надійшла до археологічного зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського 2019 р.

**Ключові слова:** Золота Орда, Батий, Тохтамиш, Вітовт, Темір-Кутлук, розвинуте середньовіччя, татари, вістря стріли, с. Жуки, Середнє Поворскля, р. Полузир'я.

*Iryna Melnykova, Vitalii Yaremchenko*

**Arrow-head of the Golden Horde Time from Poltava Suburb (Zhuky Village)**

Concerning new finding of the Golden Horde Time from the mid-Vorskla River Area in Poltava Region that came to the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum archaeological gathering in 2019.

**Keywords:** Golden Horde, Batu Khan, Tokhtamysh, Vytautas, Temür Qutlugh, developed Medieval Time, tartars, arrow-head, Zhuky Village, the mid-Vorskla River Area, the Poluziria River.

## Сторінка життєвого простору<sup>1</sup>

*Про особливості натурального господарства в царині деревообробництва в приміському селі Жуки протягом останніх століть.*

**Ключові слова:** Жуки, літопис, історичні події, дерев'яні вироби, полтавське різьблення, майстри.

*О, як я люблю рідний край  
І в щастя мить, і у негоду!*  
Володимир Сосюра [1, с. 201]

350 років тому, коли Україна переживала руїну рідного краю (напади турків, поляків, татар і московитів), поступово перетворюючи колись багаті та родючі землі на пустелю, в приміському селі Жуки народився майбутній літописець Самійло Величко. Про цей час він із сумом писав: «Багато міст і замків опустілих, зруйнованих; вали, які люди вибудовували з такою затратою сил, стали тепер захистом для диких звірів; в їхніх гордих колись мурах ховаються нині тільки вужі та ящірки... На всіх дорогах біліють купи висушених людських черепів...» [1, с. 21].

Часи за гетьманів І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського, П. Полуботка були насичені історичними подіями, задокументованими у козацьких літописах Самовидця, Грабянки, Величка. У них проглядається тяглість народних традицій в духовному й матеріальному вимірі, синкретизм натурального господарства, єднання людини з космосом, природою, тваринним та рослинним світом.

Дерев'яний вік, за припущенням істориків, передував кам'яному, але більш-менш масові матеріальні знахідки відносяться лише до III–II тис. до н. е. Люди протягом віків у своєму побуті користувалися дерев'яними виробами: їм необхідні були житло, знаряддя праці, вози, колеса, ярма, ткацькі верстати, скрині, діжки, вулики, посуд. Про це писав у знаменитій «Енеїді» І. П. Котляревський:

*Тут їли всякої потрави,  
І все з полив'яних мисок,*

<sup>1</sup> Ілюстрації див. на вклейці V.

*І самі гарнії приправи  
З нових кленових тарілок...*

Полтавський ландшафт лісостепового типу характеризувався поширеністю дубово-кленово-липових лісів, що ростуть по берегах річок, поблизу ярів і балок, займаючи переважно західну, північну, центральну й частково східну частини краю.

Добре налагоджений промисел мав вихід на ярмарки, товар вивозився у Харківську, Чернігівську, Катеринославську губернії, у багатьох селах і містечках Полтавщини широко проводилася торгівля дерев'яним посудом і різними предметами з дерева [2, с. 6].

Серед виробів побутових форм чільне місце належало дерев'яному посуду. Велика різноманітність спостерігалася в оздобі ложок, що концентрувалася на держаках і була досить простою, хоча інколи можна було зустріти пишну мережку з геометричних сполучень. Кінці держаків часом завершувалися у вигляді стилізованих коників, рибок, рук, людських голів, а то й постатей. Відомими майстрами художнього різьблення на Полтавщині другої пол. ХІХ – поч. ХХ ст. були батько та син Федот і Прокіп Юхименки з Великих Будищ Зіньківського повіту, Яків Халабудний, Антін Голуб з села Жуків, що поблизу Полтави, Василь Гарбуз з с. Малі Будищечки Зіньківського повіту, Павло Комашко з Полтави та ін. Кожна епоха змінювала стиль, варіанти, народжувала своїх творців [4, с. 4].

З-поміж здібних майстрів Полтавщини вирізнялася родина Юхименків з Великих Будищ за Диканькою. Учасником ярмаркових сільськогосподарських виставок був Іван Юхименко, який захоплювався круглою різьбою і свої знання та вміння передав сину Федоту. Не маючи землі, як вправний ремісник, він зумів налагодити своє невеличке виробництво, організувати майстерню і проявити себе у виготовленні скульптур, барельєфних композицій, канделябрів, умеблювання, що експонувалися у Полтаві, Диканьці, Зінькові, Опішному, Кременчуці, Харкові, Новгороді.

Непересічний талант від батька успадкував його син Прокіп (1870–1931). Під час будівництва величної споруди земського дому у Полтаві його до співпраці запросив архітектор Василь Кричевський. Він вдало виконав чимало робіт, що вписалися у мистецький образ споруди – це масивні вхідні двері із величним

«деревом життя», глибокі врізані лінії, які пружно окреслюють пагінци з квітами-розетами. Скромнішими та іншого характеру були двері, колони й дерев'яне поруччя балкону центрального залу, а також двері кутових залів галереї другого поверху полтавського Парфенону. П. Юхименко мав гучнішу славу, аніж його батько (виконав замовлення для будинків Хрульова, княгинь Рахманової та Кочубей). Юхименки виготовили велику серію пряникових форм, з якої одна єдина під назвою «Генерал» наявна в музейній етномистецькій експозиції [2, с. 10].

З Жуками більше пов'язана доля двох односельців – Якова Халабудного та Антона Голуба, які походили з плеяди різьбярів-ложкарів і свій товар збували на полтавському базарі. У 1912 р. губернське земство відкрило в селі різьбярську майстерню, що було для Жуків подією [3, с. 4].

Допитливий юнак Я. Халабудний швидко опанував плоский орнамент з мереживом у вигляді сонця-квітки, зірочок, криничок, хвилюк, дерева життя, квітів, тварин. Його вабили казкові фантастичні образи, які відривали від сірої важкої буденної дійсності («Загибель Челюскіна», «Химера», «Руслан і Людмила», «Казка про царя Салтана», «Казка про рибака і рибку»...). Закоханість у скульптуру не позбавляла її традиційної площинної орнаменталізації, яку можна порівняти за своєю декоративністю із «золотонішським» типом, де висота опуклих речей неоднакова.

Робота різьбярського осередку, створеного земством, була порушена під час Першої світової і громадянської воєн, а з 1924 р. виробу Халабудного приймає і розповсюджує полтавська кустпромспілка, а 1929 р. в селі Жуках організовується і діє спеціалізована різьбярна майстерня – філія артіль «Спорт і культ ура», єдина в Україні, друга після московської. У ній працювали Михайло Миць, Харитон Халабудний (двоюродний брат Якова), Марія Халабудна (дочка Якова), Андрій Трирога, відомий майстер Антон Голуб. В 1934 р. Я. Халабудний – інструктор різьбярства в дитячій комуні у Полтаві, де ділився своїм досвідом і знаннями з колишніми безпритульними, студіюючи в царині круглої дерев'яної скульптури [3, с. 4].

Другою визначною постаттю в деревообробництві села Жуки був учень Якова Халабудного Антін Голуб з династії Голубів: прадід Антона – Яків, дід – Дем'ян, дядько – Степан, батько – Іван та й сам Антін (народилися і померли у селі Жуках). Виготовляли

традиційні вжиткові предмети – посуд, ложки, корячки, оздоблені зображенням риб, птахів і людей, люльки з орнаментациєю у вигляді баранів і бісів, статуетки та меблі [9, с. 237].

За цим стислим переліком життя кількох поколінь різьбярів з приміського села, де 1709 р. відпочивав шведський король Карл XII і яке за кріпацтва належало поміщикам Кочубеям (бабуся А. Голуба працювала покоївкою в його маєтку), а значна частина мешканців займалася деревообробкою, зокрема, ложкарством, не проглядається індивідуальність його майстрів.

Зупинюся на наймолодшому з родини – Антону Голубу (1914–2007), з яким двічі під час етнорозвідок довелося спілкуватися. Вперше восени 1983 р. разом із науковцем і поеткою музею Ганною Величко, вдруге – самостійно в час етнорозвідки теренами Полтавського району в червні 1993 р.

Ми сиділи на призьбі його хати і пан Антін неспішно переповідав професійні нюанси свого життя.

*Антін Голуб: у школу ходив босим, а коли холодно, не ходив. 1927–1928 рр. відвідував лікнеп. 1927 р. пішов в учні до дідуся по матері, він був ремісником: робив вози, колеса, хати будував. У 1929 р., коли почалися СОЗи (спілка обробітку землі), разом із дідусем працював у майстерні теслярем [4, с. 32]. Через 2–3 роки односелець Яків Халабудний організував філію артлі «Спорт і культура» (купили хату-сарай по вулиці Шаховській у Шаха Василя, який робив на м'ясокомбінаті і переїхав до міста). У цій артлі працював Іван Коваль, який показав мені свою роботу – рамку для фото, (11 x 15 см) і вона мені так запала в душу, що я її «зафотографував» в умі, прийшов у майстерню і зробив собі рамку. Мої рідні теж були різьбярями (дідусь – Дем'ян Якович, батько – Іван Дем'янович) робили ложки, салотовки, корячки взимку, а влітку – бондарювали і робили на землі. Коли зробив рамку інструментом свого дядька Степана Голуба, який помер після революції, поніс її у майстерню і показав напарникам. Мою роботу побачив головний бухгалтер Ленько і зробив мені замовлення. Через три дні я йому приніс дві рамки, натерті воском і ганчіркою, і віддав. Рамки сподобалися і він зі мною щедро розрахувався. Після цього головний бухгалтер зайшов у магазин і показав там свої рамки, які й побачив відомий різьбяр Яків Халабудний, а вже через день прислав до мене свого першого помічника Івана Ковалю, який і запросив мене до філії артлі «Спорт і культура».*



*Я. Халабудний запропонував мені працювати у нього учнем. Документів у мене не було, та він мене взяв. Три дні вчив мене Я. Халабудний, чуйна і талановита людина. Це були початки 1930-х років.*

*Потім взялися в нашої філії через Київ робити люльки. Замовлення на люльки нам зробила Англія. Керував цим Володимир Черченко. З Києва ми одержували заготовки з бука, а тут вже кожен робив за своїм уподобанням. Зі мною люльки робили Харитон Халабудний, двоюрідний брат Якова, Михайло Бундур, Яків Бондаренко та Іван Коваль. На третій день роботи я вже робив по 10 люльок, при нормі — три. Я. Халабудний запропонував мені розряд і самостійну роботу.*

*Одного разу приїхав до філії артілі голова колгоспу Москівець і говорить, щоб я повертався до колгоспної майстерні на старе місце, бо прийдуть з правлінням і будуть розбиратися... Для розборів приїхав керуючий артіллю «Спорт і культура» з представником райкому, який, власне, і довів голові колгоспу, що для держави вигідніше, коли я роблю люльки. «Ви того не зробите, що він робить», — сказав представник влади голові колгоспу. «За ті карбованці, що коштує люлька, ми купуємо два пуди зерна, а за день він заробляє 30 пудів хліба для держави». Люльки кожен робив на свій смак з головами козаків, Мефістофеля, баранів, свиней тощо. У Полтаві їх доробляли: вставляли рогові мундштуки і металеві частини. Після того, як виконали замовлення люльок для Англії, працювали для внутрішнього ринку: виготовляли попільнички, чорнильниці, письмові приладдя, шашки, шахи, а на експорт — шкатулки, люльки, портсигари, пудрениці, рами, письмові приладдя, прес-пап'є, чорнильниці, стакани для олівців. Але з часом все це збуту не знаходило і ми переключилися на спортивний інвентар: кий, лижі, столи, свистки для міліціонерів (робив по 50 свистків за день і залишалося ще багато часу).*

*По вулиці Балакіна відкрилася нова меблева фабрика, де працював різьбяр з с. Жуків Трирог Опанас Леонтьйович. Фабрика одержала замовлення на виготовлення фігур коней для гри в шахи, а робити було нікому. Принесли мені фігуру коня і дві болванки. Зробив, сказали — відмінно і наступного дня принесли 500 болванок. На фабриці виникла необхідність робити меблі — московські шафи з підборною різьбою. В артілі «Спорт і культура» дотримувалися лише традиційного для Полтавщини геометричного різьблення. Опанас Трирог запропонував мені його місце на фабриці, бо йому батько залишив своє місце в магазині. Він не вийшов на роботу, його звільнили, а я продовжував різати на його місці фігури коней для шахів, спинки стільців, обклашки на гардероби для*

*московських і румунських шаф. Цим займався у 1938–1941 роках, разом зі мною працювали Капітон Божко, Олександр Якименко.*

*22 червня почалася війна, а 23 я отримав повістку до військкомату.*

*21 січня 1946 року прийшов з війни додому і влаштував столярну майстерню в Жуках при магазині: робили людям все, що приносили. Коли роботи не було, допомагали хату будувати і тому подібне. Разом зі мною працювали Халабудний Харитон, Бондаренко Яків [4, с. 184].*

*Художпромспілка купила у Полтаві в районі вулиці Сінної хатку, де я працював інструктором. Пізніше артіль зліквідували, а мене перевели до фабрики художніх виробів імені Л. Українки інструктором. Там роботи не було і заставляли ремонтувати паркани, сараї, я кинув і пішов.*

*У 1950 році почав працювати на деревокомбінаті різьбярем і робив аж до пенсії. Різали московські шафи, дивани, стільці, трюмо, крісла. У 1970-х роках почали робити з ДСП (дерево стругальна плита). В цей час Капітон Божко пішов працювати на фабрику художніх виробів імені Л. Українки, а Олександр Якименко то на пилярамі, то як художник.*

Антін Голуб знав Василя Гарбуза, який працював у Полтаві в артілі «Спорт і культура». Гарбуз також робив фігури коней для гри в шахи. Зустрічався з ним на товкучці, робили дерев'яні підбори і продавали чоботарям. Був у Василя Гарбуза вдома, де бачив німецькі книжки, каталоги з чудовими ілюстраціями, з яких В. Гарбуз брав композиції для своїх робіт.

В. Г. Черченко (1883–1943) — український мистець, уродженець Полтавщини, випускник Строганівського художньо-промислового училища в Москві, все життя працював у системі народних художніх промислів, був головним художником Полтавського земства. За його проектами полтавські різьбярі виготовляли народні меблі в українському стилі [10, с. 204].

Володимир Черченку як головному художнику Полтавського земства належить спрямовуюча методична робота з майстрами різних народно-мистецьких видів у Полтавському краї. Музейна етнографічна колекція, де чимало одиниць з особистої колекції В. Г. Черченка, свідчення високого мистецького смаку головного земського художника.

Згадував про нього Антін Голуб, насамперед, як про людину, яка мала бездоганний і шляхетний вигляд.

В. Черченко приїжджав і говорив Антону, що придумаєш, те й роби. Антін у 1933 р. для виставки зробив з вишні п'юнера з гор-

ном (висота 20 см), якого у вигляді скульптури з гіпсу побачив біля Корпусного парку. Це була перша художня робота. Потім була селянка для виставки 1936 року, репродукцію якої помістили у відривному календарі.

Композиційно однотипні були тематичні роботи у Івана Ковалія: «Від капіталізму до соціалізму» зі сторінками життя гегемона пролетарської революції та на шевченківську тему.

Картину «Жниці» різав єврей, прізвище А. Голуб не пам'ятав, але у мистецтвознавчій літературі авторство присвоїли В. Гарбузу, бо він різав рамку до неї. Цей же невідомий майстер зробив чудову роботу «Риба в сітці» – сітка з вузликами з дерева була як справжня. Технічна сторона роботи вражала глядача. Згадував про візит до Полтавського природо-історичного музею у 1934 році, коли директор знайомив із фондовими раритетами і серед них були:

Соловей-розбійник. 100 × 60 см. Автор Прокіп Юхименко, різав її дванадцять років і зафіксував момент свисту розбійника, коли коні, люди падали, а все зображене було до дрібниць реалістично і майстерно.

Ваза дерев'яна (зі складним сюжетом, яку різав засуджений китаєць. За цю красу його звільнили, але він від радості помер) [8, с. 41].

1936 року А. Голуб – учасник Київської виставки українського народного мистецтва, де представив два ковші, один з рибакком, за які отримав Диплом першого ступеня за підписом Хвилі (диплом згорів під час Другої світової війни). Його роботи зберігалися у Київському музеї декоративно-прикладного мистецтва.

На початку 1960-х рр. з Капітоном Божком, Олександром Якименком Антін Голуб відновлював різьблені двері спаленого Полтавського музею. Останній згадував, що їм давали фотографії, потім вони їх збільшували, робили розмітку і різали двері. Він добре пам'ятав візит В. В. Щербицького до музею у 1963 році, за часи якого К. Божко, О. Якименко і А. Голуб працювали разом, бригадиром був К. Божко [4, с. 186].

Зустрічі і спілкування з А. Голубом були плідними, до музейної колекції також надійшли вісім його робіт: рамка для світлин (Др 1390); ложки різьблені із зображенням на держаку стилізованої риби, великі ложки-черпаки (Др 1397–1400, 1409–1411).

У 1980-ті роки він активно не працював, а ложки робив онукам та знайомим в дарунок.

Молодий майстер Антін Голуб, поряд з тематичними, цікавився декоративними роботами, які йому більше вдавалися, найулюбленішими для нього були декоративні корячки і в своїй майстерності він не мав собі рівних. Головним щодо форми у нього було глибоке почуття лінії і фактури, яка часто виявлялася просто несподіваною [5, с. 72]. Корячки А. Голуба майже завжди прикрашені на кінцях стилізованими фігурками птахів, риб і людей. Стилізація в нього легка, незначна: автор боїться втратити гостроту характеру. Спостережливість Голуба і передача ним живого гнучкого руху риби, жвавої, нетвердої посадки дрібної пташки і спокійних контурів птаха, що спить, заховавши голову, наближають майстра до В. Гарбуза, але все це значно гостріше і реалістичніше. Кожен його твір зігрітий тонкою лірикою, теплим почуттям. А. Голуб – безумовно талановитий майстер [5, с. 72–73].

Різьбярі застосовували не тільки рельєфний орнамент, а й об'ємні зображення людей і тварин. Скульптурним декором оздоблювались мисники, кронштейни для полиць, різноманітний посуд, ручки дерев'яних ложок, корців для питва, вулики, притики до ярем, люльки, лускогоріхи, освітлювальні приладдя та музичні інструменти [11, с. 170]. Музейна експозиція представляє мисники з кронштейнами у вигляді коників, рельєфи на кутах у вигляді баранячих ріжок, контурне різьблення із зображеннями півня, земної сфери, дерева життя. Таке умеблювання створювалося в артлі «Спорт і культура» у 1930-х роках і прикрашало оселі полтавців.

Значно частіше образотворча сторона виступала у фігурних формах або деталях знарядь праці, елементах народної архітектури, предметах оформлення житла тощо. Тут треба згадати форму коника. Питання семантики цієї фігури не обійшов жоден із відомих дослідників народної творчості. Зображення коня пов'язане з давніми уявленнями про його охоронні функції: кінь вважався твариною віщою, люди вірили в охоронну силу конячої голови [6, с. 84–85]. Подобу кінської голови, більш-менш узагальненої форми, мали притики і кілки від ярма. Закінчення у формі кінських голів, умовно трактованих, зустрічається на полицях для посуду – мисниках. Конструктивні елементи посудної полиці – кронш-

тейни – часто мали виступи зі стилізованими головами коней, а іноді й у формі ретельно різьблених коней із вершниками (наприклад, на Полтавщині) [6, с. 86]. Славнозвісна ложка-скульптура з села Грунь Зіньківського повіту в експозиції Полтавського музею одночасно, крім жіночої постаті, має гачок у вигляді кінської голови. Антін Голуб активно використовував мотив із зображенням коня у ложках, ножиках для розрізання паперу та меблях.

Один з кращих полтавських різьбярів А. Голуб – учень Якова Халабудного – визнаний майстер декоративного мистецтва. Його твори з колекції Державного музею українського народного декоративного мистецтва – корячок з фантастичним птахом, попільничка у вигляді човника з двома птахами – свідчать, що в трактуванні скульптурної форми він прагнув до витонченої стилізації [7, с. 83]. У галузі дерев'яної скульптури ХХ століття традиції Полтавщини склалися під впливом творчості Я. Халабудного з яскравою інтерпретацією художнього образу, трактованого завжди по-новому і в глибокому розумінні декоративних можливостей дерева. На відміну від Я. Халабудного, В. Гарбуз не любив складних композицій, звірів він зображував відокремлено від природного середовища. Однак, як і Я. Халабудний, він уникав натуралізму у відтворенні їхнього зовнішнього вигляду, але робив це інакше – шляхом геометризації форм, в окремих випадках гармонійно поєднуючи зображувальну і конструктивну форму речей [11, с. 83]. Краще з вміння цих майстрів увібрав у себе тонкий лірик із села Жуки Антін Голуб, нащадок і правнук Якова.

### Джерела та література

1. **Борщак І., Мартель Р.** Іван Мазепа. Життя і пориви великого гетьмана: перекл. з фр. / [упоряд. Л. Ю. Копань]. – К.: Рад. письменник; журнал «Київ», 1991. – 316 с.
2. **Галян Г.** Українське народне мистецтво. – Серія І: Дереворізьба / Галина Галян; УК ПОДА; ПКМ. – Полтава: Дивосвіт, 2012. – 12 с.: іл.
3. **Галян Г.** Жив-був майстер в Жуках / Г. Галян // Зоря Полтавщини. – м. Полтава. – 1997. – № 171–172. – 6 листопада.
4. **Галян Г.** Про різьбяр Антона Голуба – правнука Якова / Галина Галян // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музезнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]; УК ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського. – Полтава: Дивосвіт, 2016. – Вип. ХІ. – С. 183–188.

5. Лапа В. П. Полтавські різьбярі. Яків Халабудний. Василь Гарбуз / В. П. Лапа. – Харків: Мистецтво, 1937. – 73 с.
6. Моздир М. І. Українська народна дерев'яна скульптура / М. І. Моздир. – К.: Наукова думка, 1980. – 190 с.
7. Нариси з історії українського мистецтва / [за ред. В. Г. Заболотного]. – К.: Мистецтво, 1966. – 669 с.
8. Галян Г. Щоденник етнографічної розвідки в окремі села Полтавського району з 14.06. – 18.06; 21.06. – 25.06.1993 року / Галина Галян // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. ІРС 09-483. – 46 арк.
9. Ханко В. М. Енциклопедія мистецтва Полтавщини [Текст]: у 2-х т. / В. М. Ханко; НАН України; Ін-т істор. України; Центр культурол. студій. – Полтава: ТОВ «АСМІ»; Видавець О. Ханко, 2014. – Т. 1: А – Л. – 503 с.
10. Ханко В. М. Словник мистців Полтавщини / В. М. Ханко. – Полтава: Вид-во «Полтава», 2002. – 232 с.
11. Чарновський О. Українська народна скульптура. Історія. Проблеми розвитку. Види. Художні засоби / Олег Чарновський. – Вид-во «Вища школа» при Львів. держ. ун-ті, 1976. – 143 с.

*Галина Галян*

### **Сторінка життєвого простору**

Про особливості натурального господарства в царині деревообробництва у приміському селі Жуки протягом останніх століть.

**Ключові слова:** Жуки, літопис, історичні події, дерев'яні вироби, полтавське різьблення, майстри.

*Halyna Halian*

### **Page of Vital Space**

Concerning peculiarities of subsistence farming in woodcarving field in Zhuky Village during previous centuries.

**Keywords:** Zhuky, chronicle, historic events, wooden items, Poltava carving, masters.

## Майстри художнього різьблення Полтавщини

*Характеризується питання розвитку традиційного різьблення на Полтавщині, згадуються прізвища іменитих різьбярів нашого краю.*

**Ключові слова:** різьбяр, тригранно-виїмчасте різьблення, стиль модерн.

Полтавська народна художня різьба по дереву – чудове надбання багатьох поколінь талановитих майстрів та одне з найцікавіших досягнень в українському народному мистецтві. Витвори різьбярського мистецтва вражають гармонією, пропорцією і красою орнаменту, різноманітністю різьбярської техніки [7–9].

З боку Полтавського Губернського земства на початку ХХ ст. приділялась значна увага розвитку різьбярства і надавалася різностороння підтримка майстрам. У 1911 р. Полтавським земством була організована столярно-різьбярська майстерня. До майстерні прийшло багато талановитих народних майстрів. Тут мистецтвом обробки деревини займалися відомі на той час фахівці. Діяльність майстерні була спрямована на відродження традицій у виготовленні українських народних дерев'яних меблів. Майстри виготовляли меблі, предмети декоративно-ужиткового мистецтва, прикрашали їх рельєфним орнаментом із рослинних та геометричних мотивів.

Вивчаючи питання розвитку різьбярства на Полтавщині, перш за все, треба згадати батька і сина Юхименків, які заклали основи традиційного різьблення [8–9].

Федот Юхименко (перша пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) був майстром круглої скульптури. Створив монументально-декоративні скульптурні композиції для палацу Кочубеїв у Петербурзі, різьблені іконостаси, меблі, предмети побуту. Ф. Юхименко тримав різьбярську майстерню, де виконував на замовлення скрині, сволоки, вози, різьблені форми для кахлів тощо. Різьбив із сином наличники для сільських хат.

Син Федота Юхименка – Прокіп Юхименко (1870–1931) – український майстер різьблення по дереву. Навчався у батька та діда. Автор барельєфів («Козак-бандурист», 1902), скульптур балюстради хору і колон для будинку Полтавського земства (зараз Краєзнавчого музею), декоративних картушів на Музеї історії Полтавської битви (1908–1909), різьблених меблів, оправ альбомів, форм для кахлів. Виконав різьблені двері, панелі стін і стільці для будинку поміщиці О. Рахманової у с. Вейсбахівка (тепер Білорічиця) на Чернігівщині; різьблену стелю і камін у палаці князя В. С. Кочубея в сел. Диканька, меблі для поміщиків Хрульова й Гловайського. У 1928–1931 рр. Прокіп Юхименко викладав різьблення у Полтавському технікумі промислової кооперації.

У різні роки питанню збору найкращих зразків художнього різьбярства приділялась постійна увага працівниками Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Музейна колекція дереворізьблення у довоєнні роки була різноманітною. До її складу входили роботи корифеїв різьблення Полтавщини. Для нашого краю здавна було характерним і поширеним тригранно-виймчасте різьблення. Заклали традиції полтавського різьблення, окрім Прокопа і Федота Юхименків, Василь Гарбуз, Яків Халабудний. З іменами цих майстрів пов'язують розквіт різьблення по дереву на Полтавщині у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Вироби цих майстрів поповнювали колекційне зібрання Полтавського музею. На жаль, у роки Другої світової війни багато експонатів були втрачені. Сьогодні фондова збірка представлена невеликою кількістю робіт Василя Гарбуза, Івана Голуба, Якова Халабудного.

Важливу роль у розвитку різьби по дереву на початку ХХ ст. відіграла артіль «Спорт і культура». Ця артіль була створена у Полтаві у 30-х рр. ХХ ст., а її філія працювала у селі Жуки. Майстрами художнього різьблення тут працювали Яків Халабудний, Василь Гарбуз, Василь Голуб.

Яків Халабудний (1897–1949) керував філією у селі Жуки. У бригаді працювало 47 чоловік. Філія виготовляла оправи для дзеркал, розсувні полицки для книжок, мисники, тарелі [5, с. 54].

Музейна фондова документація вказує на те, що 4 од. різьблених предметів були виготовлені в артілі у 30–40 роках ХХ ст.



Др 1357, ПКМВК 52600 – шафа темного дерева, 30-ті роки. Двостворчаті й одностворчаті дверцята засклені. Центральна частина прикрашена пласкою тригранно-виїмчастою різьбою. Розетки посередині і на нижніх дверцятах.

Др 1358, ПКМВК 52601 – мисник темного дерева. Верхня і нижня частини різьблені. На дверцятах стилізоване дерево життя. У розетках зірки.

Др 1359, ПКМВК 52602 – ширма трьохстворчата із різьбленими перегородками. Вільні площини обтягнуті зеленою тканиною.

Др 1360, ПКМВК 52603 – рамка, прикрашена пласким тригранно-виїмчастим різьбленням, розетками, солярними знаками, ритмічно повтореними трикутниками, сегментами, смужками [1, с. 87].

На жаль, відсутність ідентифікаційних ознак не дає можливості встановити прізвище майстра, що виготовив такі прекрасні твори. Роботи майстрів артїлі експонувались у 1936 р. на Всеукраїнській виставці народного мистецтва у Києві, а в 1937 р. – на міжнародній виставці у Парижі, де були нагороджені золотими медалями. Яків Халабудний був учасником виставки у Парижі 1937 р. Його декоративна таріль з двома ручками у вигляді ховраків була відзначена золотою медаллю [4, с. 72].

Прагнення різьбярів зробити вироби потрібними та зручними у користуванні, а також естетично привабливими, втілені у знаряддях праці (рублі, прачі) та деталях транспортних засобів (ярма, дуги, люшні, насади і задки до саней та возів).

Вивчаючи тему різьбярства ХІХ – поч. ХХ ст., можна стверджувати, що наприкінці ХІХ ст. і до 40-х рр. ХХ ст. у творчості українських народних майстрів та професійних художників спостерігався вплив стилю модерн. У цей час відбулося осмислення новітніх ідей, що знайшли втілення у поширенні нових форм та образів. Вплив новітнього стилю модерну знайшов специфічне відображення й у різьбленні Полтавщини.

Ознаки цього стилю помічаємо у творах Василя Гарбуза, Якова Халабудного. Їх талант особливо проявився у створенні різноманітних предметів, декорованих тригранно-виїмчастим різьбленням. Відлуння модерну виразно та яскраво знайшло своє втілення в скульптурних композиціях, що пронизані експе-

сивним ритмом і побудовані асиметрично – за принципом контрастного співставлення об'ємів.

Яків Халабудний створював оригінальні казкові та аніمالістичні композиції. Стиль модерн надзвичайно вплинув на його пластику. Це відчутно в композиційній ускладненості, побудованій на зіставленні контрастних форм, що надає творам напруження і динаміки, казково-романтичної піднесеності. Він використовував цікавий прийом доповнення скульптурної пластики традиційним пласким різьбленням. Майстер працював у різних техніках різьблення – тригранно-виїмчастому, рельєфному та об'ємному. Інколи митець поєднував три види різьблення в одному творі і при цьому досягав художньої виразності та цільності. Наприклад, декоративно-ужиткові скульптури: ковші «Химери», таріль з ручками у вигляді стилізованих птахів, полиця, в якій стилізоване зображення кінських голів вдало поєднується із декором геометричного орнаменту [5, с. 72].

У колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського зберігаються дві роботи майстра.

Др 1412, ПКМВК 57748 – праник, 40-ві рр., прикрашений пласким тригранно-виїмчастим різьбленням.

Др 1419, ПКМВК 58201 – рамка, вкрита геометричним орнаментом, «заячими вухками», смугами.

Ці роботи надійшли до музею в 1984 році [1, с. 101, 103].

У 2019 р. фонди музею поповнилися роботою різьбяр, яку подарував відомий мистецтвознавець полтавець Віталій Ханко.

Цікавим доповненням образу майстра є портрет у колекції музею:

Гм 230, ПКМВК 17500 – зображення поясне Я. Халабудного в профіль. Художник – Горобець П. М. Надійшов до музею в 1961 р. [3, с. 49].

У цій публікації, характеризуючи корифеїв різьблення, не можна оминати увагою і Василя Гарбуза.

Василь Гарбуз був вихідцем із майстерні Федота Юхименка, перейняв у майстра навички і вміння працювати з деревом. Василь Степанович Гарбуз (1882–1972) – сницар і різьбяр, майстер народного мистецтва УРСР (1936 р.), заслужений майстер народної творчості УРСР (1962 р.). У 1921–1972 рр. мешкав у Полтаві, працював у артілі «Спорт і культура» і викладав у профтехшколі (1930–1940 рр.). У 1924 р. під керівництвом Василя Гарбуза у

різьбярський майстерні Укрлісгоспу в Полтаві було виконано для ВУЦВК в Харкові комплект різьблених меблів (столи, стільці, крісла, дивани і тумбочки). В 1913 р. на Всеросійській кустарній виставці у Сакт-Петербурзі він був нагороджений бронзовою медаллю. Василь Гарбуз брав участь у виставках 1936 та 1937 рр. у різних містах Радянського Союзу і за кордоном. Неодноразово був удостоєний нагород [6, с. 123].

У Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського різносторонньо представлений творчий доробок Василя Гарбуза, а саме, 33 од. збереження, серед них творчі роботи й знаряддя праці майстра.

Доповнює образ майстра поясний портрет Василя Гарбуза:

Ж 99, ПКМВК 17265 – автор Нахненко О. А. Надійшов цей експонат до фондів музею в 1960 р. Художник писав портрет з натури [3, с. 23].

Гідним продовжувачем традицій основоположників різьблення на Полтавщині в наші дні став Валентин Кузьмич Нагнибіда (1929–1985). Він був учнем Василя Гарбуза. Працював у Кременчуці при державному підприємстві «Лісгоспзаг» (лісні господарчі заготівлі), пізніше, в 1969 р. тут був організований сувенірний цех. Валентин Нагнибіда був послідовним продовжувачем традиційного різьблення Полтавщини. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського зберігає 94 од. виробів різьбляра.

### Література

1. Інвентарна книга Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського «Др–3» (розпочата 1980 р.) // Робочий архів НД відділу фондів ПКМ імені Василя Кричевського. – 199 с.
2. Інвентарна книга Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського «Г» (розпочата 1948 р.) // Робочий архів НД відділу фондів ПКМ імені Василя Кричевського. – 384 с.
3. Інвентарна книга Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського «Ж–1» (розпочата 1948 р.) // Робочий архів НД відділу фондів ПКМ імені Василя Кричевського. – 211 с.
4. **Лапа В.** Полтавські різьбляри. Яків Халабудний Василь Гарбуз / В. Лапа. – Харків: Мистецтво, 1937. – 72 с.
5. **Ханко В.** Село Жуки як осередок ремісництва й художніх промислів / Віталій Ханко // Село Жуки – Батьківщина літописця Самійла Величка: зб. мат-лів Другої наук. конф. / [ред. кол.: Л. Л. Бабенко, С. О. Біляєва та ін.; О. Б. Супруненко (відп. ред.)]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ

- ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; Полтав. рай. рада. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2018. – С. 132–139.
6. **Ханко В.** Енциклопедія мистецтва Полтавщини / Віталій Ханко. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. – Т. 1. С. 503.
  7. **Фурман В. С.** Полтавські самоцвіти / В. С. Фурман. - Харків: Прапор, 1982. – 68 с.
  8. **Ханко В.** Різьбярство Полтавщини в 1917 – 1941 рр. / Віталій Харко // Народна творчість та етнографія. – К., 1982. – № 4. – С. 24–32.
  9. **Ханко В.** Класичне різьбярство Полтавщини в 1917–1941 рр. / В. Ханко // Образотворче мистецтво. – К., 1991. – № 4. – С. 16–18.

*Олександра Парасочка*

### **Майстри художнього різьблення Полтавщини**

У публікації розглядається питання розвитку традиційного різьблення на Полтавщині, згадуються прізвища іменитих різьбярів нашого краю.

**Ключові слова:** різьбяр, тригранно-виїмчасте різьблення, стиль модерн.

*Oleksandra Parasochka*

### **Masters of Art Woodcarving in Poltava Region**

Question of traditional woodcarving development in Poltava Region is observed in the publication, names of local prominent carvers are mentioned.

**Keywords:** woodcarver, chip carving, the modernist style.

## **«Соколій байрак»: осінні сторінки польового щоденника (із природничих досліджень у с. Жуки)**

*Подано результати осінніх експедиційних природничих досліджень південно-західної околиці с. Жуки, ідентифікованої як «Соколій байрак» – історичної пам'ятки та унікальної природної території.*

**Ключові слова:** Жуки, І. Виговський, «Соколій байрак», В. А. Яремченко, біорізноманіття, екотопи, лишайники, флора, фауна, орнітофауна, балка, широколистяний ліс.

Природні об'єкти та території виступають живими свідками важливих історичних подій. Однією із таких місцевостей, що має важливе історичне значення є «Соколій байрак», розташований на південно-західній околиці села Жуки. Територія знаходиться поруч із старою дорогою між селами Жуки й Івонченці, недалеко від тих місць, де у 1658 р. відбувалися трагічні в історії України події протистояння між військами гетьмана І. Виговського та повстанськими загонами М. Пушкаря – Я. Барабаша. «Соколій байрак» згадується у «Літописі» Самійла Величка [2, с. 331]. Локалізувати місцезнаходження урочища на сучасній території вдалося завдяки дослідженням старшого наукового співробітника Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського В. А. Яремченка.

«Соколій байрак» розташований на межі міста Полтави (північно-західна околиця обласного центру) та Полтавського району (південно-західна околиця села Жуки). Місцевість обстежувалася О. Б. Супруненьком, І. М. Кулатовою (1985), В. А. Яремченко, А. А. Лавріненко (2006), В. В. Шерстюком (2008), С. К. Безуглим (2014–2015). Під час археологічних досліджень лівого пологого берега Тахтаулівського струмка зафіксовано рештки поселення пізньоскіфського часу та пізньосередньовічної епохи [3, с. 78]. Художньо забарвлений опис місцевості знаходимо на сторінках історичного роману Юрія Мушкетика «На брата брат» (1996): «Одразу за долиною байрак, також рутвяно-зелений, закучеряв-

лений лозами, синя стрічка річечки губиться в очеретах та ситнягах, в густій, у пояс, траві підпадьомкає перепілка, а десь далі дере старі, закоржавілі онучі деркач. Привілля для птаства, для худоби, для людей. Байрак називався Соколячим, а долина – Полузор'ям» [5].

Назва «Соколій байрак», імовірно, означала місцевість, де поєднувалися різні типи біоценозів, відзначалася багатством орнітофауни, серед яких переважали представники ряду Соколоподібні (*Falconiformes*). Нині територія «Соколого байраку» представлена видовженою балкою, що тягнеться з півдня на північний захід. На цій місцевості поєднуються різні типи біоценозів: лучно-степові схили, широколистяні лісові масиви та водотоки, що в свою чергу сприяє розвитку фонового та рідкісного біорізноманіття.

Територія обстежена авторами публікації в листопаді 2019 р. У зв'язку з теплими погодними умовами (+12° С), вдалося виявити деякі рослини в стадії вегетації та плодоношення, представників фауни – в стадії активності, нехарактерної для цієї пори року. Водотоки місцевості представлені ставками, що утворилися у басейні Тахтаулівського та Івонченського струмків, які, зливаючись, впадають у р. Полузир'я. Нумерація ставків в публікації подається в напрямку дослідження: від села Жуки до села Івонченці.

Ставок № 1 утворений злиттям Тахтаулівського та Івонченського струмків (рис. 1<sup>1</sup>). Площа – близько 3,7 га. У зв'язку з можливостями підтоплення території, ставок обезводнили. На площі рельєфно окресленого водного дзеркала в напрямку до гідротехнічної споруди протікав струмок, шириною русла до 0,80 м. У водотоці виявлена ондатра або мускусна криса (*Ondatra zibethicus* L.). Береги ставка оброслі очеретом звичайним (*Phragmites australis* Cav.) та вербою білою, форма жовта (*Salix alba* var. *vitellina* (L.) Stokes). На місцевості виявлені відходи неорганічного походження (пластик, метал тощо). Навесні 2019 р. на навколводній території спостерігалися популяції до 10 особин рідкісного для Полтавщини виду птахів – крячка білощокого (*Chlidonias hybrida* Pall.). Наявність цих представників орнітофауни свідчить про гарний стан природних екотопів місцевості.

---

<sup>1</sup> Ілюстрації див. на вклейці VIII.

Ставок № 2 утворений у басейні Івонченського струмка, розташований у пониззі південної частини балки (рис. 2). Площа водного дзеркала – 0,0372 га. Ставок зі сходу оточений широколистяним лісом, з півночі береги порослі вербою жовтою, із західного напрямку до ставка прилягають лучно-степові ділянки. Верби потужні, масивні, мають обхват близько 2,7 м. На ділянці присутні численні сухі фрагменти стовбурів та гілок дерев.

Схили західної експозиції балки представлені ділянками типового широколистяного лісу, площею близько 7 га. Лісовий масив утворений дубом черешчатим (*Quercus robur* L.), в'язом гладким (*Ulmus laevis* Pall.), кленом гостролистим (*Acer platanoides* L.) та ясенolistим (*Acer negundo* L.); із заходу біоценоз оброс тереном колючим (*Prunus spinosa* L.) (стадія плодоношення). Обхват окремих дерев становить: дуб черешчатий – 2,20 м, клен гостролистий – 1,7 м. На дубі черешчатому в невеликій кількості розвиваються галли («дубові яблучка», чорнильні мішки) дубової горіхотворки, які виконують важливу роль у сільському та лісовому господарстві. У трав'янистому покриві в стадії вегетації відмічені: зірочник лісовий (*Stellaria nemorum* L.), копитняк європейський (*Asarum europaeum* L.), гравілат міський (*Geum urbanum* L.). У зв'язку із цьогорічними високими температурними показниками листопада зустрічаються популяції клопа-солдатики або козачка (*Pyrhocoris apterus* L.).

Схили східної експозиції балки представлені широколистяним лісом, утвореним в умовах підвищеного зволоження. Масив тягнеться до с. Івонченці (територія м. Полтави). Обстежена частина лісу площею близько 3,5 га. Біоценоз утворений дубом черешчатим (*Quercus robur* L.), в'язом голим (*Ulmus glabra* L.), кленом гостролистим (*Acer platanoides* L.), у підліску виявлена бузина чорна (*Sambucus nigra* L.). У зв'язку з високими показниками вологості травостій майже відсутній, окрім поодиноких екземплярів чистотілу великого (*Chelidonium majus* L.).

На пониженнях між ставками відзначені угруповання верб, обхват окремих дерев становить 2,7 м. На цій ділянці спостерігається велика кількість сухоруків. На відкритих просторах зростають поодинокі дерева тополі білої (*Populus alba* L.), обхват стовбура яких становить близько 4 м. У XIX ст. в Жуках зростали тополі обхватом більше 6,5 метрів [1, с. 91].

Рівень антропогенного навантаження на території «Соколого байраку» має середні показники: незначні відходи неорганічного походження, використання території для сінокосів та випасання худоби. У різних екотопах місцевості виявлені масові скупчення епіфітних лишайників: ксанторії настінної (*Xanthoria parietina* L.) та пармелії борозчастої (*Parmelia sulcata* L.). Гарний стан талому лишайників, відсутність некротичних плям дають можливість стверджувати про чистоту атмосферного повітря дослідженої території.

Поєднання різних екотопів в «Соколіюму байраці», незначний антропогенний фактор дозволяє співіснувати на цій місцевості представникам різних систематичних груп тварин. На території зустрічаються занесені до Червоної книги України ксилокопа звичайна або бджола–тесляр (*Xylocopa violacea* L.), метелик подалірій (*Iphiclides podalirius* L.). Виявлені популяції малопоширеного в Полтавській області метелика совки-каппи (*Hecatera cappa* Hubn.) та фонового представника лепідоптерофауни – синявця Артаксеркса (*Polyommatus Artaxerxes* Fabr.) (дослідження С. К. Безуглого, 2014–2015 рр.).

Під час обстеження були відмічені типові для осіннього періоду року птахи: синиця велика (*Parus major* L.), сойка (*Garulus glandarius* L.), ворона сіра (*Corvus cornix* L.) та сорока (*Pica pica* L.). Чисельні зграї останніх (6–9 особин) відмічені в різноманітних екотопах місцевості (схили, пониження, водне дзеркало тощо). Про гарний стан природних екосистем свідчать нідологічні показники гніздування сорок. Виявлені по 2–3 гнізда птахів на одному чи сусідніх кушах терену колючого, на висоті понад 1,8 м. Всього відзначено 5 локацій гніздування. Сороки відіграють велику роль у лісовому господарстві, сприяють розповсюдженню рослин, їхні гнізда використовують представники ряду Соколоподібні (*Falconiformes*) – боривітери (*Cerchneis tinnunculus* L.) та кібчики (*Falco vespertinus* L.), які зустрічаються в цій місцевості.

Орнітофауна села Жуки та його околиць нараховує близько 50 видів птахів, серед яких сова сипуха (*Tyto alba* Scop.) та дятел (жовна) зелений (*Picus viridis* L.), занесені до Червоної книги України [4, с. 168]. Ряд Соколоподібні (*Falconiformes*) репрезентований 4-ма видами: зимняк (*Buteo lagopus* Pont.), кібчик (*Falco vespertinus* L.), лунь польовий (*Circus cyaneus* L.), боривітер (*Cerchneis tinnunculus* L.). Хороший стан сучасних природних екосистем, се-



редні показники антропогенного навантаження на місцевість є чудовими передумовами для розвитку популяцій «соколів» в «Сокольному байраці» та на прилеглих територіях у майбутньому.

Ця публікація є першим знайомством із загальними рисами орографії та екології історично-ландшафтної пам'ятки «Соколій байрак», першою спробою її природничого вивчення. У зв'язку із унікальним поєднанням різних типів ландшафтів на місцевості, багатим фоновим та рідкісним біорізноманіттям сучасна територія козацького літописного «Соколого байраку» потребує детального комплексного дослідження.

### Джерела та література

1. **Арандаренко Н. И.** Записки о Полтавской губернии: в 3-х ч. / Николай Арандаренко. – Ч. III. – Полтава: Тип. Губерн. Правления, 1852. – 434 с.
2. Летопись событий в Юго-западной России в XVII-м веке / Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720 / Изд. Временною комиссиею для разбора древних актов. – К.: Лито-типограф. завед. Юсифа Вальнера, 1848. – Т. I. – 548 с.
3. **Шерстюк В. В.** Нові пам'ятки археології в околицях с. Жуки / Вячеслав Шерстюк // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: зб. мат-лів Другої наук. конф. / [ред. кол.: Л. Л. Бабенко, С. О. Біляєва та ін.; О. Б. Супруненко (відп. ред.)]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКІТ ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; Полтав. рай. рада. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2018. – С. 69–81.
4. **Шиян О. О., Лавріненко А. А.** До питання про орнітофауну села Жуки Полтавського району / Олена Шиян, Алла Лавріненко // Село Жуки – батьківщина Самійла Величка: зб. мат-лів Третьої наук. конф. / [ред. кол.: Л. Л. Бабенко, С. О. Біляєва та ін.; О. Б. Супруненко (відп. ред.)]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ПКМ імені Василя Кричевського; Полтав. рай. рада. 2019. – С. 167–171.
5. Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://unotices.com/book.php?id=133900&page=42>

*Олена Шиян, Алла Лавріненко*

#### **«Соколій байрак»: осінні сторінки польового щоденника (із природничих досліджень у с. Жуки)**

У публікації наводяться результати осінніх природничих експедиційних досліджень південно-західної частини села Жуки Полтавського району, ідентифікованої як літописний «Соколій байрак». Подана характеристика основних екоотопів місцевості, відмічені фонові представники флори та фауни, наведені проміри окремих дерев лісового масиву. Вміщено короткі відомості з історії дослідження території. За допомогою «ві-

зуальної ліхеноіндикації» проаналізовано стан навколишнього природного середовища та рівень антропогенного навантаження на місцевість.

**Ключові слова:** Жуки, І. Виговський, «Соколий байрак», В. А. Яремченко, біорізноманіття, екотопи, лишайники, флора, фауна, орнітофауна, балка, широколистяний ліс.

*Olena Shyian, Alla Lavrinenko*

**“Sokolii Bairak”: Autumn Pages of the Field Diary  
(from nature research in Zhuky Village Poltava District)**

Results of the autumn nature expedition research in the south-western part of Zhuky Village Poltava District, identified as “Sokolii Bairak” are given. Characteristics of main ecotypes of locality are given, flora and fauna background representatives are noticed, sizes of separate trees in forrwt massive are mentioned. Stare of natural surrounding and level of local anthropological pressure are analyzed with a help of “visual lichenological indication”.

**Keywords:** Zhuky, I. Vyhovskiy, “Sokolii Bairak”, V. A. Yaremchenko, biological variety, ecotypes, lichens, flora, fauna, ornithological fauna, hollow, broadleaved woodland.

## Список скорочень

- АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава  
АН ССРСР – Академія наук Союзу ССРСР, Москва  
АН УРСР – Академія наук Української РСР, Київ  
ВАР – віртуальні археологічні розвідки  
ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет, Київ  
ВЦ – видавничий центр  
ДАПО – Державний архів Полтавської області, Полтава  
ДІКЗ – Державний історико-культурний заповідник  
ДІМ – Державний історичний музей імені Д. І. Яворницького,  
Дніпро  
ДКіТ – Департамент культури і туризму  
ДПУ – Державний педагогічний університет  
ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України,  
Київ  
ІКЗ – Історико-культурний заповідник  
КБОВ – Картотека бюро обліку втрат у Першій світовій війні (офіцерів і солдатів) Російського Державного Військово-історичного архіву, Москва  
КМ – краєзнавчий музей  
МВД РФ – Министерство Внутренних дел Российской Федерации, Москва  
МГУ – Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Москва  
МІПБ – Музей Історії Полтавської битви, Полтава  
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, Київ  
НА ПКМ – Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, Полтава  
НА ЦОДПА – Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради, Полтава  
НАНУ – Національна академія наук України, Київ  
НБУ – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Київ  
НД – науково-дослідний  
НУ – Національний університет  
ПДМ – Полтавський державний музей ім. В. Г. Короленка, Полтава  
ПКМ – Полтавський краєзнавчий музей, Полтава

ПКМВК – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Полтава  
ПОДА – Полтавська обласна державна адміністрація, Полтава  
ПУАК – Полтавская учёная архивная комиссия, Полтава  
РГГУ – Российский государственный гуманитарный университет, Калуга  
РДАДА – Російський Державний архів давніх актів, Москва  
РДВІА – Російський Державний Військово-історичний архів, Москва  
ТОВ – Товариство з обмеженою відповідальністю  
УВУ – Український Вільний Університет у Мюнхені, Мюнхен  
УК ПОДА – Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава  
УРЕ – Українська радянська енциклопедія, Київ  
УТОПІК – Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ  
ФОП – фізична особа-підприємець  
ХГУ «НУА» – Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Харків  
ХНУ – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків  
ЦДІА (ЦДІАК) України – Центральний державний історичний архів України, Київ  
ЦОДПА – Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради, Полтава  
ЦП НАНУ – Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ

\* \* \*

У цитуваннях документів у збірнику збережено старий правопис із заміною літери «ѣ» на прописну «ѣ».

## Наші автори

**Бабенко Людмила** – завідувачка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України.

**Бабкова Надія** – викладачка кафедри історії, музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури Міністерства культури, молоді та спорту України, кандидат історичних наук.

**Багалій Дмитро** (1857–1932) – видатний український історик, член Всеукраїнської Академії Наук, професор і ректор Харківського університету, Харківський міський голова, дослідник козацької та нової історії Лівобережної України і Слобожанщини.

**Власенко Ірина** – старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

**Галян Галина** – старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

**Калініна Євгенія** – старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

**Кондратенко Марина** – завідувачка науково-дослідного експозиційного відділу виставкової роботи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

**Кондратенко Наталія** – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

**Кондратенко Тамара** – головна зберігачка фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

**Кононенко Михайло** – голова Полтавської районної ради, кандидат наук з державного управління.

**Кулатова Ірина** – провідний науковий співробітник Комунального закладу «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради.

**Лавріненко Алла** – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу музеєзнавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

**Лимар Олександр** – науковий співробітник науково-дослідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

**Макаренко Сергій** – науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви».

**Мельникова Ірина** – завідувачка науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

**Мокляк Володимир** – заступник директора Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського з наукової роботи, заслужений працівник культури України.

**Панков Олександр** – архітектор, краєзнавець.

**Парасочка Олександра** – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

**Прохватіло Роман** – завідувач сектору науково-дослідного експозиційного відділу виставкової роботи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

**Сулима Оксана** – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

**Супруненко Олександр** – директор Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України.

**Тарасу Ірина** – старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу виставкової роботи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

**Шаповал Лариса** – доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, кандидат історичних наук.

**Шендрик Людмила** – заступниця директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви».

**Шерстюк В'ячеслав** – директор Комунального закладу «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради.

**Шиян Олена** – науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу природи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

**Щербань Анатолій** – завідувач кафедри історії, музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури Міністерства культури, молоді та спорту України, доктор культурології, кандидат історичних наук.

**Яремченко Віталій** – старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу історії пізнього середньовіччя та нової історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

## Зміст

<i>Михайло Кононенко.</i> Село Жуки та наш земляк літописець Самійло Величко.....	3
<i>Дмитро Багалій.</i> Літопис Величка .....	7
<i>Євгенія Калініна.</i> Літопис Самійла Величка в історіографічному доробку академіка Дмитра Багалія.....	51
<i>Людмила Бабенко.</i> Відображення взаємин Карла XII і гетьмана Івана Мазепи у працях істориків української діаспори .....	57
<i>Ірина Кулатова, Олександр Супруненко.</i> Пам'ятки археології Полтавщини в «Літописі» Самійла Величка .....	66
<i>Віталій Яремченко, Алла Лавріненко.</i> До питання про місцезнаходження татарських загонів Карач-бея у битві військ І. Виговського та М. Пушкаря 1658 р. ....	74
<i>Людмила Шендрик.</i> Козацька Переволочна на сторінках Літопису Самійла Величка та в подіях Великої Північної війни.....	83
<i>Анатолій Щербань, Надія Бабкова.</i> Булави з гетьманських портретів літопису Самійла Величка: компаративістський аналіз .....	94
<i>Марина Кондратенко, Роман Прохватіло, Ірина Тарасу.</i> Натільна сорочка В. Л. Кочубея (з історії одного унікального експонату) .....	104
<i>Сергій Макаренко.</i> «Дуб шведського короля Карла XII» на полі Полтавської битви: міфи та реалії.....	109
<i>В'ячеслав Шерстюк.</i> Васильківська та Нехворощанська фортеці Української лінії в околицях Нехворощі.....	117
<i>Олександр Панков.</i> Село Жуки в матеріалах Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. ....	129
<i>Володимир Мокляк.</i> Пам'ятка післявеличківської доби в селі Великі Сорочинці на Полтавщині.....	137
<i>Ірина Власенко.</i> Козацька ікона Покрови .....	149
<i>Тамара Кондратенко, Наталія Кондратенко.</i> Пернач і буздиган: зброя та інсигнії влади.....	154
<i>Лариса Шаповал.</i> Традиційне верхнє вбрання козацтва Лівобережної України.....	160

<i>Олександр Лимар.</i> Уродженці с. Тахтаулове – учасники Першої світової війни 1914–1918 рр. ....	175
<i>Оксана Сулима.</i> Карпо Бабенко – учасник Першої світової війни.....	190
<i>Ірина Мельникова, Віталій Яремченко.</i> Наконечник стріли золотоординського часу з околиць Полтави (с. Жуки).....	195
<i>Галина Галян.</i> Сторінка життєвого простору .....	204
<i>Олександра Парасочка.</i> Майстри художнього різьблення Полтавщини .....	214
<i>Олена Шиян, Алла Лаврінченко.</i> «Соколій байрак»: осінні сторінки польового щоденника (із природничих досліджень у с. Жуки).....	220
Список скорочень.....	226
Наші автори .....	228



*Наукове видання*

**СЕЛО ЖУКИ –  
БАТЬКІВЩИНА ЛІТОПИСЦЯ САМІЙЛА ВЕЛИЧКА**

Збірник статей та матеріалів до Четвертої наукової конференції

*До 300-ліття «Літопису» Самійла Величка*

*На обкладинці: Портрет козацького літописця Самійла Величка.  
Худ. М. В. Підгорний. 2004 р. Полотно. Олія. Фрагмент.  
Музей історії Полтавської битви.*

Відповідальний за випуск **А. Л. Тягнирядно**  
Відповідальний редактор **О. Б. Супруненко**  
Коректура та комп'ютерний набір авторські  
Технічний редактор та комп'ютерна верстка **С. В. Хорєв**  
Переклад резюме до статей **Н. Г. Кондратенко**

Здано в набір 01.12.2019. Підписано до друку 19.12.2019.  
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Ньютон.  
Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 13,05. Ум. друк. арк. 13,95.  
Тираж 305 прим. (1-й запуск – 120 прим.). Вид. № 346. Зам. 17107.

Виготівник: ТОВ «АСМІ»  
36020, м. Полтава, вул. В. Мішенка, 2,  
Тел. (05322) 56-55-29.  
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,  
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції  
серія ДК № 3357 від 25.12.2008 р.



До статті Ірини Власенко «**Козацька ікона Покрови**»:  
Ікона «Козацька Покрова». Копія 1886 р.



До статті В'ячеслава Шерстюка  
«Васильківська та Нехворощанська фортеці Української лінії в околицях Нехворощі»:

Рис. 1. Karta Granic Polski, y Russyi, Zawieraiąca Część Południową Ukrainy, y Przeciąg Dniepru, Żacząwszy od Kiiowa, aż do Samary / Carte des Frontières de Pologne et de Russie, contenant la Partie Méridionale de l'Ukraine et le cours du Dnieper depuis Kiovie jusqu'à la Samara. Perrier scul, André scrip. Paris, 1772 // Rizzi Zannoni, Carte de la Pologne, 1772. – ca 1:690 000. – № 20. Фрагмент.

Рис. 2. Карта всей Новороссийской губернии с показанием Елизаветградской и Екатерининской провинций, а также смежных владений двух государств. Сочинена в октябре 1767 года, а скопирована 23 ноября 1773 года. Деталь.

Рис. 3. Специальная карта Западной части России Г. Л. Шуберга. В 1 дюйме 10 верст. Лист XLVII / Исправлено по 1 января 1842 года. Фрагмент.

Рис. 4. Васильківська фортеця. План. 2017 р.

Рис. 5. Нехворощанська (Городиська) фортеця. Космоснімок.

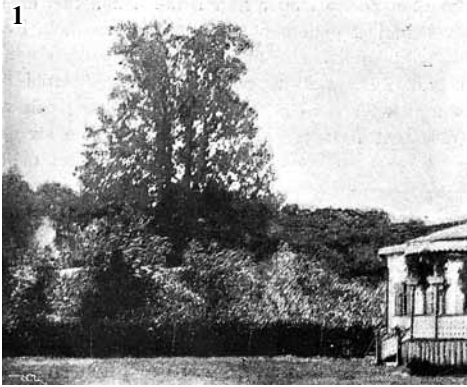
Основа: Google Earth.



До статті Тамири Кондратенко, Наталії Кондратенко «Пернач і буздиган: зброя та інсигнії влади»: Булави у формі голів бика і шайтана. XVII–XVIII ст. Іран. Залізо. Фото Н. Кондратенко.



На вшануванні пам'яті Самійла Величка. Село Жуки. 2017.  
Фото А. Славуцького.



До статті *Сергія Макарєнка* «Дуб шведського короля Карла XII» на полі Полтавської битви: міфи та реалії»: Рис. 1. «Дуб шведського короля Карла XII» у маєтку В. С. Ельяшевич (фото Клауса Гріля, 1897 р.). Рис. 2. «Дуб шведського короля Карла XII» у маєтку В. С. Ельяшевич (фото з часопису «Нива», 1909 р., № 31). Рис. 3. Географічні координати «Дуба шведського короля Карла XII».



До статті *Ірини Мельникової, Віталія Яремченка* «Наконечник стріли золотоординського часу з околиць Полтави (с. Жуки)»: Рис. 1. Жуки, с. Наконечник стріли, сер. XIII – поч. XIV ст. Залізо. Випадкова знахідка, 2019. ПМКМВК. Фото С. В. Харченка, 2019.





До статті *Галини Галян «Сторінка життєвого простору»*.

Рис. 1–9. Зразки полтавського різьблення:

- 1 – А. Голуб. Ніж для розрізання паперу, 1947; 2 – А. Голуб. Ложки і черпаки;  
 3 – полиця; 4 – рамка; 5 – таріль; 6 – пряникова форма-генерал. Кін. XVIII ст.;  
 7–10 – особливості полтавської різьби на земських меблях.



До статті *Анатолія Щербаня, Надії Бабкової* «Булави з гетьманських портретів літопису Самійла Величка: компаративістський аналіз». Рис. 1–10. Булави на портретах українських гетьманів:

- 1 – Богдана Хмельницького; 2 – Івана Виговського; 3 – Юрія Хмельницького;  
 4 – Івана Брюховецького; 5 – Павла Тетері; 6 – Петра Дорошенка;  
 7 – Дем'яна Многогрішного; 8 – Михайла Ханенка; 9 – Івана Самойловича;  
 10 – Івана Мазепи (з «Літопису» Самійла Величка).



До статті *Марини Кондратенко, Романа Прохватаїла, Ірини Тарасу* «**На-  
тільна сорочка В. Л. Кочубея (з історії одного унікального експонату)**»:  
Рис. 1. Сорочка В. Л. Кочубея до реставрації. Рис. 2. Перед сорочки  
після реставрації. Фото з Робочого архіву фондів ПКМВК, 1990, 1991.



До статті *Оксани Сулими* «**Карпо Бабенко –  
учасник Першої Світової війни**»:  
Рис. 1. Пар-  
ний портрет солдат російської армії у зи-  
мовій формі. К. М. Бабенко сидить. 1915 р.  
Рис. 2. Груповий портрет солдат російської  
армії. Перший праворуч – К. М. Бабенко.  
1916 р.







До статті *Олени Шиян, Алли Лавріненко* «Соколій байрак»: осінні сторінки польового щоденника (із природничих досліджень у с. Жуки):  
Рис. 1. Ставок № 1. Рис. 2. Ставок № 2. Листопад 2019 р.



ISBN 978-966-182-594-8